Journal
of the
Gujarat Research Society

ગુજરાત સંશોધન મંડળનું ત્રૈમાસિક

'Do Research For the Good of Mankind'
- Pt. Jawaharlal Nehru

ISSN 0374-8588

Vol. LXV • Nos. 3-4 • July-December 2020

Editors

Dr. Kirti Shelat **Dr. Thomas Parmar** **Dr. Preetiben Pancholi**

प्राणाघातान्निवृत्तिः परधनहरणे संयमः सत्यवाक्यं
काले शक्त्या प्रदानं युवतिजनकथामूकभावः परेषाम् ।
तृष्णास्रोतोविभङ्गो गुरुषु च विनयः सर्वभूतानुकम्पा
सामान्यः सर्वशास्त्रेष्वनुपहतविधिः श्रेयसामेष पन्थाः ॥२१॥

नीतिशतक

પ્રાણીઓની હિંસા ન કરવી, પારકાનું ધન પડાવી લેવામાં સંયમ રાખવો, સત્ય વચન બોલવું, સમયે સમયે શક્તિ મુજબ દાન આપવું, પરાયી યુવતીઓ (=પરસ્ત્રીઓ) વિશેની ચર્ચામાં મૌન રાખવું, તૃષ્ણાના પ્રવાહને તોડવો, વડીલો પ્રત્યે વિનય દાખવવો (અને) બધાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા રાખવી-બધાં શાસ્ત્રોમાં વણતૂટ્યે વિધાન પામેલો આ કલ્યાણનો સર્વસામાન્ય માર્ગ છે.

ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી, અમદાવાદ

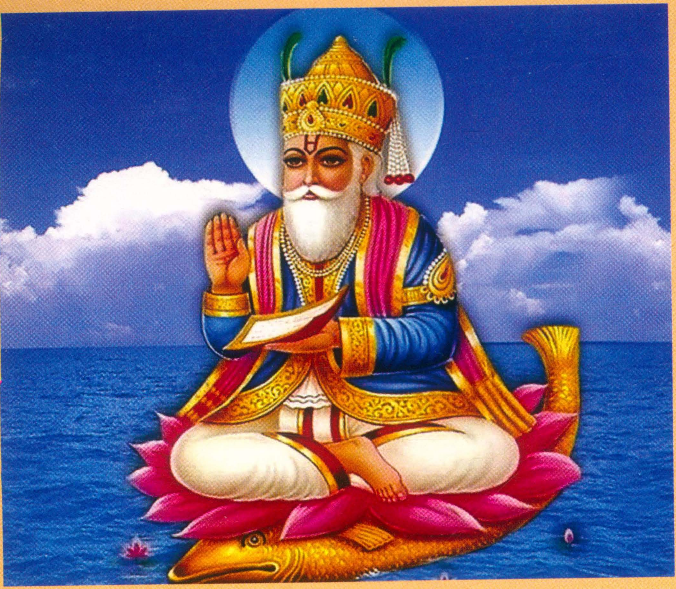

ઝૂલેલાલ સાંઈ (જુઓ, શશિકાન્ત શુક્લનો લેખ)

વિશાલ કૃષ્ણ (જુઓ, સુધા ભટ્ટનો લેખ)

નર્સ હસુબેનના નિવૃત્તિ પ્રસંગે
બહેનનું અભિવાદન કરતા
રેડક્રોસ સોસાયટીના હોદ્દેદારો

પરંપરા ઍકેડેમીનાં નિર્દેશિકા અને
ભરતનાટ્યમ્ તથા કુચીપુડી
શૈલીનાં પ્રસિદ્ધ યુવાન નૃત્યાંગના
બીજલબેનને શુભાશિષ આપવા
પધારેલ મહાનુભાવો –

૧. ડૉ. સુનીલ કોઠારી,
૨. નૃત્યગુરુ રાજા રેડ્ડી,
૩. બીજલ હરિયા અને
૪. નૃત્યગુરુ કુમુદિનીબેન લાખિયા.

Editorial

We are bringing out the July-December issue of the Journal of the Gujarat Research Society Vol. No. 3-4. It contains Variegated articles pertaining to history, Cultural, Social Science Indology etc. We regret the sad demise of previous two Editors Dr. Bharati K. Shelat and Dr. Krishnakant Kadakia. Who actively participated in bringing out this Journal from 2007 to 2020. May their Souls rest in peace we hope this issue will enlighten the readers with the Various articles.

Dr. Kirti K. Shelat
Dr. Thomas Parmar
Dr. Preetiben Pancholi
(Editors)

Guide lines for accepting the articles :

The scholars are requested not to send their articles for publication to any other place, once accepted for this Journal.

The article should be submitted preferably in a computerized copy or if it is a hand-written copy, it should be written only on one side of the paper and it should be clearly readable. The title page should contain the exact title of the article, author's name, affiliation and complete address. The line drawings and the photographs along with the article can be printed only on the approval of the Editors.

The references should contain the name of the author or the editor, title of the book, edition, publication place and the year. The writings of the Journal are protected by copy-right of the Gujarat Research Society.

The Journal is non-profit making and does not pay for the article accepted for publication. However, the authors will get 10 off-prints of their published papers along with a copy of the Journal.

The authors should send two copies of their published book for review. One copy of the book and 10 off-prints of the printed review will be given to the reviewer.

The views expressed in the various articles of this Journal are the views of the authors and it should not be assumed that the editors agree with the views mentioned in the articles.

Article should be not move then 10 A/4 size papers. Articles shouldbe in Gujarati, Hindi and English Only.

Dispute Juridiction will be Ahmedabad City.

Subscription : Rs. 100 (including postage)

In Foreign Countries :
U. S. A. : 8 $ (including postage)
Europe and other countries : 3.50 £

Subscription year January to December

Advertisements :

Cover page 4	:	Rs. 5,000/-
Cover Page 3	:	Rs. 4,000/-
Cover page 2	:	Rs. 5000/-
Full Page	:	Rs. 3,000/-
Half Page	:	Rs. 1,500/-

For correspondance write to :
Hon. Director,
Gujarat Research Society
445, Paldi (West), Opp. ESI Dispensary, D 42, AHMEDABAD-380007

Publication Year : 2021

Printed by : **Krishna Graphics**
966, Naranpura Old Village, Naranpura, Ahmedabad-380013. M. 9426300640

ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી, અમદાવાદ શાખા

હોદ્દેદારોની સૂચિ

૨૦૨૦-૨૦૨૧

પ્રમુખ શ્રી

ડૉ. નીતિનભાઈ સુમંતભાઈ શાહ

ઉપપ્રમુખ શ્રી

શ્રી ક્ષિતીશભાઈ મદનમોહન

માનદ મંત્રીશ્રી

શ્રી સિદ્ધાર્થભાઈ મણકીવાલા

માનદ નિયામક

ડૉ. કિર્તી શેલત

માનદસભ્યશ્રીઓ

શ્રી ગૌરાંગભાઈ દીવેટીયા

શ્રી યોગેનભાઈ પટેલ

ડૉ. પ્રીતિબહેન પંચોલી

ડૉ. થોમસ પરમાર

ડૉ. હેમંત પંડ્યા

કોઑર્ડિનેટર

શ્રી મદનમોહન વૈષ્ણવ

Readers are requested to send their views regarding the Journal. They are also requested to send their annual subscription in time, which is Rs. 100 for one year. Cheques to be drawn in favour of Gujarat Research Society, Ahmedabad. Donations for Journal activity are also welcome. Add 20 Rs. more to your subscription cheques if they are from outside Ahmedabad bank. Advertisements are also welcome. Rates for advertisement are printed elsewhere in the Journal.

અનુક્રમણિકા

Learning and Education in anclent Gujarat (Circa 5th - 8th cent. A.D.)	**Dr. Bharati Shelat**	૧
Revisiting Early Iconography of Sakti	**Dr. Vipul Tiwari**	૮
Reading Mahipatram Ruparam's Travelogue in Gujarati '*England Ni Musafarinu Varnan*' [*A Narration of Travel to England*] as an Autoethnographic Text.	**Dr. Divyeshkumar Bhatt**	૧૭
हमारा पर्यावरण	**डो. सविता शुक्ल**	२५
प्राचीन शिल्प नगरी - चन्द्रावती (झालरापाटन)	**ललित शर्मा**	२७
मांगलिक प्रतीक : मीन-मिथुन	**डा. ए. एल. श्रीवास्तव**	३६
समान्वित लक्ष्मी-विष्णु : अभिधान एवं वाहन	**डो. क्षेत्रपाल गंगवार**	४२
''वृंदावनलाल वर्मा की रचना धार्मिता पुरस्कार एवं जीवन के विविध क्षेत्रों का अनुभव''	**डो. प्रेमसिंह के. क्षत्रिय**	४६
ज्येष्ठमित्र के दुर्लभ सिक्के एवं मृण्मुद्रांक	**डो. ओम प्रकाश लाल श्रीवास्तव**	५३
ગુજરાતી સાહિત્યમાં કે. કા. શાસ્ત્રીનું પ્રદાન	**ડૉ. કૃષ્ણકાન્ત કડકિયા**	૫૬
નગરશેઠ શ્રી શાંતિદાસ ઝવેરીનું ગુજરાતની સંસ્કૃતિમાં પ્રદાન	**ડૉ. થોમસ પરમાર**	૬૧
કૃતિ-પરિચય	**ડૉ. પ્રીતિબેન પંચોલી**	૬૬
પલ્લવીયા પાર્શ્વનાથ (પ્રહ્લાદનવિહાર)	**પ્રા. યશવંત જ. રાવલ**	૭૦
ઝૂલેલાલ સાંઈની જીવનઝાંખી	**અનુ. શશિકાંત કે. શુક્લ**	૭૪
ઇન્ડિયા લીગ ડેલિગેશન રિપોર્ટ : કન્ડિશન ઑફ ઇન્ડિયા	**શ્રી બી. એન. ગાંધી**	૮૩
પાટણ જિલ્લાનો ઇતિહાસ અને કલા વારસો	**ડૉ. કનૈયાલાલ રમણલાલ નાયક**	૮૮
મહારાજા સયાજીરાવ ત્રીજાનું શિક્ષણક્ષેત્રે પ્રદાન	**ડૉ. રાજેન્દ્ર આર. જોષી**	૯૫
અભિજ્ઞાન-શાકુન્તલમ્, શ્રીમદ્ ભાગવદ્ અને કાદંબરીમાં સ્નેહપત્ર	**પ્રા. ડૉ. રાકેશકુમાર એન. જોષી**	૧૦૧
ઉપનયન (યજ્ઞોપવીત) વિચાર	**શ્રી જિતેન્દ્ર જયંતીલાલ જોષી**	૧૦૪
કથક નૃત્યરત વિશાલકૃષ્ણ	**સુધા ભટ્ટ**	૧૦૭
સં. ૧૯૮૧ (ઈ.સ. ૧૯૨૫)ના અમદાવાદની લાખિયાની પોળની જમીનનું વેચાણખત	**રસીલા કડીઆ**	૧૧૧
અમદાવાદનાં ક્લૉક ટાવર્સ	**ડૉ. માણેક પટેલ 'સેતુ'**	૧૨૬
નૃત્યમાર્તંડ પદ્મશ્રી ડૉ. સુનીલ કોઠારીની વસમી વિદાય	**ડૉ. અમૃત ઉપાધ્યાય**	૧૩૨
સિદ્ધાર્થ મણકીવાલા પાસેથી મળેલ મેન્યુસ્કીપ્ટના ફોટા	–	૧૩૮

Learning and Education in ancient Gujarat
(Circa 5th - 8th cent. A.D.)

◆

Late Dr. Bharati Shelat+

The ancient history of Gujarat in Western India highlights three glorious periods covering more than three centuries each, Viz. the Kshatrapa period (*circa* 23-400 A.D.), the Maitraka period (*circa* 470-788 A.D.) and the Chaulukya or the Solanki period (942-1304 A.D.)

Senāpati Bhaṭārka of the Maitraka family founded a kingdom at Valabhī in Surāshṭra in 470 A.D.) This kingdom included Surāshṭra and Kachchha as well as northern and central parts of mainland Gujarat - The Maitrak kings ruled over a large part of Gujarat - Saurashtra for about three centuries. Maitrak as contributed much to the cultural and intellectual progress of the people.

Learning and education prevalent in Gujarat were extremely high since long. Learning (*Vidyā*) was divided into two sections : 1. Para *Vidyā** (Higher) and 2. apara vidyā (lower)*

Girnar Rock inscription (Shaka Saṁ 72=AD. 150) of Mahākshatrapa Rudradāman refers to Pāraṇa (to receive knowledge from the teacher), dhāraṇa (to collect it in the memory, Vijñāna (Special knowledge received by practice) and Prayoga (practical use of the knowledge).

The eulogy of Gurjar king Ahirola contains the reference to the acquisition of four vidyās (*'chaturvidyādhigamo'*) These four Vidyās were *Ānvīkshiki* (metaphysics), *trayī* (the three vedas), Vārtā (the occupations of Agriculture etc.) and Daṇḍaniti (polity) In course of Kautilya Arthshāstra time vidyās consisted of four Vedas, six vedāṅgas, Dharmashāstra, purāṇa, tarka or nyāya and Mimānsā. Various arts were included in Vidyā. Fine arts like music, dancing, painting and mechanical arts like shilpa were also developed during this time. conception of fourteen Vidyās, eighteen shilpas and sixty four or seventy two kalās was developed during this period. The Jain tradition enumerates seventy two kalās commencing with the art of writing.

Maitraka inscriptions refer to the parsads of Brāhmaṇas, well versed in three Vidyā, i.e. (traiVidyā-three vedas) and some were versed in four Vidyās (chāturvidyā four

---

+ Former Director, B. J. Institute, Ahmedabad; Hon. Director, Gujarat Research Society, Ahmedabad

* Muṇḍakopanishad explains *aparā* vidyā as consisting of four Vedas, six Vedāṅgas and *parā* Vidyā as by which the Brahma (imperishabel) is cognised. Girnar Rock inscription (Shaka sam 72=A.D. 150) of Mahakshatrapa Rudradaman refers to Parana (to receive Knowledge from the teacher), dharana (to collect it in the memory, Vijnana (special knowledge received by practice) and prayoga (practical use of the knowledg).

vedas) References to particular branches of Vedas inherited by the different brāhmaṇas are found in the inscriptions. Eulogy of king Dhruvasena Bālāditya makes specific reference to shālāturīya tantra, i.e. pāṇini's grammar. Bhaṭṭikāvya (later half of 6th cent. A.D.) testifies the importance of grammar and poetics among the different branches of learning. All the maitraka kings and ministers were expected to be well versed in Daṇḍanīti, i.e. (Science of polity) (Shastri, 2000 : 278)

Chinese travellers Yuan Chwang (Circa 640-645 A.D.) and I-tsing (671-695A.D.) refer to instructions in Sabdavidyā (grammar) Shilpavidyā (the science of arts and crafts), Chikitsāvidyā (the science of medicine). Nyayavidyā (the science of Logic) and abhidharmavidyā (science of metaphysics). (Takakusu, 1896 : 169-176). The Buddhists were acquainted with Tripiṭakas and Jainas with Āgamas. Literary works in Sanskrit and Prakrit were also popular subjects of study.

Primary education :

According to ancient Indian tradition a child was initiated to primary education through the Vidyārambha Saṁskāra which was performed in his fifth year (kane. 1941 : 266). According to Itsing primary education commenced in the sixth year of the child (Takakusu. 1896 : 172). Bāṇa Bhaṭṭa, a famous Sanskrit author also alludes to the same age for the commencement of the education of prince chandrāpīḍa.

प्रविष्टोऽसि (विद्यागृहं) षष्ठमनुभवन्वर्षम् । The ceremony was performed on an auspicious day during Uttarāyaṇa. The child was bathed and decorated. The teacher scattered rice on a plank, wrote auspicious syllables on it with a pen and Vidyārambha took place in the form of *aksharārambha* or *aksharāvishkaraṇa*, i.e. receiving instruction in reading letters or syllables. Reading and writing formed the basis of learning. The subject was known as Lipividyā. Primary schools were known as Lipi Shālās (Shastri, 2000 : 278)

There was a special book for thorough study of *'Lipi Vidyā'*. Yuan Chwang describes it as 'a book of twelve chapters'. I-tsing refers to it as entitled *'Siddha'* (Takakusu, 1896 : 170). Then were taught elementary letters of alphabets. It consisted of 47 letters according to Yuan Chawang and 49 letters according to I-tsing (Shastri. 2000 : 279). The elementary letters were followed by Ṣoḍaśakshari* The alphabets were known as Varṇa-mālā. Its origin was ascribed to Maheshvara. It took about six months to get acquainted with lipividyā (Takakusu. 1896 : 172)

Primary education also included the subject of arithamatics (Saṁkhyāna). It was generally completed in the eighth year.

Secondary and higher education :

Shabdavidyā (grammar) formed the basic subject of secondary and higher education. Its study commenced at the age of seven according to Yuan Chwang commenced

* Ṣoḍaśākshari means the forms of the combinations of the Vowel-signs with each consonants, there being sixteen combinations corresponding to sixteen vowels.

at the age of seven according to Yuan Chwang and eight according to I-tsing (shastri. 2000 : 280). The general study of the subject spread over four books, viz. *Sūtras, dhātupaṭha*, three *Khilas* and *Vṛtti*. Panini's sutras formed the foundation of all grammatical science. The work is known-as Aṣṭādhyāyī, consisting of eight adhyāyas and each adhyāya divided into four pādas, with the total of 3983 sūtras in all. The students began to learn the sūtras at the age of eight and continued upto eight months. At the age of ten began the study of the book on the three *khilas* which spread over a minumun period of three years. The first khila was *Aṣṭadhātu* which treated the fundamentals of Sanskrit grammar. The second *khila* appears to be like *Maṇḍa* or *Muṇḍa*. It deals with the rules about the formation of derivative words by combining the basis and the affixes. The third *Khila* was *Uṇādi* which represents a well known sūtra pāṭha of the pāṇinian system. The study of the three *khilas* was completed at the age of 13 or 14. Thereafter, at the age of about 15, the student commenced the study of the *Vṛtti*, i.e. kāshikā Vṛtti on Pāṇini's ṣūtras. It cites the text of the sūtra and expounds its manifold meaning minutely. The study of the Vṛtti took about five years in all. With this ground in the Sanskrit grammar, which was the medium of learning and education, the student was becoming eligible for higher studies not only in grammar, but in all other subjects as well.

The students were learning composition in prose and verse after completing the seconolary course of grammar. Poetic compositions in prose and verse were studied during the secondary education. Kathāsaṁgrahas, great epics Rāmāyaṇa and Mahābhārata, Pañchatantra and Bṛhadkathā, Rūpakas of the early poets Like Bhāsa, Kālidāsa, works of kavi Bhaṭṭi, Shūdraka, Māgha, Shrīharṣa, Bāṇabhaṭṭa etc. were included in the curriculum.

Among the Buddhist works, works of Asvaghoṣa, Lalitavistara, Avadānashataka, Divyāvadāna etc. were popular and among Jain works like Padmapurāṇa of Raviṣeṇa, Harivamishapurāṇa by Jinesana were written during this period. The study of poetry was supplemented by Sanskrit Lexicon, Prosody, poetics and grammar (Winternitz. 1933 : 226, 475 A.D.) Nāmaliṅgānusāsana (Amarakośa) Amarasimha was contributed during this period. In Prosody chhandahsūtra of Pingala was studied as well.

Among the followers of Brahmaṇism, the Upanayana Saṁskāra marked the initiation of Vedic studies. The life of a vedic student (Brahmacārin) was hard and eigid, as he had to observe several rules and regulations of celibacy and temperance in view of disciple of studentship (kane. 1941 : 268 ff.) The teacher taught him to recite the Vedic mantras correctly and commit them to memory. They were studying three or four vedas, used to recite mantras of their own veda and perform agnihotra and the five mahāyajñas. These rites they were learning during their secondary education.

The Smṛtis were highly esteemed for the pursuit of Rājadharma. The study of the smṛtis was essential for Brāhmaṇa and Kshatriya students. The Budddhist students were receiving their higher education in the monasteries. They were living there in the

monasteries. The sthaviras (elder monks) were teaching them as Upādhyāyas. The students were studying Tripiṭakas. Among the sūtras the Mahāparinirvāṇa sūtra was very popular. Saddharma-puṇḍarika was an eminent work among the Mahāyāna sūtras.

Like Buddhist students Jain students also received their higher education in the monesteries. It was imparted by āchāryas and upāchāryas. The sutras were taught by the upāchāryas, whereas their meaning was propounded by the āchāryas. The Jain students were conversant with the Āgamas. The collected redaction of the Āgamas was already prepared at Valabhī by Devardhigaṇi Kshāmāśramaṇa by this time. These Agama works are written in Ardhamāgadhī. Viśeṣavashyaka Bhāṣya was written by Jinabhadragaṇi kshamāśramaṇa during this period. The early Bhāṣyas were followed by chūrṇis written in prose in a mixture. of Prakrit and Sanskrit. Jinadāsa gaṇi Mahattara contributed cūrṇis on several Āgamas during this period. By the end of the Maitraka period Haribhadrasūri initiated ṭikās (commentarics) in Sanskrit prose. The Jain students were studying the original Jain works with their Bhāṣyas, chūrṇis and ṭikās of these works.

Shilpavidyā which dealt with arts and crafts was an important subject for training in worldly life as well as in vocational accomplishments. In his kāmasūtra (probably 3rd cent. A.D.) Vātsiyāyana enumerate, sixty four arts, some of which are fine arts; Such as gīta, vādya, nṛtya and ālekhya (painting). Some are mechanical and technical; such as needle work, carpentry, architecture and masonry, metallurgy, jewellery, pottery, horticulture, physical training, spinning, weaving, knitting etc. Most of these subjects required practical tranining. In some vocational arts like archery regulres physical strength and special training. The same will apply to Brāhmaṇas and Vaishyas also.

Jyotisha and Ayurveda were two other popular subjects for vocational education. Jyotisha consisted of the astronomical and chronological calculations, The different schools of Jyotisha that were prevalent by this time were compiled into *Pañchasiddhāntikā* by Varāhamihira (A.D.505).

Āyurveda was esteemed as an upveda. It formed one of the five Vidyās prescribed for higher education. Eight sections mentioned by I-tsing are : 1. *Shalya*, 2. *Shalakya* or Surgery, 3. *Kāya Cikitsā*-treatment of diseases affecting the whole body, 4. *Bhūta Vidyā* treatment of troubles caused by evil spirits, 5. *Kaumāra-Bhṛtya*- Paediatric defects and diseases pertaining to rearing of children, 6. *Agada tantra* - Science of antidotes-remedy for poison, 7. *Rasāyaṇa tantra* - toxicology-the science of medicine for prolonging life and preventing old age, 8. *Vājikaraṇa*-prescription of aphrodisiacs producing venerial desire. (Takakusu. 1896 : 127, 222 ff.)

The other subjects of study mentioned by Yuan Chwang and I-tsing are logic and metaphysics. Logic was known as Ānvīkshikī, Hetuvidyā, Tarkavidyā or nyāyavidyā. Nyāyavidyā served as an essential background for the exposition of philosophical system. In this branch of learning works like Nyāyasūtra by Akshapāda Gautama, Vaiṣeshikasūtra by Kaṇāda were some of the eminent works prepared in the beginning of the Maitraka

Period. Buddhist and Jain scholars contributed considerably to Nyāyavidyā by this time. Pramāṇasamuchchaya Nyāya pravesha by Dignāga were considered very important works on Buddhist logic. Thus Buddhist logic attained high development during this period and hence it naturally seems to have formed one of the important subjects at the Buddhist university at Valabhī.

Metaphysics formed and inseparable part of philosophy. In Brahmanism Upanisads mark the basic works of Indian philosophy. Different systems of philosophy, i.e. Sāṅkhya, Yoga, Nyāyavaiśeṣika, Pūrva-mimānsā and Uttara-mimānsā also developed subsequently. In addition to these six systems of Indian philosophy, there are some orthodox systems, which pertain to different religious sects like Pāśupata system. The systems that do not believe in the authority of the Vedas are named as heterodox or nāstika. The Lokāyata system is mainly based on epistemology. Tattvopaplavasiṁha by Jayarāshī Bhaṭṭa (8th cent.) is the only Lokāyata work available.

The copper-plate inscriptions of the Maitraka period contain references to Ānandapura (Vadnagar), Valabhī, Simhapura (Shihor), Kheṭaka (Kheda), Jambusar etc. as the centres of the Chāturvidyā and Traividyā Brāhmaṇas. There were some places of Vedic learning, Like Nagaraka (Nagara), Hastavapra (Hathab), Unnaṭa (Una), Bharukaccha (Bharuch), Navasārikā (Navsari). The other places from where the immigrant Brāhmaṇas hailed were also the centres of Vedic learning, for example Dashapura, (Malwa) Kasahrada (Kasindra-Kheda Dist.) Girinagar (Girnar) etc. All these places contained provision for primary and secondary education. Among these places Anandapur (Vadnagar) seems to be the most favourite place of learned Brāhmaṇas, while Valabhī marked a great centre of the three main religions of India. Both these places were the centres of higher education as well. Valabhī was a reputed centre of learning and the students from far places in India were coming to attain knowledge and education. It was also a great centre of Buddhist studies too. I-tsing records that the greatest centres of learning in India were Nālandā and Valabhī and puts them in par with the great centres of learning in China, like chin-ma, Shih-ch'u, Lungmen and chin li. It indicates the high position of Valabhī as a centre of Buddhist learning. I-tsing gives the following account of these centres of learning :

'After having studied the five works of grammar, the students begin to learn composition in prose and Verse, and devote themselves to logic and metaphysics. Thus instructed by their teachers and instructing others they pass two or three years generally in the Nālandā monastery in central India and in the country of Valabhi in western India (Takakusu. 1896 : 177 ff.)

Just like Nālandā, the admission to the Valabhī University was granted to those who completed their primary and secondary education there and to those of the outsiders who passed through the entrance test. Two or three candidates only were declared successful out of every ten, while others had to leave disappointed with their downcast heads.

At Nālandā Yuan chwang studied the four vedas, works on astronomy and geography, on the medical art, magic and arithmetics. (Beal. 1906 : 153). He got conversant with the Sāṁkhya, Yoga and Nyāya doctrines. All these subjects were included in the curriculum at Valabhī Vidyāpītha as well.

The Buddhist university at Valabhī seems to provide for secondary education for the internal students as well as for instructions in the subjects of non-Buddhist doctrines. The Buddhist monasteries at Valabhī welcomed immigrant mendicants of all the eighteen nikāyas (schools). The internal mendicants followed the Hinayāna school.

System of Education :

As for the system of education Western India followed the traditional methods that prevailed in the country in those times. The student could approach the teacher personally and could receive his lesson individually. The tutorial system facilitated the personal contact between the teacher and the taught. The total number of students and teachers at Valabhī Vidyāpiṭha are not known, but the teachers at Nālandā numbered about 1500, While the students numbred 6,500 (Mookerji. 1947 : 585). Great emphasis was laid on the method of memorizing through repeated recitations. It was often facilitated through the supply of works composed in verse even in the case of scientitic literature. I-tsing notes of intelligent men who could commit to memory whatever they heard even only once (Shastri. 2000 : 294). No one was ever given a new lesson unless the old one was thoroughly mastered. There was no collective promotion of students to a new class. The intelligent students could proceed rapidly and complete courses of study earlier, while the others had to go on rcpeating their lessons until they could satisfy the teacher about their mastery over them. students who lagged behind were usually placed under senior fellows. Even while receiving new lessons, students were expected to revise the old ones. When instructions were given to students in groups, the teacher used to take care to maintain personal contact with his disciple who was encouraged to approach him personally and get his difficulties solved.

During the period of studentship, great emphasis was laid on simplicity and temperance. The student had to keep himself away from all sorts of luxurious modes fo life. The disciple was trained in the discipline of the body and the mind and was-required to observe all thc rules and regulations for good behaviour, moral character, physical labour and deep study. The student had great respect for his preceptor and the preceptor had been treating him with great affection. The relations between the teacher and the taught were cordial.

Thus Valabhī during the Maitraka period in Gujarat was a renowned centre of education ranking next to Nālandā.

References :

Sanskrit

Kautilya. *Arthashāstra*. Pts 1-3 (1924-25). Trivendram.

English

I-tsing. *A Record of the Buddhist Religion as practised in India and the Malay Archipelage* (Trans. by Takakusu. 1896). Oxford.

Kane, P.V. (1941). *A History of Dharmashastra*. Vol. II. Poona.

Mookerji, R.K.(1947). *Ancient Indian Education*. London.

Shastri, H. G. (2000). *Gujarat under the Maitrakas of Valabhi*. Vadodara: Gaekwad's Oriental series. M.S.University of Baroda.

Takakusu, J. (Trans.)(1896). *Record of the Buddhist Religion as practised in India*. by. I-sting. Oxford.

Winternitz. (1933). *A History of Indian Literature*. Vol. II. Calcutta.

Yuan chwang.(1906). *Siyu-ki* (Trans. by Beal). *Buddhist Records of the western World*. London

REVISITING EARLY ICONOGRAPHY OF SAKTI

◆

Dr.Vipul Tiwari*

Figure 1 **Early Forms of Mother Goddess**

Abstract

The term "Iconography" means a study of figure representing a deity which is in some way or other associated with the rituals and worship of divinities. The Greek term "eikon" and the Indian words such as "archa", "bera", "vigraha", etc., reflects the same sensible representations of particular deities by their worshippers (bhaktas). In Indian tradition these icons or images are considered as the body or form of the concerned deity which are usually 'anthropomorphic' in nature. But there are also purely symbolic representations of deities. Thus "Iconography" enables us to have a proper understanding of religious art and cultural aspects of various races of mankind.

The vast material related to the study of Iconography of 'Sakti' is scattered in the ritualistic literature of the Agamas, Tantras as well as in the Puranas. But the 'Silpa' texts are very important sources of information because they are the results of the accumulated experience of generations of the 'Silpins'. Most of the artists of the ancient and mediaeval India have merged their individuality into the great system of Iconography or 'Pratimavijñana'. Besides literary sources, archaeological, epigraphic and numismatic provide abundant material for iconographic study.

Introduction

In ancient world Iconography was as handmade of religion which guides and controls

* AG-7, UPPSC, 10 Kasturba Gandhi Marg, Prayagraj, Pin-211018, Uttar Pradesh.
Email Id vipultiwari01@gmail.com Mb 8887848577

the religious art and determines the form of Icon. Iconographical study of female deities (Shakti cult) explains the principles and the meaning of the contemporary beliefs as represented in the visual forms. It delineate the special features of female deities such as the 'asanas', 'mudras', 'bhangimas', 'varnas' etc. The religious beliefs and mythologies find their illustrations in art through the Iconography. It is a language which translates the truth of various religious dogmas and unearths the meaning inherent in them.

In the ancient civilizations the worship of female deities (Sakti) can be traced to the Pre-historic period. The tradition of depicting the mother Goddess as a pregnant woman in clay is as old as Stone Age.[1] These figurines represent the theme of fertility, fecundity and motherhood. It also unfolds that the earliest idea regarding divinity in the pre-historic societies was primarily related to the form of mother creating and nourishing the world.[2]

The Early Period

In the Indian context, the cult of the Mother goddess or 'Sakti' was existed in some form or other in the Pre-Indus Cultures and Indus Valley Civilization. In the early phase of the Indus Civilization 'aniconic' form of the Mother goddess was prevalent and many pottery images and ring-stones have been discovered in excavations.[3] The symbolic representation of mother Goddess was prevalent in the Indus civilization where worship of yoni was also practice. The latter symbolizes the Mother aspect of the female deity. Similarly, the stone rings and disc are also related with the cult of the Mother goddess. The aspect of 'nudity' is also common to Mother Goddess tradition. The 'plants' and 'vegetation' are also closely associated with the Mother goddess tradition. For instance, a terracotta seal found at Harappa depicted a nude female figure with a plant issuing for her womb. AnandaCoomaraswamy analysed the Indus valley terracotta Mother Goddess and underlines the following common features'the nose is very prominent so that it forms a projection continuous with forehead, the eyes are large and separately affixed, the lips are thick and separately affixed, earring are worn but are not very large, some female figures wear a board girdle otherwise nude, the navel is generally indicated, the mount of Venus is not conspicuous, the breast are not large, but separately affixed, the arms are held at the sides, etc.'[4]

The Vedic period

It was the period when male deities dominated the religious sphere. But several female deities such as Aditi, Prithivi, Usas, Vac, Raka, etc., were also given importance by the Vedic Seers. Similarly, other female deities- Purandhi, Ila, DhisanaRati, Saraswati (primarily a river goddess) Vac, etc. are also mentioned in the hymns of the Rig Veda. But in most of the cases it is not possible to conceive their anthropomorphic forms. However, the Devi-Sukta (R.V., X. 125) and the hymns associated with Ratri (R.V., X.127) well explore the inherent concept of Divine energy, and the later development of the 'Sakti' worship is greatly indebted to this early ideas.[5]

The later Vedic texts such as the 'VajasaneyiSamhita', the 'TaittiriyaBrahmana', the 'Kena Upanishad', the 'Mundaka Upanishad', the 'Sankhyana Sutra', the 'Hiranyakesingrha

Sutras', etc., various goddesses (Durga, Vairocani, Katyayani, Kanyakumari, Ambika, Manojava, Sulohita, Sundhumravarna, Sphulingini and Visvaruci) are mentioned. It reflects that the early 'Sakta' cult was eventually taking shape and form in the subsequent period. Gradually, the worship of goddess cult received brahmanical sanction by representing them as manifestation of the 'Sakti' personified in the aspect of consort. It also seems that the fusion of prehistoric Mother Goddess tradition with the Vedic goddess tradition (primarily 'Vak' and 'Sarasvati') is responsible for the prominence of 'Sakti' cult in the post Vedic period.[6]

The Epic period

The two 'Durgastotras' in the 'Mahabharata' (IV.6 and VI.23) and the 'Aryasatva', provides useful information about the development of Sakta Cult. The blending of Aryan and Non- Aryan mode of worship is the especial characteristic of this period of development. For example, the 'Aryastava' states that the Devi is worshipped by 'Savaras', 'Barbaras', and the 'Pulindas'. She is called 'Aparna' (nude) 'Nagna-Savari' and 'Parna-Savari' (leaf clad). The last description resembles her with the Vajrayana goddess. She is also great saviour. The Mahayana Buddhist goddess 'Tara' is also conceived as saving her votaries. Thus in the Mahabharata we find the composite character of the 'Sakta' cult. In this respect, the Ramayana does not say anything about the 'Sakta' cult.[7]

The Pre-Mauryan and Mauryan period

The large number of terracotta figurine of Mother Goddess and Earth Goddess has been discovered from Taxila, Peshawar and Mathura. The most remarkable iconographic characteristic of these terracotta are the nudity, enormous breast and hips, position of arms to hold a child and the figures showing child sucking the breast of the Goddess. Besides terracotta figures of Mother Goddess, the large number of ring-stones are found from Taxila to Patliputra which signifies the continuation of the tradition of symbolic worship of Mother Goddess or representation of fertility goddess.[8]

The Sunga period

The aforesaid period witnessed the significant change in the technical as well as iconographic formulae of the terracotta tradition. Now 'moulding' was given preference over 'applique'. The aspect of nudity was checked and concealed with ornamentation and clothing but the details of the sex clearly shown.[9] For the first time some iconographic figures in the forms of 'Saktis' or goddess other than the Mother Goddess tradition came into existence the figures of 'Sri-Laxmi', 'Yaksini' and 'Vasudhara' etc.[10] The sculptural tradition in stone also recognizes the mother and fertility principles along with some iconographic types such as 'Gaja-Laksmi', 'Sri- Laksmi' etc. The 'Mithuna' figures has played important part in the history of Indian art from the Third century B.C.E. to Thirteenth Century C.E., but in terracotta art, it begins in the Sunga period.[11]

The Kusana period

The sculptural as well as the terracotta figurines of the Mother Goddess have been found in large numbers from Taxila to Patliputra and other important historical sites. The early

traditional features of representing Mother Goddess are followed such as absolute nudity, prominent breasts, deep navel mark etc. At Mathura the Mother and Child group of terracotta continue to flourish.[12]

The Gupta period and Post Gupta period

Purely iconographic terracotta figurines tradition follows the principles of the contemporary sculptural traditions in stone but the delineation is entirely different. They are crude in the Kusana period and refined in the Gupta period. They mostly depict the goddess as the consort of the Great God Siva. In the terracotta art of Mathura more iconographic forms persist such as 'Mahisasuramardini' or 'Katyani' slaying buffalo demon 'Mahisasura'. The 'Ardhanarisvara' form is also very significant to trace the fusion of the 'Sakti' and 'Saiva' cults.[13]

The early authoritative Puranas especially 'Devimahatmya' section of 'Markandeya Purana' shed profuse light on the characterisations of the cult picture. The Devi- Stuties- (Brahma-stuti, Narayanistuti, etc.) unfold the various ideas, concept and the composite nature of 'Sakti'. In the 'Narayani-stuti' we also find the ideology behind divine incarnation which is very similar to the 'Avatarvada' of the 'Bhagvadgita'. The Markandeya Purana also delineate the elements that collectively form the great composite goddess, the central deity of the 'Sakti' cult i.e. the great goddess constitutes Vishnu, Siva, Brahma and various Brahmanic pantheon.[14]

The Puranic 'Durgastuti' clearly laid stress on the Mother aspect of the Devi. Similarly, the 'Vedantic' concept of 'Maya' and the 'Sankhyan' concept of 'Prakriti'is also infused in the system of the 'Saktas'. The 'Sakta' cult also believe in the 'KundaliniSakti' inherent in human body which is awaken by the process of 'Shat-cakrabindu'. All these and various other abstract concepts and ideologies gradually came to symbolized by the 'Sakta' tradition and the Devi became the supreme deity of the 'Sakti' cult. The 'Devimahatmya' section of the 'MarkandeyaPurana', the 'Navapatrika' ritual of goddess Durga, etc., throw profuse light on the 'Sakambhari' aspect of the 'Sakti' worship in India.[15]

In the later Gupta period 'Tantricism' also found place in the Sakti cult. The texts and inscriptions of the later Gupta period reveal the existence of 'Tantricism' and its fusion with the 'Sakti' Cult. The very word 'Tantra' occurs in the first century C.E. inscription found in the village of Gangdhar (Jhalwar, Madhya Bharat). Similarly, The Brhatsamhita mentioned about the 'Mandalakarma' (a tantric ritual) and the 'Saktipithas'. The Chinese traveller Hiuen Tsang (7th century C.E.) noticed the Tantric concept of the 'Saktipithas' which intimately associated the 'Sakti' with the 'Bhairava'. The Mahabharata also refers to the three SaktiPithas 'Bhimasthana', 'Udyatparvata' and 'Guarisikhara' (possibly in the Guwahati region).

The mediaeval period witnessed the fusion of 'Tantricism' in the Brahmanical, Hinduism and the Buddhism. Initially the Mahayana Buddhism and later on the Vajrayana Buddhism were the result of this Tantric fusion. These cults were predominant in the Eastern India. Even Sankaracharya is said to have composed the famous tantric texts 'Saundaryalahari' and

'Lalitasahasranama' (one thousand names of Devi Lalita).

For the Iconographic study of the Sakti cult brief reference about the nature of Devi as stated in the 'Devimahatmya' and its 'Sadaangas' the 'Devikavaca', the 'Devikilaka', the 'Argalastotra', the three 'Rahasya'- 'Pradhanika', 'Vaikrtika' and 'Murti-rahasyas' is very necessary. The texts collectively unfold the principles and ideas of the 'Sakti' Iconography prevalent in the Gupta and the Post Gupta period.

According to the Markandeyapurana the Sakti is not only absolute formless supreme consciousness inmanent in the whole universe as 'CitirupenayaKrtsnametadvyapyasthitijagat' but also appears in various forms of pacific and terrific character. The 'PradhanikaRahasya' states that the 'trigunmayiMahalaksmi' is the primary goddess in whom all the three 'gunas' (sattava, raja and tama) manifest. She has a four-armed in which a citrus (matulinga), a mace (gada), a shield (kheta) and a skull-cup (panapatra) are placed. She bears a snake, linga and yoni on her head. She is of Golden colour.

In the 'Rupamandan' and 'Aparajitaprccha' 'Maha-Laksmi' is described as one of the hand of Devi should be in the varadamudra(boon-bestowing pose) and rest should show a trident, a shield, and a cup. Maha-Laksmi should also show Siva and Naga overhead. The 'VaikrtikaRahasya' states that the hand of the goddess should show 'srphala' in place of the 'matulinga'. The 'Sritattvanidhi' describes that the 'Maha-Laksmi' is of coral colour and has eighteen hands holding a rosary, an axe, a club, a thunderbolt, a lotus, a bow, a staff, a spear, a sword, a shield, a lotus, a bell, a cup, a trident, a noose, and a disc. Thus primary goddess 'Maha-Laksmi' is described differently in the iconographic and religious texts.

In the time of dissolution She assumed her 'Maha-Kali' form which is predominated by 'tamoguna'. 'Maha-Kali' is very terrific four-armed goddess with blue colour and a skull-garland around her neck. A sword, a skull-cup, a severed head and a shield is placed in her four hands. She is also known by various other names such as 'Kalaratri', 'Yoganidra', 'Mahamaya', 'Mahamari' etc. In the 'VisnudharmottaraPurana' the same description of the goddess 'Maha-Kali' is given. But here numbers of hands are increased from four to eight. The 'Sritattvanidhi' states that the goddess 'Maha-Kali' should be depicted with eight hands holding in them a sword, a disc, a mace, a bow, an iron rod, a spear, a sling, a head, and a conch. She is three eyed smoke or black colour deity whose body is adorned with ornaments. She is slayer of Madhu and Kaitabha. In the 'VammargiTantrika' tradition the concept of 'Maha_Kali' is superior to 'Kala' which represents the destructive power. In the 'MahanirvanaTantra' Kalika is described as un-manifest (arupa) and is called mother of the 'Kala'. In the 'VaikrtikaRahasya' 'Maha-Kali' is called the 'Yoganidra' of Vishnu and the abode of 'tamoguna'. But it is to be noted that the description of 'Yoganidra' in the 'Vishnudharmottara' is very different.

In the time of Emanation 'Maha-Laksmi' assumed the form of white-coloured tertiary goddess 'Maha-Sarasvati' in whom the 'Sattavaguna' predominates. A rosary beads, an elephant goad, a lyre and a manuscript are placed in her four hands. 'Maha-Sarasvati' is also known by various names such as 'Vak', 'Arya', 'Brahmi', 'Vedagarbha', 'Mahavidya',

'Mahavani' etc. According to the 'VaikrtikaRahasya,' 'Maha-Laxmi' is an eight armed goddess holding an arrow, a spear, a disc, a conch, a bell, a ploughshare and a bow. The same description of her is given in the 'Sritattvanidhi'. She does not hold the book in any of her hand.

The other names and images of the Devi are elaborately mentioned in the 'Vaikrtika' and 'Murti-rahasyas' which delineates the mystic symbolism underlying her various aspects. In the 'Markandeyapurana' while describing the nature and form of the Devi, the other major Brahmanical cult-gods (Brahma, Vishnu and Shiva) are given subordinate place. In some sections of the Purana we also find some early forms of Devi such as the 'Camunda', the 'Mahisasuramardini', the Matrkas, etc., which through profuse light on the iconographical development of the 'Sakti' Icon of the concerned period.

In the Agamas various other forms and names of the goddess with their iconographic description are given such as- 'Navadurga', 'Saptamata', 'Sadgauri', 'DasaMahavidyas', 'Chakradevi', 'Pithesvari' etc. The Tantric texts give special stress on the iconography of Navadurga which includes the name of 'Sailputri', 'Bramcharini', 'Chandraghanta', 'Skandadurga', 'Kusmanda', 'Katyayini', 'Kalaratri', 'Mahagauri', and 'Siddhidayni'. In the Tantric tradition 'DasaMahavidhyas' occupied a very important place and are personified under the names of 'Kali', 'Tara', 'Tripura Sundari', 'Chinnamasta', 'Bhuvanesvari', 'Bhairavi', 'Dhumavati', 'Bagalamukhi', 'Matangi' and 'Kamala'.

For exigency of space, the textual details and iconographic feature of the numerous images of the Devi is not possible here. Our main emphasis will be on her early 'Mahisasuramardini' aspect and 'Matrka' aspects and few other allied forms.

Mahisasuramardini

It is the earliest and most important form of Devi which is beautifully described in the 'Devimahatmya'. Apart from the 'MarkandeyaPurana', various other texts provide different iconic types of the Devi but the prime difference is the number of hand attributed to icon. Generally, in Eastern India the images of Devi have eight or ten- arms have been found. To trace the development of iconic motif study of few early reliefs is necessary. In miniature stone relief of the Gupta period found a Bhita by Marshall, Devi is depicted with two- armed figures engaged in sighting with the Bufallo Demon. In the brass image (c. 8th century C.E.) goddess is depicted with four arms, uplifting the hind part of the Buffalo Demon by its tail with her front hand, while her right leg tramples on its neck and her back hands hold a sword and a bell. This standing posture of the goddess matched with the description of Devi given in the 'Devimahatmya' (iii.37). The very similar depiction of Devi we found in a relief on the facade of the cave at Udayagiri (Bhilsa, Madhya Pradesh). It is interesting to note that it is one of the early relief in which Devi is depicted with twelve arms holding various weapons attributes. It appears that the artist of Central and Northern India of the Gupta and Post Gupta period were following 'MarkandeyaPurana' tradition which elaborately describes the attack of Devi on demons. In none of these sculptures goddess is shown on the lion mount. Whereas at Gangaikondacolapuram sculpture of same theme have lion depicted on the left.

In the earliest mediaeval sculpture we find the change in mode of depicting the Devi's fight with Demon. On the Ellora relief pannel, Devis is depicted with eight arms, riding on lion mount ant vigorously attacking buffalo demon 'Mahisasura' in very lively manner. Some demons are shown fallen and other still resisting, are shown below. While in the two uppermost rows the Devine onlookers of the fight are depicted.

The Ai-hole relief (c. 6th- 7^{th}C.E.) shows eight armed goddess on her lion mount, piercing the neck of the demon 'Mahisasura'. Her lion is mere spectator. While at Haripur (Mayurbhanj, Orissa), the goddess is depicted in more aggressive pose with eight arms. Her three prongs of the 'sula' pierce the neck of the human demon and here lion is also participating in the flight. The early Chalukyan artist of Ai-hole stress on the ease and effortless grace of Devi and the artists of Orissa prefers the powerful dynamic vigour representation.

The great popularity of this theme of goddess is proved by the fact that form Peshawar to Dinapur the images of 'Mahisasuramardini' is found.Some mediaeval reliefs hailing from Bihar mark the development of this motif in a characteristic manner. For instance, an image found of 'Mahisasuramardini' at Bihar shows the Devi with four armed, seated astride on the back of her mount, in her back hands a sword and a shield is placed, in left front a 'Sula', the front right in the 'Varada' pose. The flying 'Vidyadhara' figures on the top elliptical 'Prabhavali' makes the relief of its own character.

The association of the goddess with 'godha' (iguana) (alligators) is also remarkable feature of the Sakti iconography. A bronze figure of the Devi 'Parvati' found at Nalanda shows the development of this concept in early mediaeval period. The three eyed and four armed Devi is depicted standing in the 'Samapadasthanaka' pose; holding a rosary, a hooked staff and a water vessel in her three hands; there is a creeping 'godha' (iguana) near her right leg, and her lion and a horned animal are depicted on the pedestal offering pots, the sun and the moon are also depicted beautifully and designed'Sriascakra' are other noticeable features.

The goddesses with iguana have the appellation of Sri, one of the six forms of 'Gauri' as described in the 'Rupamandana'. This motif migrated to Indonesia along with the 'Mahisasuramardini' from the Eastern India in early times. In Mediaeval times replica of such images have been found there. It is also interesting that in some Devi images her association with Siva is emphasized. But in the literary sources she is mythological associated with 'Visnu-Krsna' (the two 'Durgastoras' of the Mahabharata, the 'Aryastava' of the 'Harivansa', the 'Markandeyapurana' (ch.91.v.37).

Matrkas

On the account of literary texts the names and number of the 'Matrkas' vary in various contexts. Usually they are seven in number but sometimes eight or more are found at a site. The 'Brhatsamhita' of 'Varahamihra' is also silent about the number and names of the 'Matrkas' and simply states that 'Matrkas' are to be made with cognizance of the gods corresponding to their names. (Brh. ch.57,v.56).Utpala in his commentary on 'Brhatsamhita' gives account of various 'Matrkas' such as 'Brahmi', 'Vaisnavi', 'Raudri', 'Kaumari', 'Aindri', 'Yami', 'Varuni'

and 'Kauberi', etc. The Gangdhar stone inscription (of Kumargupta I period) also does not provide exact names and number. The number of the 'Matrkas' is given in the inscriptions of the early Chalukya Kings who are stated there as the descendant of 'Hariti' and nurtured by the seven 'Matrkas', however the names are not given there.

Iconographic description of the SaptaMatrkas

These are often carved in relief on rectangular stone slab in the upper section with the figures of 'Virabhadra' and 'Ganesa' on epithet side. Sometime the number of 'Matrkas' are only three i.e. 'Brahmi', 'Kaumari' and 'Vaisnavi'. The 'Rupamandana' states that 'Virabhadra' images should be placed before the 'Matrkas' and 'Ganesha' in the end. The separate reliefs of the 'Matrkas' and their guardian are also common. The MarkandeyaSarovara at puri (Orissa) has separate 'Matrka' images placed side by side inside a verandah.

There are also some very remarkable sculptures created by the genius of mediaeval artists. For example, the uncommon image was found at Vikrampur (the ancient capital of Senas). The image is four feet in height and in its lower part a Sivalinga is placed. The four-armed goddess with her front hands in 'dhyanamudra', and in her back hands a rosary and a manuscript is placed. The image is highly ornamented with youthful face and three serene meditative eyes. These rare features of the image lacked in most of the Devi images. On the account of the 'Markandeyapurana' and the 'Kalikapurana' the image could be tentatively described as 'Mahamaya'. The esoteric symbolism inherent in this Devi icon is a unique style of representing 'Siva' and 'Sakti' together.

Conclusive Remarks

The study of Iconography of 'Sakti' unfolds the various religious and social changes in India from Pre-historic period to the modern times. The study throws profuse light on the development of various religious sects and their ritualistic aspects. It is not merely confined to the study and interpretation of the principal 'Sakti' icons or images but its scope covers the whole religious art of a race or a nation. It traces the development of 'Sakti' icons from its simple 'aniconic' form to its evolution as 'image proper'. In other words we can say that it is nothing else but the successive interpretation and delineation of the religious art.Scholars of art are of the opinion that the early art of the mankind was primarily of the religious nature. Therefore, the study of 'Sakti' Iconography helps to study and understand the nature, development and origin of religious art and rituals of mankind from remote past to the contemporary age.

REFERENCES/SOURCES

1. Chandra, Govind. Indus Valley Terracotta. pp. 22-23.
2. James, E.O. The Culture of Mother Goddess. pp. 25-26.
3. Shrivastava, Balaram.Iconography of Sakti.pp. 2-3.
4. Marg. Vol. VI. p.24.
5. Sinha, B.P. The Sakti Cult and Tara. pp. 48-49.
6. Banerjia, J.N. Development of Hindu Iconography. p.451.

See also, Kumar, P. Sakti Cult in Ancient India. p.10.
7. Ibid, pp. 451- 452.
8. Coomaraswamy, A.K. History of Indian and Indonesian Art. p.10.
See also, Marg. Vol. VI. pp. 24 - 32.
% Agrawala, V.S. Journal of U.P. Historical Society. Vol. II. pp. 13 – 28.
9. Marg. Vol. VI. p.29.
10. Ibid, p.30.
See also, Journal of U.P. Historical Society. Vol. II. pp. 29 – 32.
11. Ganguli, O.C. Mithunas. 1925, p. 60.
12. Dasgupta, C.C. Clay Sculpture. p. 199.
13. Agrawala, V.S. Mathura Terracottas. pp. 2-15.
14. Classical Age. Pp.444 – 445.
15. Devi Mahatmya, V. 2- 33.

Other Sources

Literary Sources: Vedic literature, MatsyaPurana, Agni Purana, MarkandeyaPurana, VisnudharmottaraPurana, Brhatsamhita, Agastyasakaladhikara, Kasyapasilpa, Naradasilpa, Chitralasksana, Vastuvidya, Vastusastra, Visvakarmapaddhat, Viisvakarmaprakasa, Visvakarmasastra, etc.

The texts of mediaeval period: Manasara (7th century C.E.), Mayamata (8thCent.), Samaranganasutradhara of king Bhoja (11th century C.E.), Abhilasitarthachintamani of Somesvaradeva III (12th century C.E.), Aprajitprccha of Bhuvanadeva (12th or 13th century C.E.), Chaturvargachintamani of Hemadri (13th century C.E.), Rupamandana and Devatamurtiprakarana of SutradharaMandana (early 16th century C.E.), Silparatna of Kumara (late 16th cent.) etc. The Sritattvanidhi of Sri MumuddiKrsna Raja Odyarra, the king of Mysore of the late 19th century C.E. is very important because it presents the final summary of the iconographic knowledge of Sakti, Visnu, Brahma, Siva and other minor gods and goddesses.

The Archaeological sources: Terracotta Mother Goddess figurines from various Indus Civilization sites, Ring-stone from various historical sites, Gold plaque showing Earth Goddess from LauriyaNandangarh, Pre-Mauryan, Mother Goddess figurines from Peshawar and Mathura, Durga from Mahabalipuram, Gajalaxmi from Barhut, the image-types of the goddess in the Gupta and post-Gupta period, etc.

The Epigraphic sources: The Gangdhar stone inscription of the time of Kumaragupta I, the inscription of early Chalukyan kings, etc.

The Numismatic sources: The representation of various goddesses on coins and seal is an important testimony of the development of iconic features and the cult of Sakti.The punch marked coins, the coins of Azes, the coins of Maus, the coins of Huviska, the coins of Kushanas, the coins of Guptas, etc. are rich source of iconographic information.

Reading Mahipatram Ruparam's Travelogue in Gujarati[+] *'England Ni Musafarinu Varnan'* [*A Narration of Travel to England*] as an Autoethnographic Text

◆

Dr. Divyeshkumar D. Bhatt*

To see travel writing in its current format as merely a vehicle for cultural prejudice is to overlook the genre's significant impact as an instrument of cultural critique. (Travel is, after all, at least potentially a learning experience: a means of testing, and then revising, the traveler's cultural expectations). (Huggan)

Travels and Travel writing has recently acquired new horizons. If we look at the Travel Accounts of 1800s, most of the European Travel Writers and their accounts had the Colonial Gauge. Some reported of new lands and discoveries; whereas some dealt with the explorations in the occupied colonies and these narratives won very much hearts of the audiences at home too. Just as Martin Green puts it, "In the Nineteenth century travel narratives were among a plethora of adventure tales that energized the myth of Empire: they reinforced prevailing notions that the world was ripe to conquer." (Green) Though it is written during the second half of the nineteenth century more specifically during 1860s, this Travel Account in Gujarati by Mahipatram Rupram matches much with the spirit and moods of the modern books of travel writing. It is much in tune with what James Duncan and Derek Gregory observe in connection with the work of Bruce Chatwin, Pico Iyer or Redmond O'Hanlon as it "maps not only new landscapes in a still markedly various world but also new spaces within contemporary Literature." (Gregory) Mahipatram presents his travel account with the stance of an acute observer of the English culture and civilization. He has his rough ideas about the English life as per his close connections and personal relations with the British Bureaucrats in India. Still, his desire to look and experience their personal family life remains at the centre focus of his travels in England. He was visiting English isles on an official mission, namely 'To study the mode of education and schools of England'. Among the excitements, fears and possibilities of impeding uncertain circumstances long distance travels might entangle somebody in; Mahipatram had furious wars to be waged at home. There were social restrictions; caste bound barriers and conventional crunches that he had to overcome first. Despite all these, with his courage and earnest willpower, he created a space, what Mary Louise Pratt terms as "'Contact Zone'; a space of colonial encounters, the space peoples geographically and historically separated come into contact with each other and establish ongoing relations, usually involving conditions of coercion." (Pratt) In this case, there was no coercion was involved; rather the contact was

---

+. Languages of one of the Indian States. The Mother tongue of Mahatma Gandhi.

* Dept. Of English, M. D. Gramseva Sankul, Gujarat Vidyapith, Sadra.

taking shape in the mood of narrator's gratitude and wonderment towards the English life and culture.

The phase of 1850s-60s was the phase of awakening towards the Social Reforms in India, as Karsandas calls it in the introduction *'Englandma Pravas'* [*Travels in England*] in the year of 1865 'Sudharano Vakhat', "the contemporary time is one of reform and freedom" (*hālno vakht sudhar āi ane svatantrat āno che*). (Mulji). The British had settled as the overlords on the Indian soil and the Indian subjects who had for some preceding generations witnessed the religiously tyrannical regimes of the Mughal emperors and other small local reigns, and their unscrupulous rule where the justice was what the King thought and believed and everything even the people too was the private property of the king. The preceding generations had witnessed only this kind of rule and regime. So when the British started exercising their governance on the constitutional basis which meant the clear definition of crime and its pre-determined punishment and its implementations and abiding to one and all, irrespective of social status, cast or creed or kinship to the king, it created an impression of the welcome state for many locals. Secondly, the British rule focused on various altogether neglected issues like social reforms, gestured to ban by law certain taboo and obnoxious conventions and undertook academic projects. This created a good impression among many natives. It is in this spirit Dalpatram, a renowned Gujarati poet sings the glory of the British Rule, exaggerating the equality imposed in the society which hitherto was never a social reality.

ઝેર ગયાં ને વેર ગયાં, વળી કાળા કેર ગયા કરનાર,
પર નાતીલા જાતીલાથી સંપ કરી ચાલે સંસાર;
દેખ બિચારી બકરીનો પણ કોઈ ન જાતા પકડે કાન,
એ ઉપકાર ગણી ઈશ્વરનો હરખ હવે તું હિન્દુસ્તાન.

[Gone are the poisonous and the vindictive have gone, even the rulers exercising cruelty are past, The world goes on in.cooperation with different creed and caste; Look no one harasses even the poor goat on her way, Taking this as blessing of god, with fun O Hindustan you sway!]

The term "anti-conquest" as it is employed by Mary Louise Pratt prescribing the clear outcome of the 'Contact Zone' and the exchange between the culture and civilizations finds a valid appropriation in the context of this text. The term as she employs is in the context of the European traveler who 'SEEs': "he whose imperial eyes passively look out and posses". (Pratt). Here, in the case of Mahipatram, the issue is the same, but the person who sees and presents the magnificence of the imperial culture is the one from the colonized groups. The person is so under positive influence and is so much dazzled by the colonial culture that his narrative creates the impression as if it were by any British civilian.

Mahipatram Rupram visited England under a project of studying English schooling system and thereby to suggest essential reforms to the Indian schools and education system. He left the Indian shores for this historic voyage on 27th March 1860 at 9:30 pm. And this

initiated a new era of change and reforms. Even while going to Mumbai for this voyage from Surat, the journey contains the seeds of the couple's steadfastness in the determination and their courage to overthrow even the superstitious beliefs prevalent among the local people. The route to Mumbai from Surat was a short sea rout; the journey was to be done through the sea route only. So Mahipatram, his wife Parvatikunvar and others were travelling in a boat along with the bunch of other travelers too. Meanwhile on the way, owing to some blow of the bad weather and stormy sea, the vessel got on the way of a huge tidal wave and got overturned. Somehow, there was no incident of getting anyone drowned in the sea waters, yet all the others after reaching Mumbai dropped the plans of their travelling further on the grounds that the accident was the powerful blurb of ill omen. If it had been the case with any ordinary lady, she would have found out a strong point to discourage her husband to undertake such a challenging voyage. But Parvatikunvar consoled Mahipatram that it was a natural disaster and it had nothing to do with the omen ill or good. Thus, Mahipatram continued his plan and returned from the foreign lands safely too. The point here is that when only this kind of courage and firm determination operates, the society takes a turn from the rigid shells of conventions to reformative winds. (Parikh)

His travelogue documenting his first hand experiences in the land of European islands 'England Ni Musafarinu Varnan' [*A Narration of Travel to England*] was published in 1864 and it proved a great reading feed to the locals of Gujarat. Apart from just being limited to the documentation of Mahipatram's travels to England; it proved a documentation of exercise of getting rid of rigid social mentality and a courageous step ahead to the reformative drive. Even, if we look closely in the knitting texture of the book, we clearly find that the real intention and deliberation of the author are not in the direction of creating and contributing a novel literary genre unto now scarcely attempted i.e. a Travelogue and an attempt to initiate a new literary tradition in Gujarati language. Rather his pure intentions were that whatever he had experienced must reach to the native readers and they must get clues to find a new way of thinking and the way of life in Gujarati Language. Basically, the time was the time of awakening, new education and a wind of awareness had spread among the people that there was something wrong in their age old convention and radical changes and reformations were the avid need of the day. Mahipatram's step ahead of the time provided a new zeal to the spirits of social reforms and those who advocated and accepted the British Rule in the positive veins.

The travel writer's engagement with the British way of life, and the apparent eulogies of it brings to the compass the term employed by Mary Louise Pratt in association with 'Contact Zone', and 'anti-conquest', namely "autoethnography" or "autoethnographic expression". To use her own verbatim: "I use these terms to refer to instances in which the colonized subjects undertake to represent themselves in ways that *engage with* the colonizer's own terms." (Pratt)

His reactions to the western Infrastructural developments and the urban set up of the cities are full of his enthusiasm and they make him consider and reaffirm his beliefs that the

perfection, polish and etiquettes are only possible through the British Model of Civilization. And in this zeal of comparison many times he pronounces the Indian way of life and the cultural rigidity as being savage and unscrupulous.

"The houses for the accommodation of the travelers are termed as 'Hotels; if compared to them our 'Dharmashalas would seem just savage set ups." (Ruparam)

At other place, he notes:

"For sitting, sleeping, for wearing clothes, and for dining they use different rooms assigned for those tasks only. Like us they do not have the savage style of taking food near the cooking hearths." (Ruparam)

And,

"London dazzles the traveler from this country. The houses, distorted, ugly and covered with dust, of this country are just poor huts before the (well constructed) houses of there." (Ruparam)

The building of British Museum and in that the Library arrests his of attention. He defines the concept of the library consciously for his native readers: ''એમાં જે પુસ્તક શાળા છે તે ઘણી જ મોટી છે. તેમાં લાખો પુસ્તકો છે, અને દરરોજ નવાં નવાં ઉમેરતા જાય છે. એ જ્ઞાનના ભંડારમાં ફરતી વેળા કેવું અજબ લાગે છે!'' (*"In it there is a Library which is very huge. There are millions of books in it, and every day new books are being added. How amazing it seems moving among that treasure of knowledge!"*)

He also talks about the Museum managed by the Hindustani Government where, he claims, one would find the things being found in the land of Hindustan. *"There are plenty of books in Sanskrit, Farsi, Arabic and other Asian languages. **It is inferred that nowhere else on the globe there are such great number of Sanskrit Books available than here.**"*

Mahipatram also takes note of the Koh-e-Noor diamond of India in the British Tower. He aptly interprets its name as the '*Mountain of Light*' and notes: *"Koh-e-Noor' means the mountain of light, our famous diamond, I saw here."*

He takes note of the beauty and ambience of the British residences. He discerns that in England the rich and the poor reside separately. He also talks about the private and public property and their maintenance. He talks about the banks and exchange of great amount of money and expresses his hope that such great wealth may be in the fortune of India. The point that the markets and bazaars are adorned by the well constructed and well planned buildings rivets his attention and in the natural comparison he could not help stating that the markets in India are rough and unplanned complexes with dirty and miniature hut like structures. In his typical style he further describes the site of Westminster Abbey. He appreciates the architectural beauty of the church and notes that the monumental building enjoys great repute in the British History. Describing the significance and the point of repute for this; he notes:

The great personalities of England have been buried here in the premises of this

church. It is considered the matter of great repute to get buried here in this premise after death. In one corner, renowned poets are buried, anyone can access that part. (Ruparam)

He describes the Parliament Building minutely and talks of its two houses in the Indian reference as the "Diwane Aam" (The House of Commons) and "Diwane Khaas" (The House of Lords). Here he takes a special care to elaborate the functioning of the Government in the nation which rules India. Devising the major difference between the Rule in England and in India, he nicely points out: "*In our country the king is the owner of the subjects, but in England the king is the servant of the subjects.*" He also notes that here in England, though the law is implemented in the name of the king, the same law abides the kingship too. And to make the native readers clear about the law he defines it as: "*the lawfully appointed officers punish the criminals according to the Acts (pre-decided punishments).*"

To drive the point home and to allow the native readers to have an idea of legal justice operation and the self respect even of the poor and downtrodden in England, Mahipatram describes an incident elaborately.

Some years back one English gentleman came back to England after having enjoyed some higher position in India. Arriving England, first he alighted at the city of Liverpool where he hired a cab and reached to meet some acquaintance. Having reached his destination, he was making payment, accidently a labourer happened to collide with him scattering the money in his hand to the ground. The poor labourer was quite unaware of this, so he proceeded on his way. But this English gentleman feeling offended rushed behind him and kicked him from behind and abused him bitterly. In reaction to this, the poor man also slapped him in the face; and there was a fight between them. People got gathered and separated them from fighting. The gentleman took the matter to the legal court and accused the poor man for scattering his money on the ground and thrashing him. In the court, before the magistrate the poor man put forwarded his defense saying that the street was densely overcrowded and per chance unintentionally his hand might have pushed the gentle man and causing him trouble. Had he drawn my attention to it, I would readily have apologized and sure helped him to collect his stuff from the ground too. But instead of doing so, he kicked me from behind, thus he insulted me and injured my self–respect, and therefore, I had to thrash him in retaliation. Though I might be poor but I have my self respect. No one could insult me only because I am poor. The magistrate took him sympathetically and set him free. Not only this, the magistrate found the rich gentleman guilty of ill treatment and disrespectful conducts to the poor man and fined him heavily with the remarks that having spent three decades in India, you seem to have forgotten the lawful traditions of England. It is very shameful that you have forgotten the fact that here in our nation law is the supreme authority and the responsibility to implement the justice has been in the hands of certain officers; and have acted against the law" (Ruparam) (111-112) (Emphasis mine)

Through certain events, place descriptions and constant compare and contrast, the text operates with the 'autoethnographic expression' through which the travel writer consciously

tries the group of his people to embrace the perspectives of the 'metropolitan literate culture' of England. Basically and on scales of generalization, it is taken for granted that the narratives from one of the members of the oppressed colonized group would react with the agony of contempt and dislike to the native culture of the oppressors. But here the assumptions go in adverse direction and the narrator presents his tone in fine tune with the culture of the Imperial Nation.

Citing reference to the feudalistic murders of the Mughal Kings by their own kin group members, he notes that in this well developed sophisticated culture and civilization, no such threat prevails for anyone in the Royal Family. At the death of one King, the other whose right it is to ascend on the throne, is coronated and the other members live on their lives lawfully and gracefully as per their status and degree. And all this kind of observations and his high esteem for the culture makes his pronounce the king of England as the one who relishes the extreme happiness and peace among the kings of the other countries. "*No other king on the Earth enjoys the higher core of happiness and peace than the King of England does.*"

Moreover, he also devotes good space to describe the functioning and membership and the tenures of the House of Lords and the House of Commons. To give an elaborate idea of this Government and its impacts on the people of this nation, he talks of the democratic system and the local provincial governing bodies. He notes that the public participation in the governance adds a flavor in their nationalistic spirits. Secondly, he notes that the way how the police and the Army personnel treat everyone as equals and with due respect will no doubt surprise the traveler form India. This clearly indicates that in India to think about this would be like a possibility next to impossible.

Mahipatram showers special respect for the English people for their patriotic spirits. He is impressed with the people's preference for the nation and readiness to sacrifice even their personal belongings for the sake of National safety and security. He elaborates on the point of the British People's readiness and earnestness to come forward for the cause of the Nation. Citing its instance, he points out at the British People's coming forward to join the Queen's Army even without thinking of any monetary rewards from it. The Queen just appealed them to advance only in the name of the Nation and the entire full fathomed Army. At the back of his heart he strongly feels that the Indian people need this kind of spirits get generated in their minds too.

Thus, as it is proposed by Mary Louise Pratt, Mahipatram's "England Ni Musafarini Varnan' [*A Narration of Travel to England*] creates the autoethnographic text that "involves partial collaboration with and appropriation of the idioms of the conqueror." (Pratt) Moreover, he loudly pronounces his intentions that his country men must take stern inspiration from this way of life.

The thorough argument upon which the text operates is the Traveler's tendencies of looking at the English civilization with the gaze of polished urban vein which he in his visions and mission opts to be adopted by his own people at home. The writer, thus, seems the direct

result of what T. B. Macaulay projected in his mission as summed up in the famous 'Macaulay's Minute':

We must at present do our best to form a class who may be interpreters between us and millions of whom we govern; a class of persons, Indian in blood and colour, but English in taste, in opinions, morals, and in intellect. (Young)

The New Indian subject, thus, that came to be constituted through the colonial system of instruction was imbibed both by the ideas of an 'alienated self' — an alienation from 'traditional', 'unmodern' ways of living – as well as a sense of 'freedom' – the freedom that enabled one to forsake the 'older ways' and delineate the boundaries of a new culture and community. (Grewal) For this new 'urban class' to which Mahipatram Rupram clearly belongs, the travel to England was a golden chance to establish themselves as of being 'Progressive' in the eyes of the native fearful class. It offered them a double gesture of verifying the imbibed notions in the light of 'actuality', and testing the strength of the inherited system of belief with those born in the very cradle of modernity. In short, a visit to England meant responding to one of the supreme callings of the day....the very imbibing of the Euro-imperial notions of travel enabled the colonized to often deploy them in ways that would crucially challenge the Western claim to indisputable cultural superiority. (Sen) In Mahipatram's case too, his idealized notions meet with utter disillusionment as he comes across 'insulting' approach of certain Britons. His grudges comes on the surface in the case of 'Koh-e-Noor'. This famous diamond just acts as a symbol of the 'loot' that the colonizers operated in his native land. Secondly, the reference of those two Englishmen avoiding boarding the same railway compartment on his way back to India also creates the feeling of 'embarrassment' born out of inferior treatment.

On the whole the entire narrative is filled with the 'seeing eye' , the writer now and then puts the tropes like 'Ame joyu' (I Saw) , 'amne jova malyu' (I could see), ame nazaro dekhyo' (I saw the scenario) and thus presented ways of life of the Britons completes the circle of 'self' and 'other', the internalization of the what is impressive and expressing it for the 'stay at home audience' just as to make them aware of the wonderful art of living and thereby expecting them too to break away from what he feels the problematic and grace the new progressive ways.

Works Cited :

Green, Martin. Dreams ofAdventure, Deeds of Empire. New York: Basic Books, 1979. Print.

Gregory, James Duncan and Derek. Introduction of Writes of Passages. Ed. James Duncan and Derek Gregory. London: Rutledge, 1999.Print.

Grewal, Inderpal. Home and Harem: Nation, Gender, Empire and Cultures of Travel. London: Duke University Press, 1996. Print.

Huggan, Patrick Holland and Greham. Tourist with Typewriters. Ann Arbor: The University of Mishugan Press, 2000.Print.

Mulji, Karsandas. Englandma Pravas (Travels in England). Mumbai: Union Press, 1866.Print.

Parikh, Shailaja Kalelkar-Parikh and Sukumar. Marching to a different beat: the Nilkanths of Gujarat. Ahmedabad: Akshar Prakashan, 2013.Print.

Pratt, Mary Loise. Imperial Eyes. New York: Routledge, 1992.Print.

Ruparam, Mahipatram. Englandni Musafarinu Varnan. Ed. Bholabhai Patel. Gandhinagar: Gujarat Sahitya Akadami , 1862.Print.

Sen, Simonti. Travels to Europe. New Delhi: Orient Longman, 2005.Print.

Young, THomas B. Macaulay and G. M. Speeches by Lord Macaulay:With His Minute on Indian Education. London: Oxford University Press, 1935.Print.

(Footnotes)

1. Language of one of the Indian States. The Mother tongue of Mahatma Gandhi

हमारा पर्यावरण

◆

डो. सविता शुक्ल*

पर्यावरण का अर्थ है हमारे चारों ओर का और ऊपर-नीचे का आवरण या भौतिक और सामाजिक परिवेश। इसके अंतर्गत पृथ्वी, आकाश, जल, अग्नि, और वायु यह पाँच महातत्त्व सम्मिलित हैं। पृथ्वी पर उगने वाले वनस्पति, पेड़, पौधे, फूल, फल तथा इस पर चलने वाले जीव-जंतु और पशु-पक्षी तथा अचल पर्वत नदियां और खनिज पदार्थ आदि पर्यावरण के अंग हैं। कहने का तात्पर्य यह है कि ईश्वर की सृष्टि में जो कुछ भी है वह सब पर्यावरण है।

केवल मनुष्य ही नहीं बल्कि प्रत्येक जीव एक भौगोलिक प्राणी हैं। इसलिए विश्व के प्रत्येक जीव को अपने विकास एवं जीवन-क्रम को सुव्यवस्थित रूप से चलाने के लिए संतुलित पर्यावरण की आवश्यकता है। पृथ्वी एक ऐसा अकेला ग्रह है, जिस पर पेड़-पौधे, पशु-पक्षी और मनुष्य रहते है। हम सभी इस अकेले ग्रह पर निर्भर है। इसे विनाश से बचाना हमारा कर्तव्य ही नहीं, बल्कि हमारा सभी का जीवन है

विकास के नाम पर पृथ्वी के पर्यावरण को दूषित होते देना प्रगति का सूचक नहीं है, पर्यावरण की रक्षा की बात सच्चे विकास की विरोधी नहीं है। विकास और धरती को अधिक विकसित और सुरक्षित रखने में सच्चा तालमेल बैठाना आवश्यक है। यदि इसे करना है तो आज और अभी, अन्यथा शायद कभी नहीं। धरती को बचाने का सवाल केवल बुद्धि या विज्ञान और तकनीकि पर निर्भर नहीं है। यह हमारी भावनाओं एवं मान्यताओं से प्रभावित होता है और इसे कार्य रूप में परिणत करने में दृढ़ संकल्प और संगठन की आवश्यकता है। राजनैतिक निष्ठा, धन और मानव-संसाधन से ही पृथ्वी को नष्ट होने से बचाया जा सकता है। भविष्य में जहाँ तक संभव हो प्राकृतिक मिश्रत बनों को प्रोत्साहन दिया जाना चाहिए। पेड़-पौधे तथा वनस्पति जल-चक्र को नियंत्रित करते हैं। मिट्टी की संरक्षण करते हैं। जल में भौतिक रासायनिक तथा जैविक ऊर्जा, पवन ऊर्जा, खनिज ऊर्जा तथा जैविक ऊर्जा का पूर्ण विकास एवं उपयोग किया जा सके। सारे देश में छोटे-छोटे बांध, बाढ़ की नहरें, गहरे जलाशय, आधुनिक सीवेज प्रणाली, जल निकासी की नदियां, सीवेज शोधन केंद्र, बायोगैस संयंत्र, सामूहिक शौचालय, वन-वृक्ष उधान प्राकृतिक वनस्पति का विस्तार करने की आवश्यकता है। सहकारी डेरी फोर्मो, औद्योगिक बस्तियों, गौशालाओं, सडकों, स्कूलों तथा पार्कों का निर्माण करने की आवश्यकता है।

नदियों को प्रदूषण से मुक्त रखने के लिए उनके किनारे-किनारे जहाँ तक सम्भव हो, हरे-भरे वृक्षों तथा स्थायी वनस्पति की एक पट्टी का निर्माण किया जा सकता है। सभी किसान नदियों से सटी हुई अपनी भूमि पर वन वृक्षों, उधनों तथा स्थाई वनस्पति का विस्तार कर सकें तो इससे भूमि कटाव, सूखा, बाढ़ पर नियंत्रण करने में सहायता मिलेगी। नदी के जल को भी प्रदूषण से बचाया जा सकेगा। पर्वतों पर वन वृक्षों का विस्तार योजनाबद्ध विधि से किया जाना चाहिए। पर्वतीय क्षेत्रों में सरकार ने प्रत्येक ग्राम पंचायत को पर्याप्त वन क्षेत्र हस्तांतरित किए जाने चाहिए। उस क्षेत्र के वनों की रक्षा का भार उसी गांव पर होना चाहिए वहां पर गांव के लोग अपने पशुओं को चरा सकते हैं।

संरक्षण की परिभाषा प्राकृतिक संसाधनों के दक्षतम तथा हितकारी उपयोग के रूप में की जाती है। वास्तव

* प्राध्यापक, सरकारी विनयन कोलेज शहेरा, पंचमहाल, गुजरात. मो. ९९२४५०६२६०

में संरक्षण वे प्रयास है जिनसें प्राकृतिक संसाधनों का विवेकपूर्ण शोषण, परीक्षण तथा नवीनीकरण सम्भव है ।

वन संरक्षण आज विश्व की प्राथमिक आवश्यकता है क्योंकि उपजाऊ मिट्टी का कटाव, भयंकर भूस्खलन प्रलयकारी बाढ़े, भयावह सूखे, वर्षा में कमी, पर्यावरण प्रदूषण से आज सभी त्रस्त हैं जो वन उन्मूलन का परिणाम है ।

संरक्षण का मुख्य उद्देश्य है संसाधनों का उचित उपयोग, न केवल वर्तमान के लिए अपितु भविष्य को दृष्टिगत रखते हुए करना । संरक्षण के विविध पक्षों में आर्थिक, सामाजिक एवं राजनीतिक पक्ष होते हैं ।

पर्यावरण को सुधारने में सहयोग कर सकते हैं वही कुछ नागरिक कर्तव्यों का भी निर्वाह नागरिक करें तो पर्यावरण में स्वच्छता रह सकती है,

(१) नागरिक पहले आदर्श नागरिक बनने का प्रयत्न करें ।

(२) कचरे-कूड़े को व्यवस्थित स्थान पर जमा करें ।

(३) सड़कों पर खाने-पीने की वस्तुएँ जैसे केले के छिलके, मूँगफली, कागज व रद्दी के टुकड़े न डालें।

(४) निस्तार के पानी को बहाने दें । सार्वजनिक नलों की टोटियाँ न तोड़ों ।

(५) घरों के आसपास गन्दगी एकत्रित न होने दें ।

(६) शौचालयों को स्वच्छ रखें । दीवारें पर पान आदि का पीक न थूकें ।

(७) सरकारी जमीन पर अतिक्रमण कर आवागमनके अवरुद्ध न करें ।

(८) जनसंख्या वृद्धि पर रोक लगाने का प्रयत्न करें ।

संसाधनों के उचित उपयोग से हम वर्तमान के साथ-साथ भविष्य को सुन्दर और सुखद बना सकते हैं।

प्राचीन शिल्प नगरी - चन्द्रावती (झालरापाटन)

◆

ललित शर्मा*

राजस्थान के झालावाड़ मुख्यालय से ७ किलोमीटर दक्षिण में स्थित है सांस्कृतिक नगरी 'झालरापाटन' । इसी की जातक नगरी है 'चन्द्रावती' । यह नगरी पवित्र गंगा समान मोक्षदायिनी चन्द्रभागा नदी के उत्तरी तट पर बसी है, जिसका शिल्प सौन्दर्य भारत की प्राचीन संस्कृति कला और पुरातत्त्व की ऐसी अनमोल धरोहर है जिसके स्वर्णिम आकर्षण से अभिभूत हो सात समन्दर पार का शौधार्थी आज भी इसके दर्शन कर ठगा सा रह जाता है । इतना ही नहीं इस नगरी की शिल्पकला व स्थापत्य की प्रशंसा कनिंघम, गैरिक टॉड, भण्डारकर, माईकल डब्ल्यू जैसी चोटी के पुराविदो ने मुक्त कण्ठ से करके इसे विश्व की पुरातत्त्व रिपोर्ट में प्रचारित किया था । वास्तुविद् फर्ग्युसन ने तो इस नगरी के मन्दिरों की शिल्प कला से प्रभावित होकर इतना तक लिखा कि - 'उसके द्वारा देखे समूचे उत्तरी भारत के मन्दिरों में इसके शिव मंदिर की कला सबसे अधिक अनोखी और सुन्दरता लिये है ।' इन सभी अधिकारिक विद्वानों की इस नगरी के प्रति की गई प्रशंसा से यह बात पुष्टता लिये प्रतीत होती है कि यदि उत्तरी और मध्य भारत के प्राचीन सांस्कृतिक इतिहास में से इस नगरी को अलग कर दिया जाये तो इतिहास और संस्कृति तथा पुरातत्त्व का बड़ा महत्वपूर्ण पक्ष ही अन्धकारमय हो जायेगा । इस नगरी के कला स्वरूप को समझने के लिए हमें चन्द्रभागा-चन्द्रावती का कलामय परिचय जानना होगा ।

यह चन्द्रभागा नदी का ही प्रताप है कि इसके दोनों तटों पर प्राचीनकाल से ही चन्द्रावती नगरी बसी थी । अतः इस नदी ने इस नगरी के वैभव को स्वर्णिम बनाया इसलिये भारत के मध्य पूर्व युग में उत्तर से दक्षिण भारत के मध्य यह तिजारत का महत्वपूर्ण केन्द्र रही । तब यहीं से उत्तर तथा पूर्व की ओर व्यापारी आया जाया करते थे । इस नदी ने इस नगरी के कई कालखण्डों के वैभव को न केवल देखा वरन् इसकी स्थापना के मूल में भी अपनी पवित्र जलधारा को प्रवाहित किया है ।

ऐसी लोकअनुश्रृति हैं कि प्राचीन काल में मालवा नरेश चन्द्रसेन (परमार) सुअर के शिकार से शापग्रस्त होकर इस क्षेत्र में आए थे । उस शाप के कारण वे कुष्ठरोग से ग्रस्त हो गये थे । अनेक प्रकार के उपचार और दानपुण्य के उपरान्त भी जब उनके कुष्ठरोग का निवारण नहीं हो सका तब वे इस स्थल पर आकर भगवान शिव की आराधना में लीन हो गए । काफी समय बाद भगवान शिव की कृपा से राजा चन्द्रसेन का भाग्योदय हुआ और तब से यहां चन्द्रभागा नदी प्रकटी जिसकी पावन धारा में स्नान करने से वे शाप पाप से मुक्त हुए थे । तदन्तर राजा चन्द्रसेन ने इस नदी को 'चन्द्रभागा' नाम दिया और इसके तटों पर एक सुन्दर शिल्पकला में समलकृंत नगरी 'चन्द्रावती' बसाई । इसी लोकअनुश्रृति की दो पंक्तियां आज भी इस नगरी के प्रवेश द्वार पर अंकित है जो उक्त रोचक घटना से सम्बन्धित है ।

चन्द्रसेन के भाग्य ते, प्रकटहि सुरसरी आय ।
ऐहि कारण तिय नाम से, भागा चन्द्र कहाय ॥

और फिर तभी से इस नदी का स्नान पवित्र व पापशाप से मुक्त करने वाला मानने की लोकप्रसिद्धि

---

* अनहद जैकी स्टुडियो, १५, मंगलपुरा, झालावाड-३२६००१. फोन. ९०७९०८७९६५

चली जो आज तक परम्परागत रूप से चली आ रही है। फिर प्रत्येक कार्तिक पूर्णिमा पर इसके तट पर भव्य प्राचीन मेला भी आयोजित होने लगा।

चन्द्रभागा नदीं के उद्‌भव की कई अनुश्रुतियां है। कर्नल जेम्स टॉड ने भी इसे रोचकता लिये लिखा है कि[२] पाण्डुपुत्र अज्ञातवास के दौरान इस स्थल में घूम रहे थे, उसी समय उन्हें हानि पहुंचाने हेतु किसी ने आत्मा को भेजा जिसने एक वराह (शुकर) का रूप धारण कर लिया और जैसे ही वराह ने भीम पर हमला किया, भीम ने उस पर तीर चलाया। इससे वराह वहीं मृत्यु को प्राप्त हो गया और उसी के रक्त से चन्द्रभागा नदी उत्पन्न हुई। यद्यपि विवेच्य चन्द्रावती नगरी और चन्द्रभागा नदी वर्तमान राजस्थान के दक्षिण पूर्व में स्थित झालावाड़ जिले में प्रशासनिक रूप से है परन्तु इतिहास के तथ्य इसे प्राचीन मालवा से पुष्ठ रूप से जोड़ते है। सांस्कृतिक धरोहर, शिल्प, लेख, मुद्रा, साहित्य भी इस जिले को मालवांचल की सांस्कृतिक अस्मिता से ही अभिपेरित मानते है। इस नगरी की शिल्पकला मालवा के शासकों द्वारा निर्मित स्थापत्य, कला तथा पुरातिहास से आज भी पूर्ण साम्यता रखती है। यहां की भाषा, आचार-विचार, रहन-सहन तथा त्यौहार मालवी संस्कृति के अभिन्न अंग है। इन आधारो पर इस नगरी को आज भी मालवांचल की शिल्पनगरी ही माना जाता है। मालवा के पुरातत्त्वविद् डॉ० श्यामसुन्दर निगम ने भी इस स्थान का अवलोकन कर इसे मालवा संस्कृति का अंग बताया था।

चन्द्रभागा नदी झालरापाटन के निकट झूमकी गांव के पास से निकलकर उत्तर में झालरापाटन के निकट बहती हुई तथा चन्द्रावती नगरी के तटों को छूती हुई पूर्व की ओर बढ़कर कालीसिन्ध नदी में मिल जाती है। उद्‌भव स्थल से कालीसिन्ध नदी में मिलने के इस नदी की लम्बाई मात्र १४ किलोमीटर है, परन्तु अपनी गरिमामयी सांस्कृतिक आस्था के कारण यह पवित्र और पापनाशिनी रूप से दूर-दूर तक लोकआस्था की केन्द्र है। इसके तट पर तीर्थ नगरी भी है तो धार्मिक आस्था के लोक मेले भी। इसी पवित्र नदी के तट पर बसी चन्द्रावती नगरी आज भी अपने अप्रतिम शिल्पकला सौन्दर्य के कारण देशभर में प्रसिद्ध है। इसका भू-भाग अनेक प्राचीन घटनाओं से सम्बद्ध रहा है। इम्पीरियल गजेटियर[३] एवं झालावाड़ स्टेट गजेटियर[४] के अनुसार चन्द्रावती नगरी की स्थापना मालवा के परमार नरेश चन्द्रसेन द्वारा की गयी थी जो अबुल फजल (आईने अकबरी) के अनुसार विक्रमादित्य(उज्जैन) का उत्तराधिकारी था। पुरातत्त्वविदों के अनुसार चाणक्य के अर्थशास्त्र में उल्लेखित 'मल्लक जनपद' नाम से मालव महासंघ के जिन आहत (पंचमार्क) सिक्कों पर 'मालवानाम्जय' अंकित है, वे इस नगरी में प्रचुरता से मिले थे। इनसे ज्ञात होता है कि यह नगरी प्रद्योत से मौर्ययुग में भी अस्तिव में रही होगी। पुरातत्त्वविद् ए. कनिंघम ने अपनी रिपोर्ट में यहां के सर्वेक्षण में यह लिखा कि[५]- 'इस स्थल की प्राचीनता में कोई संदेह उत्पन्न नहीं होता क्योंकि यहां से उसे (कनिंघम को) कई प्राचीन तांबे के बगैर छाप वाले सिक्के मिले। इसके अतिरिक्त उसे पुनः यहां चांदी के अनेक सिक्के प्राप्त हुए जो चौकोर तथा ५०० से १००० ई० पूर्व के होंगे। इन सभी सिक्कों के विश्लेषण से यह ज्ञात होता है कि : यह नगरी राजा चन्द्रसेन की स्थापना से भी पूर्व की रही थी। कनिंघम ने यह भी मत व्यक्त किया कि यहां शिल्पकला के जो सुन्दर देवालय हैं, वे ६वी, ७वीं सदी के है।' यह नगरी आरम्भ से दुर्गगण, शंकरगण धवल मौर्य राजाओं के अधिकार में रही क्योंकि अरब आक्रमणों के पश्चात् इस भू-भाग पर धवल मौर्यों ने अपना अधिकार कर लिया और कालान्तर में यहां प्रतिहारों का आधिपत्य हो गया। उनके विघटन के बाद यहां मालवा के परमार नरेशों का अधिकारा हुआ। इस नगरी से विक्रम संवत् ११४३ एवं ११९८ के २ अभिलेख मिले है।[६] इनसे ज्ञात होता है कि - 'परमार राजाओं की

गुजरात के शासक जयसिंह के हाथों हार हो जाने से तथा अवन्ति प्रदेश गुजरात के साथ मिल जाने पर भी चन्द्रावती व कालीसिन्ध के आसपास का प्रदेश परमार राजाओं के अधिकार में ही बना रहा था ।

इस नगरी में प्राप्त शैव, शाक्त और वैष्णव मतादि की प्राचीन और कलात्मक मूर्तियां प्राचीन भारतीय शिल्पकला की अनुपम थाती है । यहां से प्राप्त ८वीं सदी की उत्तर गुप्तकालीन अर्द्धनारीश्वर की अद्वितीय मूर्ति १९८२ ई. में लन्दन में आयोज्य भारतीय मूर्तिकला महोत्सव में द्वितीय स्थान प्राप्त कर चुकी है । यहीं से अवाप्त शाक्तंत्र मत की ८वीं सदी की चामुण्डा नवग्रहमूर्ति इस कारण देश में विख्यात है कि उसने समूचे अखिल ब्रह्माण्ड रूपी नवग्रहों को ही अपनी दोनों भुजाओं में सहजता से उठा रखा है । इस नगरी के प्राचीन देवालयों का परिचय निम्न प्रकार है -

चन्द्रमौलीश्वर शिव मन्दिर -

इस सुन्दर शिव महालय (मन्दिर) का निर्माण इस नगरी के शासक दुर्गण (दुर्गगण) के काल में यहां के एक धनिक 'देव' के भाई 'बोप्पक' ने वि.स. ७४६ (सन् ६८९ ई.) में करवाया था ।[७] इस आशय का लेख झालावाड़ के राजकीय संग्रहालय में संदर्शित है । इस लेख को भट्ट सर्वगुप्त ने बसन्त ऋतु में लिखा और अच्युत के पुत्र वामन ने उत्कीर्ण किया था । यह मंदिर इस लेख के कारण समूचे राजस्थान एवं मालवा के तिथियुक्त मंदिरों में सबसे प्राचीन माना गया है । इसके मूलगर्भगृह में भगवान शिव का अतिभव्य चन्द्रमौलीश्वर लिंगविग्रह सुप्रतिष्ठित है । मन्दिर के उक्त अभिलेख में इस लिंगविग्रह का नाम 'चन्द्रमौलीश्वर' है, जो शैव और चन्द्र संस्कृति के सुन्दर समन्वय का प्राचीनतम प्रमाण है । इस अभिलेख का दार्शनिक आशय यह है कि 'राजा दुर्गण के काल में प्रजा सुख से रहती थी । उसके समय देव नामक एक सत्यवादी व्यक्ति था । उसका कनिष्ठ भ्राता 'बोप्पक' था । उसने देखा कि व्यक्ति की वृद्धावस्था में अनेकानेक व्याधियां, विपत्तियां आती है । तथा उसे विरह का दुःख भी भोगना पड़ता है । अतः इन विपत्तियों से छुटकारा पाने हेतु उसने भगवान शिव, जो अपने श्रीमस्तक पर चन्द्रमा धारण करते है, के इस मन्दिर का निर्माण पुर्नजन्म एवं मृत्यु से मुक्तिपाने हेतु करवाया ।' लेख में उसने यह भी लिखवाया कि - 'केवल भक्ति ही मानव की सच्ची साथी है जो पुण्यात्मा व्यक्तियों की विपत्तियों के समय रक्षा करती है और मृत्यु के पश्चात् भी भक्ति ही काम आती है । क्योंकि तब उसके मित्र और सम्पत्ति सब उसको छोड़कर चले जाते है ।' विद्वानों ने इस लिंग मूर्ति की पूजा अखिल विश्वमूर्ति रूप में मानी है ।

पुराणों में उल्लेख है कि सागर मन्थन से प्राप्त १४ रत्नों में एक चन्द्रमा भी निकला था जिसे अपने शीश पर धारण करने के कारण शिव चन्द्रभाल, चन्द्रचूड़ व चन्द्रमौलीश्वर कहलाये । अतः यह लिंगविग्रह उनके इसी स्वरूप का दर्शन कराता है । इस मंदिर के सुन्दर कलावलंकरण से प्रभावित होकर यूनिर्वसिटी ऑफ पैनसिल्वेनिया (अमेरिका) के शोधार्थी माईकल डब्ल्यू ने इस मंदिर को - 'कला अलंकरण की दृष्टि से समूचे उत्तरी भारत के मंदिरों में सबसे सुन्दर व अनोखा बताया था ।' वास्तव में यह मंदिर शिव के अवतार माने जाने वाले लकुलीश के पाशुपत सम्प्रदाय से सम्बद्ध रहा है । वे शिव के २८ वे और अंतिम अवतार थे । इस सम्प्रदाय के आराधक लगुंड (दण्ड) धारण करते थे जो शिव महादेव का प्रतीक होता था । इस आशय की लघु मूर्ति इस मंदिर द्वार के ललाटबिम्ब पर स्थापित है । इस मूर्ति के एक हाथ में दण्ड और दूसरे हाथ में बिजौरा फल है जो सम्प्रदायानुसार ऊर्ध्वलिंगी है ।

इस देवालय में अतरालय, मुखमण्डप व स्तम्भादि सुन्दरता से स्थापित है । सभामण्डप में २६ कलात्मक लालपाषाण स्तम्भ अत्यन्त कलापूर्ण है । मुखमण्डप के स्तम्भ लतापत्रक कीर्तिमुखों से सजे संवरे है । २८x३१

फीट के सभामण्डप में उक्त स्तम्भों की कला एक दूसरे की कला से भिन्न है। इसमें नीचे की ओर पूर्णजलघट पल्लव उत्कीर्ण है। उच्च अष्टकोणीय भाग में सुन्दर मणिमुक्ताहार हैं, जो कीर्तिमुखों तक जाते हैं। हार के मध्य में घण्टियां सुशोभित हैं जो श्रृंखला रूप में हैं। इन प्रतिस्तम्भों में मुक्ताहारों, घण्टियों की निर्मिती भिन्न-भिन्न प्रकार से है। गर्भगृह की दीवार पर लगे लेख को पुरातत्त्ववेता कनिंघम ने पढ़कर उसकी छाप भी प्रकाशित की थी। लेख की लिपि ७वीं ८वीं सदी की हैं। इसमें '**श्री दृष्टंकेधन्द मलयमाणिक्य हिमकेदार**' उत्कीर्ण है।[८] सभामण्डप के स्तम्भों पर अनेक लघु लेख उत्कीर्ण है।[९] स्तम्भों की द्वितीय पंक्ति के चतुर्थ स्तम्भ पर ८वीं सदी की लिपि में ३, ३ इंच ऊंचे अक्षरों में श्री देवज, दीर्घाचार्य, शंकरगण, विक्रयंद, शब्द अंकित हैं। इनमें प्रथम दो नाम पाशुपत आचार्यों के तथा शेष दो नाम राजा दुर्गगण के परिवार से सम्बन्धित हैं। इसी स्तम्भ पर १०वीं व १३वीं सदी की लिपि में साधु श्रीमुलसुत, साखदेव राज, देव प्रणमति निंल तथा दतियासिजा सुतराऊत, दप्रणमति, राजश्रीआलणदेव, सुतरा श्री कुसुमदे, प्रणमति निलांज नामोल्लेख हैं। इसी पंक्ति के तीसरे स्तम्भ पर देवज शब्द व एक भय लेख हैं। ये ८वीं सदी का है। इसी में साकुछोहड़, सहसाकुल्ह, गोथाभोजा, रानि, सातु अवराक, प्रणमति १२वीं सदी के अक्षर हैं। इसी पंक्ति में छठे स्तम्भ पर ९वीं सदी की लिपि में 'श्री मौसुक सुतः श्री मंचुक' लेख उत्कीर्ण है। पुरातत्त्ववेताओं का अभिमत हैं कि ९वीं सदी में मौसुक का पुत्र मंचुक इस मंदिर के दर्शनार्थ आया था जिसने यहां दान भी दिया होगा। मंदिर के एक स्तम्भ पर १०वीं सदी की लिपि में जीवट, मोमा, काक, सुप्रव, सावत जैसे शब्दों के साथ सिलावट शब्द भी उत्कीर्ण हैं जिससे इसकी (सिलावट-मूर्तिकार) प्राचीनता का बोध होता है। मंदिर के पृष्ठ भाग में स्थित एक अन्य मंदिर के स्तम्भ पर लेख में 'ईशानुज़ मुख्यालयों लकुलीश इवाभवेत' लिखा पढ़ने में आता हैं जिससे प्रतीत होता है कि – 'ईशानुज कोई शैव आचार्य थे जो लकुलीश (पाशपुत) मत के प्रचारक एवं मठों के स्वामी थे।' संभवत् वे यहां रहे होगे। उनकी तुलना लकुलीश से की गई है।[१०]

गर्भगृह के प्रवेशद्वार पर सुन्दर उदुम्बर स्थापित हैं जो अर्द्धचन्द्र, ग्रास, मंदारक तथा शंखाकृति से सुसज्जित होकर आराधक के लिए आराध्य के प्रति सेवाभाव जाग्रत करता प्रतीत होता है। उसके ऊपर बने प्रवेश द्वार की शाखाओं का अनुपमेय कला अलंकरण गुप्तयुगीन प्रभाव का उत्कृष्ट नमूना हैं जो ओसियां से सिरपुर तक और देवगढ से विदिशा तक के इस काल के मंदिरों की कला का प्रतिनिधित्व करता हैं।[११] मुख्यद्वार पांच अलंकृत पट्टिकायुक्त हैं जो लता, पत्रकों, पुष्पादि से सजा संवरा है। अलंकृत शाखाओं के मध्य में रूपशाखा, स्तम्भशाखा, रत्नशाखा इष्टाकार रूप में अत्यन्त सुन्दरता लिये बनायी गयी है। नीचे दोनों ओर गंगा, यमुना की लघु मूर्तियां गुप्तकालीन गौरव को दर्शाती हैं जो शिव महादेव के जलाभिषेक का दार्शनिक भाव व्यक्त किये हुए है। इनके निकट ही दण्डधारी द्वारपाल, पक्षी, कपोत, मकर, कच्छप का कलात्मक अंकन है। यह कला गुप्तकाल का प्रतिनिधित्व करती है।[१२]

द्वार शाखा का अलंकरण घुमावदार बेलबूटों के रूप में पत्तियों व पुष्पों के मध्य अर्द्धचन्द्रकार चैत्याकृति में पशु पक्षियों के अलंकरण से युक्त है।[१३] गुप्तकाल में लतापत्रकों की आकृतियां ऊकेरने की समृद्ध परम्परा थी जिसका दार्शनिक त्तव यह रहा कि प्रकृति की विराट रचनात्मक पद्धति प्राणात्मक हैं और उसी के अंग प्रत्यंग पशु-पक्षी, वृक्ष, लता, पत्रक, जल, मानव आदि हैं। अर्थात् वास्तविक मानव वही है जो प्रकृति के इन दृश्यों में रूचि लेता हैं और सर्वकल्याण तथा संवर्धन की कामना करता है। मंदिर के मण्डोवर का भाग ७वीं सदी का है। इसमें पांच सुन्दर फलक है, जिनमें हंस, स्वास्तिक, जलघट, द्वारपाल, तथा कीर्तिमुखों का चित्ताकर्षक

अंकन है। इनमें तीन रथिकाएं ५.५ फीट की हैं। पूरा मण्डोवर लतापत्रकों से सजा संवरा है, जिसके नीचे पूर्ण जलघट बना हुआ हैं। इसमें एक लता पूर्ण सुन्दर पौधा प्रस्फुटित होता दर्शाया गया हैं। इसके ऊर्ध्वभाग पर बने कीर्तिमुखों को मणिमुक्ताहार से अलंकृत किया गया है। इसके ऊपर हंस फलक हैं और उसके ऊपर फिर पूर्ण जलघट बना हैं। यह मानव, देव, पक्षी और प्रकृति तथा जल का अनुपम और प्राचीन संदेश हैं कि जल, वनस्पति मन को उज्जवल बनाते हैं और देवपूजा में इनकी उपस्थिति अत्यन्त आवश्यक होती है। मानव जीवन वहीं पर समृद्ध होगा जहां जल और वनस्पति होंगे। भारतीय संस्कृति का यह विराट संदेश हमें प्राचीन चन्द्रावती के देव भवन के स्तम्भों की कला से मिलता है। इस प्रकार के कई आकर्षक अंकन पूरे मण्डोवर भाग में बने हुए हैं। देवालय में सबसे आकर्षक चीज है कीचक, जो सभामण्डप के स्तम्भों के ऊपर विशाल पट्टिकाओं को जोड़ने में सहायक सिद्ध हुए है। इनके शीश पर घुंघराले बाल, गले में हार, बदी, हंसली बड़ी आकर्षक हैं। उल्लेखनीय होगा कि गुप्तकाल के देवालयों के पश्चात् उत्तर भारतीय क्षेत्र में जिस प्रकार के भव्य देव मंदिरों का विकास समृद्धि के साथ हुआ वह स्पष्ट रूप से चन्द्रावती नगरी के इस देवालय में देखा जा सकता है।

मंदिर के उत्तरी भाग की छत में 7x3 फीट के दो प्राचीन लाल पाषाण अभी भी लगे हैं। इनकी गहरी कला नक्क्शी तो इतनी अधिक सर्वोत्कृष्ट है कि देश विदेश के अच्छ-अच्छे वास्तुविद् भी इन्हें देखकर आश्चर्यचकित रह जाते है। इन पाषाण स्तम्भों में बड़ी गहराई ओर सूक्ष्म तरीकों से अद्‌भुत कलात्मक आकृतियां ऊकेरी गई हैं। वास्तव में इस मंदिर की मूल छत के ये दो कलात्मक पाषाण ही यहां लगे हैं जिन्हें देखकर इस नगरी के स्वर्णिम शिल्प वैभव का अनुपमेय संसार अनुभव किया जा सकता हैं।

मंदिर के बाह्य स्तम्भ पर चार सुन्दर मूर्तियां हैं। इसमें से एक गणेश की हैं। द्वितीय मूर्ति खड़े पुरूष की। तृतीय मूर्ति हाथ में माला लिये खड़ी स्त्री की तथा चतुर्थ मूर्ति दाड़ी वाले पुरूष की हैं जिसके हाथ में माला हैं। इसके सम्मुख करबद्ध प्रार्थना की मुद्रा में एक स्त्री का अंकन हैं। इसमें से तीन मूर्तियों के नीचे दर्शनार्थियों के संवतीय आलेख हैं।[१४] जिनका विवरण निम्न हैं -

१. **संवत् ११५३ (१०९६ई.) की ज्येष्ठ मास की शुक्लपक्षीय अष्टमी मंगलवार को हर्ष देव पुत्र महासोना जाति वणिक (महाजन) ने यहां शिव पूजा की।**

२. **संवत् ११५३ (१०९६ई.) के आषाढ़ मास के कृष्ण पक्ष में श्री जो लक्ष्मण का पुत्र तथा वणिक था। उसने इस दिन यहां शिव पूजा की।**

३. **संवत् ११५३ (१०९६ई.) की आषाढ़ मास की कृष्ण पक्ष दशमी को श्रेष्ठि मधुसुदन जाति वणिक और उसके धर्म गुरू मल्हक के पुत्र सावित्र ने यहां शिव पूजा की।**

चन्द्रमौलीश्वर का देवालय पूर्व से पश्चिम तक ६४ फीट ४ इंच लम्बा हैं। इसका प्राचीन सभागृह २७ फीट ४ इंच हैं। इसमें स्थापित स्तम्भ १० फीट के है। इसमें ७वीं से १०वीं सदी के निर्माण के भाग हैं जो इसके पुनरूद्धार के कारण हैं। कर्नल टॉड इस मंदिर की कला से अत्याधिक प्रभावित हुआ था। उसने तो यह तक लिखा कि[१५]- 'इस मंदिर की आलंकारिक श्रृंगारचौरी की गिनती एशिया की सुन्दर वस्तुओं में की जा सकती है।' उसने लिखा आगे कि - 'यहां की स्थापत्य कला इतनी सुन्दर है जिसे यूरोप का कोई शिल्पकार निर्माण नहीं कर सकता है।' मालवा के पुराविद् रामलाल कंवल ने इस मंदिर को अनेक प्रमाणों के आधार पर नागर शैली की संज्ञा दी हैं।[१६] ज्ञातव्य कि प्रसिद्ध विद्वान पर्सीब्राऊन ने नागर शैली को ही उत्तर भारतीय आर्य

शैली की संज्ञा दी है।[१७] कंवल ने इस मंदिर को पंचायतन माना हैं जिसमें मुख्य देवता का मंदिर भी सम्मिलित है। उनके अनुसार - 'यह मंदिर शिखर युक्त हैं तथा शिखर पठारी मंदिर की भांति रेखीय शैली का है।' यद्यपि अब यह लुप्त हैं। कुल मिलाकर चन्द्रमौलीश्वर शिव का यह मंदिर प्राचीन संस्कृति, धर्म, दर्शन, कला की अनुपम धरोहर हैं, इसलिये फर्ग्युसन ने अपने ग्रन्थ में इस मंदिर को भारतीय कला का सर्वश्रेष्ठ उदाहरण माना है।[१८]

देवी मन्दिर -

चन्द्रमौलीश्वर मंदिर के निकट ही एक प्राचीन देवी मंदिर है, जो शाक्त शैव तथा वैष्णवमत की भव्य मूर्तियों का अद्भुत खजाना हैं। इसमें एक गर्भगृह और अतरालय हैं जिसमें अनेक विशाल मूर्तियों को रखा गया है। सम्भावित तौर पर यह देवालय ८वीं सदी का माना जाता हैं।[१९] पुराविद् इसे मूलरूप से विष्णु का आयतन मानते हैं। कनिंघम[२०] का विचार हैं कि इसके मुख्यद्वार पर विष्णु की चतुर्भुजी मूर्ति हैं तथा विष्णु के मूल दशावतारों की मूर्तियां नीचे की बैन्च पर स्थित है। इस देवालय के उत्तरांगपट्ट का अधिकांश भाग मूल रूप में हैं और गर्भगृह के बाहर का दक्षिणी पट्ट लगभग १०वीं सदी के बाद का लगाया प्रतीत होता हैं। उत्तरी पट्ट में एक स्थान पर शिव मूर्ति हैं जिसके चार हाथ हैं जिसमें दण्ड, सर्प व खप्पर हैं। इसके ऊपर दो पुरूषयुग्म बने हैं। यहां एक विष्णु की गरूड़ासन रूपी सुन्दर मूर्ति हैं। कनिंघम ने इस पर 'जीव' शब्द पढ़ा था। उसके अनुसार यह बृहस्पतिदेव का नाम है।[२१] यह मूर्ति १०-११वीं सदी की हैं जो चतुर्बाहु है। यहां ब्रह्मा की मूर्ति में उनके तीन मुख हैं तथा विष्णु ध्यानावस्था में हैं एवं शिवमूर्ति में उन्होंने अपने हाथ में सर्प को पकड़ रखा है।[२२]

इस मंदिर में मूल नायिका देवी की मूर्ति पांच फीट ऊंची है जो अष्टबाहु हैं। इसको विविध आयुधों से दर्शाया गया हैं। इसके दांये बांये दो नग्न मूर्तियां हैं जिनके १० हाथ है। गर्भगृह में ही दो अन्य काली देवी की कंकाल समान भयावह मूर्तियां है जिनके निकट ४ में से २ नग्न स्त्रियों की हैं। इसमें प्रथम स्त्री के २ हाथ परन्तु द्वितीय स्त्री के १० हाथ हैं। प्रतीत होता है कि यह काली से सम्बन्धित तंत्र कथानुरूप बनायी गयी है। इस मूर्ति के दाहिनी ओर एक अन्य काली देवी की मूर्ति हैं जिसके दोनों ओर उक्त प्रकार की मूर्तियां हैं।[२३] इस प्रकार इस गर्भगृह में अनेक आदमकद देवी मूर्तियां दर्शित है। इनके पृष्ठों पर अधिकांशतः गधे की वाहन रूपी आकृतियां है। इन मूर्तियों को देखकर भय में सिहरना असामान्य नहीं हैं। इन मूर्तियों की तक्षण कला इतनी सुन्दर हैं मानों ये अभी बोलने लगेगी। यह शिल्पकार की जीवन साधना का अमिट भाव हैं। इतनी संख्या में यहां देवी की रौद्र भयावह मूर्तियों का होना निश्चित रूप से यह दर्शाता है कि प्राचीन काल में यह नगरी शैव मत के साथ-साथ शाक्त तंत्र मंत्र की मालवा व राजस्थान में सबसे बड़ा केन्द्र रही होगी, क्योंकि यहां देवी की प्रचण्ड, रौद्ररूप वाली आदमकद मूर्तियां अधिक हैं। यहां की मूर्तियां में नग्नता को स्पष्टता से अंकित किया गया हैं। यह तंत्र मंत्र साधना का शीर्ष भाव भी मानी जा सकती है।

इस मंदिर में महिषासुर मर्दिनी की एक सुन्दर मूर्ति देखने योग्य हैं जिसमें उसके पैरों तले मृत महिष (भैसां) का अंकन हैं। इसमें देवी, महिषासुर के छिन्न शीश के पास त्रिभंग मुद्रा में खड़ी हैं तथा महिष का शरीर देवी के पैरों के पीछे पड़ा हैं। देवी की वाहन सिंह भी पृष्ठभूमि में अंकित हैं। राजस्थान एवं मालवा में शक्तिपूजा के प्राचीन पीठ चन्द्रावती के इस मंदिर के अतरालय में महादेवी चामुण्डा की आदमकद एक रौद्रमूर्ति में उसकी त्वचा के नीचे से नाड़ियां तथा अस्थियां झलकती हुई, वीभत्सभाव, अन्दर धंसा उदर जिस पर वृश्चिक

(बिच्छु) का लांछन अंमित हैं तथा उसके पान पात्र में मत्स्य अंकित कर दर्शाया गया हैं। यह सब तांत्रिक साधना के सर्वोच्च भावों को दर्शाती है। इसमें चामुण्डा की इस मूर्ति को मानवशरीर पर नृत्य करते दर्शाया गया हैं जो अपना शीश उठाकर उसका (चामुण्डा का) नृत्य देख रहा हैं। देवी के कण्ठ में मुण्डमाला हैं। उसकी बारह भुजायें हैं तथा एक हाथ में मानव मुण्ड पकड़ा हुआ हैं संभव हैं वह चण्ड असुर का हैं। देवी की शेष भुजायें उरोमण्डल में उत्कीर्ण हैं।

इसी के ठीक सामने नटराज शिव की विशाल आदमकद मूर्ति हैं जिसकी सोलह भुजायें हैं। इस अद्वितीय मूर्ति का दार्शनिक भाव व कलात्मक सौन्दर्य इतना आकर्षक है कि इसमें उत्तर व मध्य भारत की नटराज मूर्तियों की सभी विशिष्टतायें समाहित है। इस मूर्ति का एक पैर तथा नीचे का हिस्सा भग्न हैं फिर भी नृत्य की चारीगतियों का दूसरे पैर की स्थिति से सरलता पूर्वक अनुमान लगाया जा सकता हैं इस मूर्ति का एक पैर 'समपाद' स्थिति में तथा बांये हाथ की करिहस्त मुद्रा दूसरे पैर की उर्ध्वाजानु स्थिति को प्रकट करती हैं। उनका भग्न पैर चरण समपाद स्थिति का द्योतक हैं। नटराज शिव यहां अपनी सहज भुजाओं द्वारा चतुःकरण प्रस्तुत कर रहे हैं। भुजाओं के तीन जोड़े उरोमण्डल मुद्रा में हैं। संगीत वाद्यों में दो मृदंग रखे हुए है तथा वादक भी नृत्य की अनुपमेय मुद्रा में अंकित हैं। देवी पार्वती विस्मय तथा भय के संयुक्त भावों को व्यक्त करती हुई किंकर्तव्यमूढ़ मुद्रा में नटराज शिव के प्रति आकर्षित भाव में हैं। ये भाव अंगयष्टि हैं जो के शिव की विपरीत दिशा में झुकाव तथा मुख एवं नेत्रों से शिव को देखते हुए अंकित किये गये हैं। उनके खुले मुख से बाहर निकली दंष्ट्राओं द्वारा नटराज का यह नृत्य उनके विश्व नृत्य को सजीव बना देता है।

इन मूर्तियों के निकट गणेश व भीलनी रूप में पार्वती की सुन्दर मूर्तियां हैं। गणेश की छोटे कद, आधी सूंड व भारी ऊदर वाली मूर्ति के ऊपर बनी कोरनी अत्यन्त आकर्षक हैं। मंदिर का प्रवेश द्वार देवगढ़ की शिल्पकला से साम्यता रखता है। इसमें स्त्री पुरूष युग्म व अनेक बेलबूटों का सुन्दर अलंकरण हैं। अन्तराल के प्रवेश पर दो कलात्मक स्तम्भ हैं जिनमें चन्द्रमौलीश्वर मंदिर के स्तम्भों की भांति पूर्णघट और लता पत्रक बने हैं। इनमें ऊपर की और मणिमुक्ताहार से सजे संवरे कीर्तिमुख बने हुए हैं। इन स्तम्भों पर १०वीं सदी की लिपी में[२४] शंख प्रणमति, सिवा ॐ प्रणमति तथा १२ वीं सदी की लिपि में वसत प्रणमति, धीरम का प्रणमति, मोना प्रणमति, सर्वदेव प्रणमति तितिया, सेवत प्रणमति, योमुल प्रणमति, वावता और विवत प्रणनम अंकित है। इनके अतिरिक्त दो सूक्ष्म लेख जो संस्कृत सिद्ध मातृका भाषा में हैं। इन स्तम्भों पर अंकित है, ये हैं विभुक प्रणमति तथा रसीला प्रणमति। ये लेख १४वीं सदी के प्रतीत होते है।[२५]

अन्य देवालय-

उक्त दोनों देवालयों के पीछे एक ऊंची जगती पर तीन प्राचीन देवालय शिल्पकला के अनुपम उदाहरण हैं। इन्हें शिव, विष्णु तथा वराह से सम्बन्धित बताया जाता हैं। इनमें दो छोटे मंदिर साम्यता लिये हुए हैं। इनके मुख्यद्वार पर बनी मूर्तियों की कमनीयता, गहराई से छंटाई-कटाई, अलंकरण की क्लिष्टता एवं सफाई तथा कौशल एलोरा शिल्प के समान है। मुखद्वार के इन चौखटों में पत्रशाखा, रूपशाखा तथा प्रत्येक फुल्ले के मध्य गणों की आकृतियों से युक्त फुल्लवल्ली हैं। इनमें गहराई से सप्तशाखाएं तथा कुबेर एवं शिव के द्वारपाल व नदी देवता की आकर्षक मूर्तियां बनी हैं परन्तु इनके वाहनों का महत्व कम हुआ प्रतीत होता हैं। यहां इनका अंकन मात्र पहचान की दृष्टि से किया गया हैं। चौखटों के निचले भाग में यहां गंगा तथा यमुना नदियों का मानवीय रूपांकन हैं। ये सब मुख्यद्वार पर नदी देवता के रूप में स्थापित हैं। इनके अंकन का उद्देश्य देवताओं को मंदिर

में आवास के लिए आकृष्ट करना था, क्योंकि नदियां देवों के सर्वाधिक प्रिय आवासों में से एक हैं। इसके अलावा गर्भगृह के निकट उनकी उपस्थिति इस देवभवन की पवित्रता का आभास भी देती हैं। नदी देवताओं की उपस्थिति उस भक्त के मन को पवित्र करती हैं जो गर्भगृह में स्थित देवों की उपासना हेतु प्रवेश करता हैं। यहां मत्स्य कन्या नागिनी की मूर्तियों को नदियों के मानवरूप की कल्पना में अंकित किया हैं, जो जलदेवों का प्रतिनिधित्व करती हैं। यहां इनकी आकृतियों में आधा शरीर मानव तथा निचला शरीर सर्प या मत्स्य का हैं जिसमें मत्स्य को कंधे पर उठाये हुए अंकित किया गया हैं। यह समूचा शिल्पदर्शन इन देवालयों को उत्तर गुप्तकालीन वैभव से आबद्ध करता हैं। इन मूर्तियों के मध्य छोटे रूपकों में नारी की दैनिक क्रिया दिनचर्या के विभिन्न दैनिक क्रमों को अत्यन्त मोहकता एवं कमनीयता से ऊकेरा हैं जिसमें कहीं वह स्नान के बाद बालों से पानी रिसाते हुए एवं दर्पण देखते तथा शृंगार करते दर्शित हैं।

चन्द्रमौलीश्वर मंदिर के दक्षिण पक्ष में जहां चन्द्रभागा नदी प्रवाहित हैं, वहां एक प्राचीन और सुन्दर सहस्त्र शिवलिंग पर्यटकों को सहज ही आकर्षित करता हैं यह सहस्त्र शिवलिंग बरसों से सुपुजित एवं देशीविदेशी पर्यटकों के प्रमुख आकर्षण का केन्द्र हैं क्योंकि इस लिंगविग्रह पर सहस्त्र लघु लिंगविग्रह क्रमबद्ध रूप में सुन्दरता से ऊकरे हुए हैं। इसी के आगे अनेक सुन्दर घाट बने हुए हैं, जिनमें रानीघाट सुन्दरता लिये हुए हैं। चन्द्रावती के मंदिर परिसर में चारों ओर पर्यटकों के लिए हरियाली तथा विभिन्न प्रजाति के कतारबद्ध पौधें एवं सघन वृक्ष हैं। इस प्रकार चन्द्रावती नगरी का चन्द्रभागा नदी के तट, प्रवाह, देवमंदिर तथा हरियाली सब कुछ शोधार्थियों को आकर्षित करने की सामर्थ्य रखते है।

संदर्भ-

१. श्यामलदास-वीर विनोद, द्वितीय भाग, द्वितीय खण्ड, पृ. १४६९
२. टॉड, जेम्स - एनाल्स एण्ड एण्टीक्विटिज ऑफ राजस्थान, (भाग-२) पृ. १७९४
३. इम्पोरियल गजेटियर ऑफ इण्डिया (भाग-१४) पृ. १२२, २३
४. ढोढियाल, बी.एन.-राजस्थान ड्रिस्ट्रीक गजेटियर झालावाड़ (१९६४ई.) पृ. २८१
५. कनिंघम, ए.आर्कियालाजीकल सर्वे ऑफ इण्डिया, (भाग-२), (१८६२ई.) पृ. २६४
६. सिंह रोहितकुमार (स.)-सुजस, वार्षिकांक २००८ई. पृ. १११४-१११५
७. इण्डियन एक्टीक्वेरी-भाग-५ (जनवरी १८७६ई.) पृ. १८१-८२
८. कनिंघम, ए - पूर्वोक्त, पृ. २६८
९. (१) एन्युअल रिपोर्ट आन इण्डियन एपीग्राफी (१९६२-६२ई.) सीरीयल ८६१-७० तथा १४६-१४७
   (२) एन्युअल रिपोर्ट ऑफ राजपूताना म्यूजियम, अजमेर (१९१२-१३ई.) पृ. २
   (३) वरदा-वर्ष १७, अंक-१, (जनवरी-मार्च १९७४ई.) पृ. ५, ६
१०. भण्डाकर, आर.जी. - जनरल ऑफ बंबई रायल सोसायटी, (भाग-२२), पृ. १५८
११. कंवल, रामलाल - प्राचीन मालवा में मंदिर वास्तुकला, पृ. १४७
१२. माथुर, घनश्यामलाल (सं.) - हाड़ौती चिन्तन, कोटा, (१९८५ई.), पृ. ३५
१३. एन्युअल रिपोर्ट ऑफ आर्कियालाजीकल, ग्वालियर, स्टेट - (१९२३-२४ई.)
१४. कनिंघम, ए - पूर्वोक्त, पृ. २६८ टिप्पणी सं. १, २, ३
१५. टॉड जेम्स - पूर्वोक्त, पृ. १७८६
१६. कंवल, रामलाल - पूर्वोक्त, पृ. वही
१७. सहाय सच्चिदानन्द - मंदिर स्थापत्य का इतिहास, पृ. ५

१८. फर्ग्युसन - हिस्ट्री ऑफ इण्डियन एण्ड ईस्टर्न आर्किटेक्चर, (भाग-४) पृ. ४४८-९१

१९. वरदा- पूर्वोक्त, पृ. ६

२०. कनिंघम, ए - पूर्वोक्त, पृ. २६८

२१. उक्त - पृ. २६५

२२. प्रोगेस रिपोर्ट ऑफ आर्कियालाजीकल सर्वे ऑफ इण्डिया (वेस्टर्न सर्कल) (३० जून १९०४-०५ई.) पृ.३७

२३. कनिंघम, ए - पूर्वोक्त, पृ. २६५-६९

२४. (१) वरदा- पूर्वोक्त, पृ. ७

(२) एन्युअल रिपोर्ट ऑफ इण्डियन एपीग्राफी (१९७०-७१ई.) सीरीयल ३०४८-९६

२५. खान एस.आर. (सं.)- हाड़ौती के बोलते शिलालेख, पृ. २४६

मांगलिक प्रतीक : मीन-मिथुन

◆

स्व. डा. ए. एल. श्रीवास्तव

मीन अथवा मीन-मीथुन भारतीय जीवन में युगों-युगों से एक प्रतिष्ठित प्रतीक माना जाता रहा है। शोभा, सौभाग्य, आरक्षा और सृजन के लिए मीन-मिथुन की महत्ता स्वीकार की गई है। प्रागैतिहासिक युग से लेकर आज तक हम अपने जीवन में कल्याण की कामना करते आ रहे हैं। यहाँ तक कि शाकाहारी लोग भी मीन-मिथुन के मांगलिक स्वरूप में पूर्ण आस्था रखते हैं।

एक अष्टमांगलिक चिह्न :

मीन-मिथुन भारतीय अष्टमांगलिक चिह्नों में एक है। जैन धर्म में अष्टमांगलिक चिह्नों का विशेष महत्त्व हैं। जैन ग्रंथों, विशेषकर औपपातिक, सूत्र ३१ में जिन अष्टमांगलिक चिह्नों की गणना है उनमें मीन-मिथुन भी है। ये मांगलिक चिह्न हैं – स्वस्तिक, श्रीवत्स, नन्दयावर्त, वर्द्धमान, भद्रासन, कलश, दर्पण और मीन-मिथुन। इन अष्टमांगलिक चिह्नों को शुंग-कुषाणकाल में मथुरा से मिले जैन आयागपटों, बौद्ध-मूर्तियों के छत्रों, बुद्धपद्दों, आभूषणों सिक्कों आदि पर उकेरा गया था।

'आयांगपट' पत्थर के चौकोर टुकड़े थे जिन पर इन मांगलिक चिह्नों को उकेरा गया था। आयागपट वस्तुतः पूजा अथवा अर्हत् की पूजा के लिए थे। कुछ आयागपटों के मध्य जैन तीर्थंकर की बैठी मूर्ति भी मिली है। ये आयागपट वस्तुतः जैन पूजा के प्रथम सोपान थे। मथुरा से ही मिली तीर्थंकर पार्श्वनाथ की एक प्रतिमा के पीछे बने नागफणों पर अष्टमांगलिक चिह्न उत्कीर्ण हैं। इनमें एक चिह्न मीन-मथुन का भी है।

सारनाथ संग्रहालय (वाराणसी) में एक्सी एक बुद्ध-प्रतिमा के ऊपर लगे गोल छत्र तथा मथुरा से प्राप्त एक चौकोर छत्र पर भी इन मांगलिक चिह्नों को उकेरा गया था। इनमें भी मीन-मिथुन उपस्थित है। अन्य चिह्न हैं नन्द्यावर्त, पुष्पदाम, मोदकपात्र, स्वस्तिक, शंख, कलश और श्रीवत्स। मीन-मिथुन का मांगलिक प्रतीक अमरावती, केसनापल्ली और नागार्जुनकोष्ठ (आन्ध्रप्रदेश) से मिले प्रथम-तृतीय शतीके बुहपदों की एड़ी तथा अंगूठे के पास वाली उँगलियों पर भी उत्कीर्ण है। अहिच्छत्रा (रामनगर, बरेली, उ.प्र.) से पुरातात्त्विक खुदाई से प्राप्त मिट्टी के बर्तनों के कतिपय टुकड़ों पर भी स्वस्तिक, चक्र, श्रीवत्स के साथ मीन-मिथुन का भी अंकन है।

साँची (म.प्र.) के विशाल स्तूप के उतरीतोरण के स्तंभ पर दो ऐसी माताएँ उकेरी गई हैं जिनके मनके मांगलिक चिह्नों के रूप में हैं। इनमें भी चक्र, दर्पण, परशु, अंकुश, पुष्पदाम, श्रीवृक्ष, खड्ग, श्रीवत्स, वैजयन्ती और पंकज के साथ मीन-मिथुन भी है। स्व. वासुदेवशरण अग्रवाल ने इन्हें 'अष्टमांगलिक मालाएँ' कहा था।

यों तो मीन का अंकन सिन्धुधारी सभ्यता की मोहरों और मृदुभाण्डों पर भी पाया गया है, पर मीन-मिथुन के रूप में उसका प्राचीनतम अंकन गंगा घाटी से मिले ताम्र-उपकरणों पर मिला है। ऐसा एक ताम्र-उपकरण इलाहाबाद विश्वविद्यालय के पूर्व हिन्दी विभागाध्यक्ष, विख्यात साहित्यकार, कवि एवं चित्रकार डा. जगदीश गुप्त को उनकी जन्म-स्थली आँझी-शाहाबाद (हरदोई, उ.प्र.) से प्राप्त हुआ था जिसे लेखक ने २५ नवम्बर १९८९ ई. को उनके वार पर स्वयं देखा था। मीन और मीन-मिथुनों के अंकन छठी-पाँचवीं शती ई.पू. के पंचमार्क रजत सिक्कों पर, सातवाहन सिक्कों पर और अन्य कतिपय जनजातियों के सिक्कों पर भी मिले हैं।

भवनों में मीन-मिथुन

आयागपटों, छत्रों और तोरणों से होते हुए अष्टमांगलिक चिह्नों का अंकन भारतीय भवनों तक पहुँच गया। स्तूपों, चैत्यों और मन्दिरों के द्वार-शीखरों पर इन्हें उकेरा गया। प्रारंभ में इनकी संख्या आठ रही, परन्तु धीरे-धीरे वह घटती गई। गुप्तकाल तथा उसके बाद प्रवेशद्वारों के पक्खे कई-कई शाखाओं के बनाए जाने लगे जैसे प्रतिहारीशाखा, दम्पति शाखा, पत्रलता शाखा आदि-आदि। और तब कालान्तर में प्रवेशद्वार के दोनों ओर ऊपर दीवार पर एक-एक बड़े आकार की मीन बना दी जाने लगी। प्रायः मेहराबों पर मुँह से मुँह जोड़े ऐसे मीन-मिथुनों के मांगलिक अंकन उत्तरी भारत के मध्यकालीन भवनों पर देखे जा सकते हैं। लखनऊ के नवाबों के युग में बने ऐसे फाटकों को प्रायः 'मच्छी भवन' कहा जाता है। उत्तरप्रदेश पहले दो सूबों (प्रान्तों) आगरा व अविध को मिलकर 'संयुक्तप्रान्त' (यूनाइटेड प्राविन्सेज़) बनाया गया था। इसे संक्षेप में यू.पी. कहा जाता था। यह संक्षिप्त नाम अब भी प्रचलित है क्योंकि यह 'उत्तर प्रदेश' के लिए भी अनुकूल है। इस 'यूनाइटेड प्राविन्सेज़' की शासकीय मुद्रा में भी गंगा-यमुना की प्रतीक दो नदियाँ और दो मीन (मीन-मिथुन) बनाई गई थीं जो आज भी उत्तरप्रदेश की शासकीय मुद्रा में ज्यों की त्यों बनी हुई हैं।

शुभ शकुन

हमारे देश में अत्यन्त प्राचीन काल से मीन का दर्शन एक शुभ शकुन माना जाता रहा है। सुस्रुतसूत्रस्थान (२९/२७-४०) में अनेक शुभ शकुनों का उल्लेख मिलता है। इनमें मीन का भी उल्लेख है — 'स्त्री-पुत्रिणी सवत्सागो वर्धमानं अलंकृता कन्या मत्स्याः फलं चामं स्वस्तिकां मोदकाः दधिः।' ध्यान देने की बात यह है कि इसमें मत्स्य एकवचन में न होकर बहुवचन में है जो उसके मिथुन स्वरूप का संकेत देता है। यात्रा-प्रारंभ के समय मीन का दर्शन अत्यन्त शुभ माना जाता था। जब राम की बारात अयोध्या से प्रस्थान करने लगी तब कई शुभ शकुन सामने आये। इनमें मांगलिक पक्षी लोवा, बछड़े को दूध पिलाती गाय, हाथ में पुस्तक लिये दो विप्र और दधि के साथ-साथ मीन का भी उल्लेख है —

बनइ न बरनत बनी बराता। होंहिं सगुन सुन्दर सुभदाता।
लोवा फिरि फिरि दरसु देखावा। सुरभी सन्मुख सिसु हिं पियावा॥
सन्मुख आयउ दधि अए मीना। कर पुस्तक दुइ विप्र प्रबीना॥

— रा.च. मानस, बालकांड, ३०३/१

चूँकि मीन हर स्थान पर और हर अवसर पर उपलब्ध नहीं हो सकते थे, इसलिए उनके नामोच्चारण से ही शुभ शकुन मान लिया जाता था। आज भी प्रायः विदाई के समय 'दही मछली लेते आना' कह दिया जाता है।

प्रेम और दम्पति का प्रतीक :

मीन का आकार नेत्र जैसा होता है, इसीलिए सुन्दर नेत्रों की उपमा मीन से की जाती है - मीन दृग। मीन के अनेक भाव-भरे चित्रण भारतीय काव्य और कला में उपलब्ध हैं। एकाध उदाहरण —

प्रभुहिं चितइ पुनि चितइमहि, राजत लोचन लोल।
खेलत मनसिज मीन जुग, जनु विधु-मण्डल डोल॥ - तुलसीदास

जाल परे जल जात बहि, तजि मीनन को मोह ।
रहिमन मछरी नीर को, तऊ न छाँड़त छोह ॥ – रहीम

नारी और पुरुष के एकात्म स्वरूप का प्रतीक है, मिथुन या दम्पति । अर्धनारीश्वर की परीकल्पना मिथुन का साक्षात् दिग्दर्शन है । मिथुन इसीलिए सौभाग्य (सोहाग) का भी प्रतीक है । मिथुन अथवा दम्पति प्रतीक अपनी सृष्टि-सर्जना के कारण प्रारंभ से ही अत्यन्त मांगलिक माना गया है । इस प्रतीक को भारतीय कला में पहले मीन-मिथुन के रूप में ही रूपायित किया गया था । इसका मुख्य कारण संभवतः मीन की उर्वरा प्रजनन शक्ति था । एक बार में वह लाखों-करोड़ों की संख्या में उपडे देती है । कामदेव के मन्दिरों की पताका में मीन का अंकन उस देवता को 'मीनकेतन' अथवा 'मीनध्वज' बनाता है । कालान्तर में मीन-मिथुन पशु-मिथुन, पक्षी-मिथुन और अन्त में मानव मिथुन के रूप में परिवर्तित होता गया । ऐसे मिथुन प्रतीक साँची, भरहुत, बोध गया और अमरावती आदि की मूर्तिकला में तथा भाजा, कार्ले आदि स्थानों के बौद्ध गुहा-चैत्यों पर उकेरे गए थे । उनमें जीवन के उल्लास, पारस्परिक सम्पर्क और शालीनता के भाव स्पष्ट हैं । पर आगे चलकर मध्ययुगीन मन्दिरों की बाहरी भितियों पर उत्कीर्ण इन मिथुनों में लौकिकता और कामुकता आ गई थी । बौद्ध और जैन कला के मिथुनों के सांकेतिक भाव मध्ययुगीन मन्दिरों में साक्षात् संभोग के रूप में परिणत हो गए । कोणार्क, खजुराहो, एलेरा आदि इन मानव-मिथुनों के लिए विश्व-विख्यात हैं ।

मीन और मिथुन दोनों ही मांगलिक चिह्न हैं और संभवतः इसीलिए मनुष्य के भाग्य की सूचक बारह राशियों में इनकी भी गणना है । वस्तुतः सौन्दर्य, सौभाग्य, शुभ शकुन और सृष्टि-संरचना जैसे गुणों के कारण ही मीन-मिथुन भारतीय जीवन में एक मांगलिक प्रतीक के रूप में युगों-युगों से लोकप्रिय बना हुआ है ।

मिथुन की उद्‌भावना :

मांगलिक चिह्न के रूप में मिथुन का महत्त्व वैदिक काल से ही स्थापित हो गया था । इसमें सन्तति-सुख का कल्याणकारी भाव समाहित था । अथर्ववेद (६/१४१/२) में उल्लेख है कि अश्विनी देव लोहे की गरम शलाका से कानों के ऊपर मिथुन का चिह्न बनावें (दागकर बनावें) जो संतति के साथ बहुत हितकारी हो –

लोहितेन स्वधितिना मिथुन कर्णयोः कृधि
अकर्तामश्विना लक्ष्म तदस्तु प्रजया बहु ।

कतिपय विद्वानों का मत है कि मिथुन प्रतीक की उद्‌भावना श्री-लक्ष्मी के परिकल्पित स्वरूप के कारण हुयी । श्री-लक्ष्मी को सर्जन की देवी माना गया है । परन्तु मिथुन के बिना सृष्टि सम्भव नहीं । अस्तु श्री-लक्ष्मी के साथ मिथुन का रूप भी सम्मिलित कर लिया गया । इस अभिमत की पुष्टि साँची-कला से होती है जहाँ श्री-लक्ष्मी को दम्पति के साथ उत्कीर्ण किया गया है । इस सन्दर्भ में मध्य प्रदेश के आवरा (मन्दसौर) नामक स्थान से प्राप्त एक मृण्मूर्ति का भी उल्लेख किया जा सकता है जिसमें श्री-लक्ष्मी को अगल-बगल मानव-मिथुन के बीच अंकित किया गया है । वासुदेव शरण अग्रवाल तथा रत्नचन्द्र अग्रवाल जैसे प्रख्यति विद्वानों ने इन्हें ईरान की अनहित देवी का ही भारतीयकरण स्वीकार किया है । परन्तु डा. सतीशचन्द्र काला ने हमारा ध्यान मेसोपोटामिया की सृष्टि-पूजा (फर्टिलिटी कल्ट) की और आकर्षित किया है जिसमें मीन का सम्बन्ध अपरिहार्य था । उनका मत है कि मीन वस्तुतः मातृदेवी की उपासना का एक अंग है ।

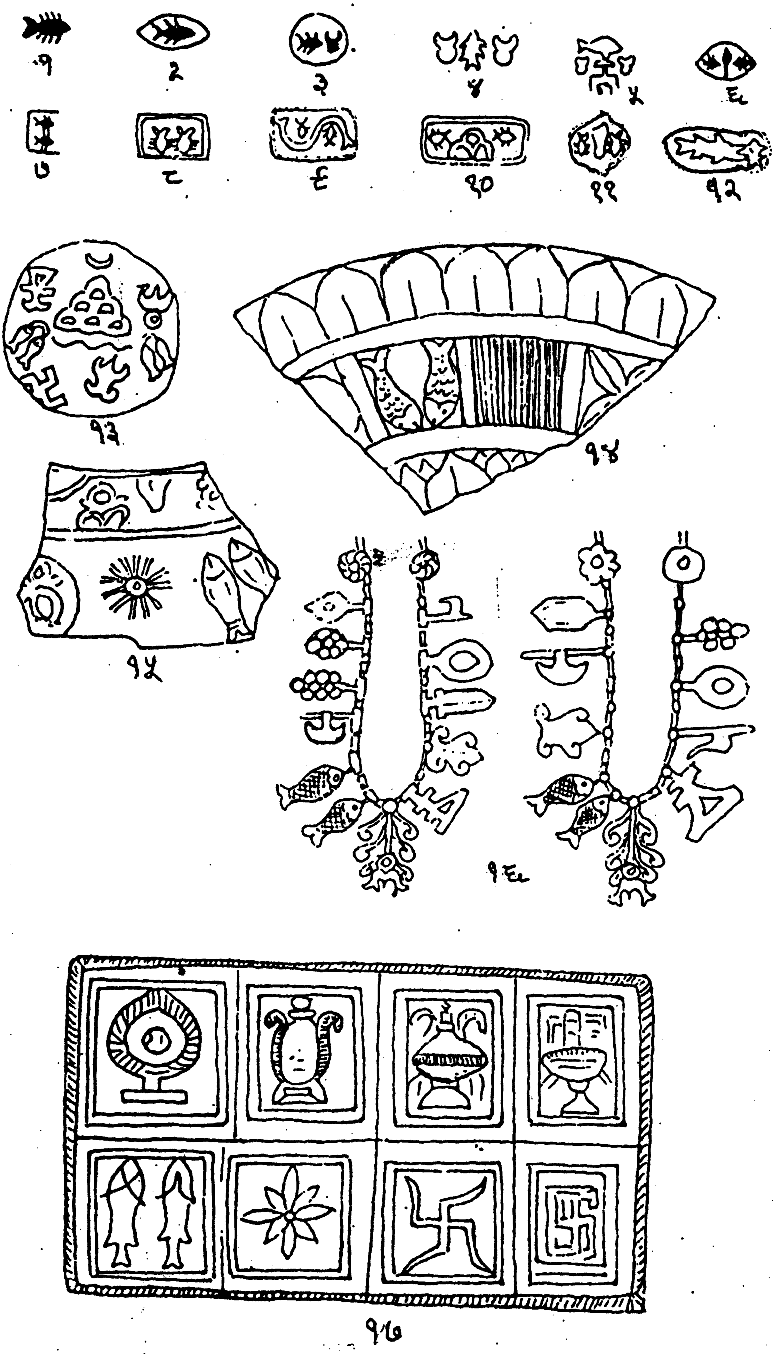

मीन-मिथुन, चित्र १-१२. पंचमार्क सिक्के; १३. चन्द्रवल्ली (कर्नाटक), सातवाहन सिक्का; १४. मथुरा, छत्र-खण्ड, १५. अहिच्छत्रा, मृद्‌भाण्ड खम्ड, १६. साँची, विशाल स्तूप, उत्तरी तोरण, १७. बडोदरा के एक जैन मन्दिर में बाहर रक्खा एक दान-पात्र

૧૮

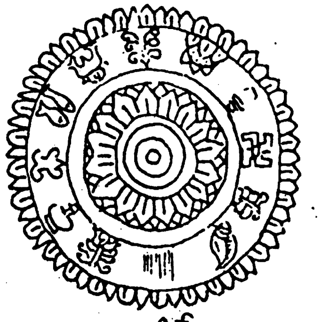

૧૯

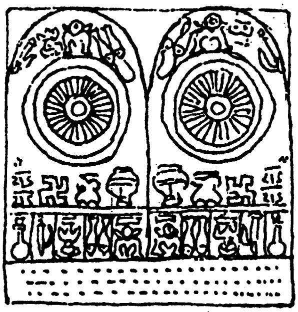

૨૦

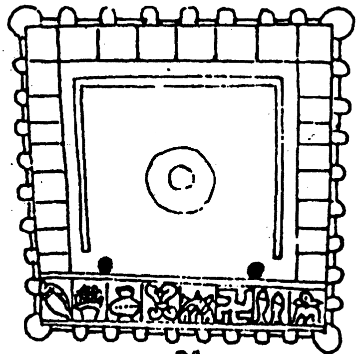

૨૧

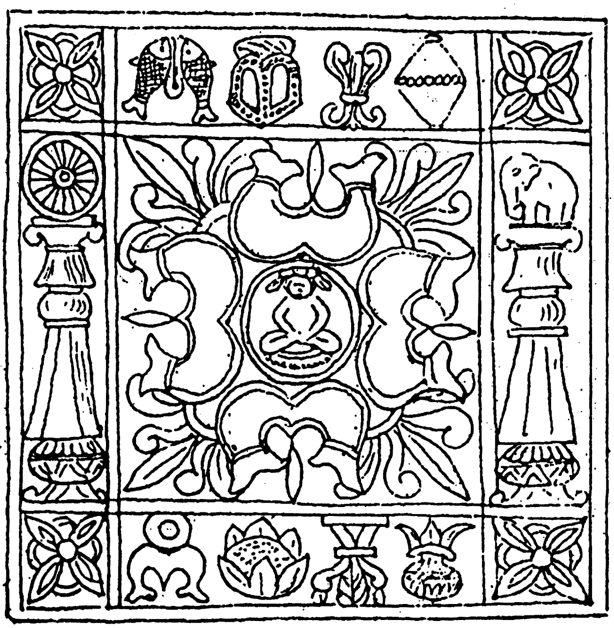

૨૨

मीन-मिथुन, चित्र १८, २२. मथुरा, आयागपट्ट, १९. सारनाथ, बौद्ध छत्र, २०. नागार्जुन कोण्ड बुद्धपद,
२१. मथुरा, बौद्ध छत्र

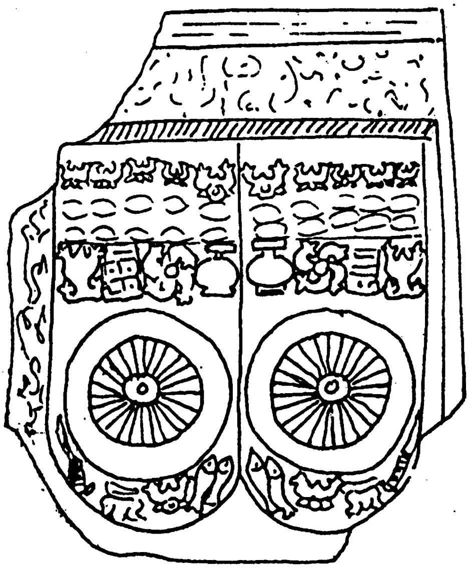

२३. अमरावती, बुद्धपद

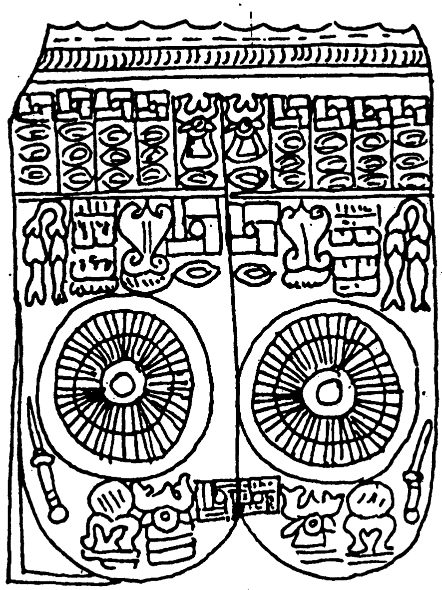

२४. केसनापल्ली, बुद्धपद

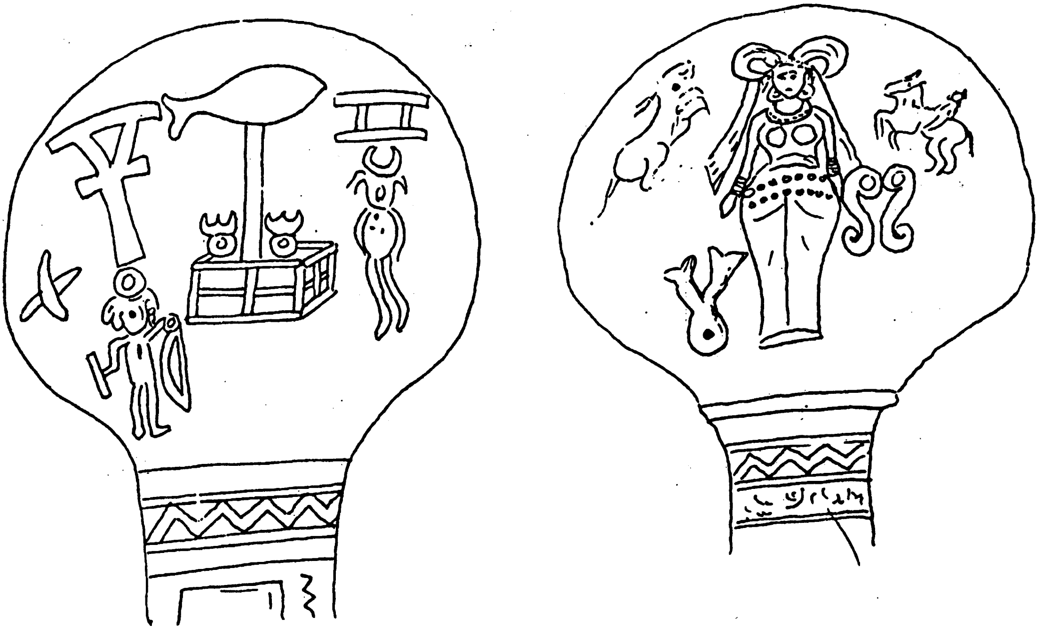

२५-२६. कौशाम्बी, तलवार की मूठ के दोनों भाग

समन्वित लक्ष्मी-विष्णु : अभिधान एवं वाहन

◆

डो. क्षेत्रपाल गंगवार*

विष्णु एवं लक्ष्मी की समन्वित प्रतिमाओं पर विचार करते हुए सर्वप्रथम प्रतापादित्यपालने वैकुण्ठ-कमलजा नाम से समिहित किया था,[१] परन्तु यह अभिधान इस देव-स्वरूप की यथार्थता का बोधक नहीं है क्योंकि वैकुण्ठ सामान्यतः विष्णु के लोक हेतु प्रयुक्त होता है। इसी प्रकार वासुदेव-कमलजा[२] और वासुदेव-लक्ष्मी[३] ने वासुदेव विष्णु के एक अवतार कृष्णका द्योतक है। समन्वित स्वरूप हेतु प्रयुक्त अन्य अभिधान हैं — अर्धनारी, नारायण[४], तथा अर्धनारी-विष्णु[५]। परन्तु इनमें 'अर्धनारी' से लक्ष्मी का बोध नहीं होता है। अर्धलक्ष्मी-नारायण[६] में लक्ष्मी के अर्ध और नारायण या विष्णु के समग्र स्वरूप की प्रतीति होती है, जबकि वास्तव में यह दोनों के अधशिका संयुक्त रूप है। अर्ध-लक्ष्मी-हरि[७] भी ऐसा ही नाम है।

जहाँ तक प्राचीन अभिधानों का सम्बन्ध है, ११वीं शती उत्तरार्ध के शीतलामाता मन्दिर अभिलेख में 'कमलार्द्धांगीन नारायण' शब्द आया है।[८] यहाँ भी लक्ष्मी का अर्धस्वरूप और नारायण समग्रता का द्योतक है। साथ ही उच्चारण-साध्यभी नहीं है। १२६३ ई० के एक पट में प्रयुक्त 'वैष्णवं कमलान्वितं'[९] शब्दभी उच्चारण सुगम नहीं है। १२वीं शती पूर्वार्ध में कल्हण ने लिखा है कि ललितादित्य की पत्नी रानी कमलावती ने कमला-केशव की एक बृहताकार रजत-प्रतिमा का निर्माण कराया था —

राज्ञी कमलवत्यस्य कमलाहट्टकारिणी ।
राजतं विपुलाकारं कमला-केशव व्यधात् ॥ — राजतरंगिणी ४.२०८

यहाँ कमलावती द्वारा आठवीं शताब्दी पूर्वार्ध में लक्ष्मीविष्णु की एक संयुक्त प्रतिमा के निर्माण का उल्लेख है। निश्चित ही यह अर्धनारीश्वर के समान रही होगी, जिसमें अर्धांश लक्ष्मी और अर्धांश विष्णु का होगा। इस प्रकार कमला-केशव नाम सबसे प्राचीन, सही अर्थ का द्योतक, उच्चारण-सुगम और अनुप्रासिकता के कारण श्रुति-मधुर होने से सर्वथा उपयुक्त अभिधान है।

वाहन :

कतिपय अपवाद के अतिरिक्त देवता का वाहन ही उनकी शक्ति का वाहन होता है। समन्वित स्वरूप में हरिहर को वाहन रहित प्रदर्शित किया जाता है, या पार्श्वों में दोनों के वाहन रहते हैं। इसी प्रकार शैव एवं शाक्त भिन्न मतों के समन्वय से प्रतिफलित अर्धनारीश्वरको वाहन रहित अथवा पार्श्वों में वृषभ एवं सिंह के साथ प्रदर्शित किया जाता है। परन्तु लक्ष्मी का कोई पृथक् सम्प्रदाय यामत न होकर जब वे विष्णु की शक्ति मात्र हैं, तो उनका वाहन गरुड़ ही रहता है। इसीलिए कमला-केशव के समन्वित स्वरूप में उन्हें आसनस्य मा स्थानक वाहन रहित अथवा गरुड़ारूढ़ प्रदर्शित किया गया है।

बैजनाथ मन्दिर, काँगड़ा और कश्मीर की प्रारम्भिक समस्त प्रतिमाओं वे प्रायः गरुड़ारूढ़ ही हैं। इसी प्रकार वेरीनाग (अनन्तनाग) की १२वीं शती की स्थानक प्रतिमा में मानवाकार गरुड़ करवद्ध मुद्रा में विष्णु-पार्श्व

* लेखक को उत्तरप्रदेश शासनका कताभूषण सन्मान मीला चुका है और कमला केशव पर उनकी कृति प्रकाशनाधीन है।
फोन : 6375594054, 99207099343

में खड़ा है। उसका गरुड़त्व उसके पंखों से स्पष्ट किया गया है। १४वीं शती की एक कांस्य-प्रतिमा में भी विष्णुपार्श्व में करवद्ध गरुड़ निरूपित है।

परन्तु १६वीं शताब्दी से १८वीं शताब्दी के मध्य कुछ ऐसे रूपांकनों का निर्माण हुआ, जिनमें कमला-केशव के पार्श्वों में गरुड़के अतिरिक्त कूर्म भी प्रदर्शित है। १६वीं शतीकी स्थानक कांस्य प्रतिमामें करवद्ध मानवरूप गरुड़ प्रत्यालीढ़ मुद्रा में और लक्ष्मी पार्श्विक कूर्म वाममुखी प्रदर्शित है। १७वीं शताब्दी के कांस्य, प्रस्तर तथा चित्र रूप में तीनरूपांकनों में विष्णु पार्श्व में गरुड़ तथालक्ष्मी पार्श्व में कूर्म प्रदर्शित है। कांस्य-प्रतिमा की पद्मपीठिका पर दक्षिण पार्श्व में अर्धमानवाकार करवद्ध गरुड़ और वाम लक्ष्मी पार्श्व में कूर्म के ऊपर स्थित एक आसन पर कमला-केशव पद्मासन में आसीन हैं।[१०] प्रस्तर-प्रतिमामें सनाल पद्म पर कमला-केशव समपाद स्थानक मुद्रा में खड़े हैं और पद्मदण्ड के दक्षिण विष्णु-पार्श्व में अर्धमानवाकार करवद्धगरुड़ तथा वाम लक्ष्मी पार्श्व में कूर्म का निरूपण है। अन्य रचना एक पटचित्र है, जिसके मध्य में कमला-केशव और पार्श्विक १२ आयतों में विष्णु के विविध रूप तथा जय-विजय चित्रित हैं। चित्र की एक विशेषता है-प्रत्येक देवाकृति के साथ उसका नाम। चित्र पूर्ण सुरक्षित न रहने का कारण अनेक नाम अस्पष्ट हैं।

नैऋत्य कोण में किसी देवी का चित्र है, जो दक्षिण करमें शूल (?) और वाम कर में कलश धारण किये है। सिर पर नील आभा मण्डल है। नीचे एक कोने में 'वौन' लिखा हुआ है, जिससे चित्र का सही अभिज्ञान नहीं हो पा रहा है। इसके पश्चात् परिक्रमा क्रम से बाण, चक्र, गदा एवं धनुषधारी राम; दो हाथों में अस्पष्ट आयुध तथा शेष में पुस्तक एवं कमण्डलुधारी वामन, जो त्रिपादी हैं; नील वर्णमत्स्य; चंचुयुक्तकूर्म, वराह; विजय और जम का चित्रण है। सभी चतुर्भुज हैं और मत्स्य, कूर्म, वराह तथा नृसिंह पद्म, चक्र, गदा एवं शंख धारण किये हैं। पद्म के स्थान पर परशुराम परशु और बलराम हल धारण किये हैं। यह सभी पद्मपीठिकाओं पर स्थानक प्रदर्शित हैं, परन्तु खड्ग और खेटकधारी काल्के अश्वारोही हैं।

मध्यवर्ती कमला-केशव आकृति में कमला पीत (गौर) एवं केशव हरित (कृष्ण) वर्ण हैं। परिक्रमा क्रम सेवे अपने करोंमें पद्म, चक्र, शंख, गदा, दर्पण तथा रत्नकलश धारण किये हैं। शेब दो कर वरद एवं अभय मुद्रामें हैं। यहाँ वाम पार्श्विक कमलाके करों में उत्पल एवं विद्या (पुस्तक) का अभाव है। कमला-केशवका दक्षिण पद करवइ अर्धमानवाकार गरुड़ वामपद कूर्म पर आसीन है। इन दोनों देव-वाहनों के ऊपर क्रमशः गरुड़ एवं कच्छप तथा कूर्म के ऊपर श्रीलक्ष्मीनारायण अभिलिखित है।

१८वीं शताब्दी का चित्र फिलाडेल्फिया म्यूजियम ओफ आर्ट की सम्पत्ति है, जिसमें पद्म, गदा, शंख, चक्र, रत्नकलश, अक्षमाल एवं विद्याधारी कमला-केशव को पद्मासन में चित्रित किया गया है। यहाँ उत्पल एवं दर्पण के स्थान पर कमला का एक कर वरद मुद्रा में तथा अन्य अक्षमाल धारण किये है। कमला-केशव को प्रत्यालीढ़ मुद्रा में आसीन अर्ध मानवाकार गरुड़ तथा चतुष्पदी कूर्म पर आसीन रूपांकित किया है।

पद्मनाभन श्रीधर के व्यक्तिगत संग्रह की कांस्य प्रतिमा स्थानक है,११ जिसके चोरा ओर अण्डाकार प्रभामण्डल से अग्निज्वालाएँ प्रस्फुटित हो रही हैं। पद्म, गदा, चक्र, विद्या, उत्पल, दर्पण एवं रत्नकलशधारी कमला-केशव समपाद स्थानक मुद्रा में खड़े हैं। इनके दोनों पार्श्वों में सम्मुखाभिमुख कूर्म तथा करवद्ध गरुड़ चित्रित हैं।

वर्तमान कालमें लक्ष्मी का वाहन उलूक माना जाने के कारण उड़ीसा के एक आधुनिक पटचित्र में वाम

पार्श्विक कमला के निकट उसे चित्रित किया गया है, जबकि दक्षिण पार्श्विक केशव के निकट करवद्ध गरुड़ है। इसमें चतुर्भुजी कमला-केशव को गदा, चक्र, पद्म एवं रत्न कलश धारण किये प्रदर्शित किया गया है। विशाल रत्नकलश को कमला अपने स्वाभाविक कर से बगल में दबाये हैं।

शास्त्रों के अनुसार कूर्म यमुना का वाहन होने के कारण इसे लक्ष्मी-वाहन के रूप में रूपायित करना असामान्य है। परन्तु मूर्तिकला में कतिपय ऐसे उदाहरण उपलब्ध हैं, जहाँ लक्ष्मी को कूर्मारूढ़ निरूपित किया गया है। खजुराहो की एक विष्णु-प्रतिमा को पादपीठ के नीचे अनेक लघु आकृतियों के मध्य जो नारी आकृति कूर्मारूढ़ है,१२ उसके दोनों पार्श्वों में अंजलिवद्ध नाग/नागिन, कलशधारी जल-देवियाँ तथा नृत्य एवं वंशीवादनरत नारी आकृतियाँ उत्कीर्ण हैं। यह भागवतपुराण (८.८) का निरूपण है, जहाँ समुद्र-मंथन से प्रादुर्भूत लक्ष्मी को नाग कुण्डल प्रदान करते हैं, गंगा आदि श्रेष्ठ सरिताएँ दिव्य स्नान कराती हैं, घृताची अप्सरा नृत्य करती है और मेध शंख, वेणु तथा वीणावादन करते हैं।

१८वीं शताब्दी की अन्य लक्ष्मी प्रतिमा नेपाल की है,१३ जिसमें शस्यवल्लरी, अक्षमाल, विद्या तथा रत्न कलश धारी लक्ष्मी का वाम चरण प्रस्फुटित पद्म और दक्षिण पदकूर्म पर आसीन है। पद्म और कूर्म भी प्रस्फुटित पद्म पर प्रदर्शित हैं।

लक्ष्मी को कूर्मारूढ़ प्रदर्शित करने का कारण यह हो सकता है कि समुद्र-मंथन के समय विष्णुने कूर्म रूप में मन्दराचल को धारण किया था। लक्ष्मी समुद्र से प्रादुर्भूत होने के कारण शिल्पियों ने उन्हें कूर्म से सम्बद्ध कर दिया। अग्निपुराण में इयग्रीव के शिल्पशास्त्रीय लक्षणों में कहा है –

शंख चक्र वेदपाणिश्चाश्वशिरा हरिः।
वामपादो घृतः शेषे दक्षिणः कूर्म पृष्ठगः॥ – अग्निपुराण ४९.२६

–अर्थात् शंख, चक्र, गदा तथा वेदधारी इयग्रीव का वाम पद शेषनाग और दक्षिण कूर्मपृष्ठ पर अवस्थित होना चाहिए। इयग्रीव विष्णु के अवतार हैं, अतः विष्णु की शक्ति लक्ष्मी को भी कूर्म पर संस्थित प्रदर्शित कर दिया। साथ ही कमला-केशव के विवेचित समस्त रूपांकन नेपालके हैं, जहाँ मध्यकाल में हिन्दू, बौद्ध और तान्त्रिक मतों का समान प्रभाव रहा है। इसलिये सम्भव है नेपाली शास्त्रीय ग्रन्थों से लक्ष्मी और उनके कूर्मवाहन पर विशेष प्रकाश पड़ सके।

पादटिप्पणियाँ

१. वैष्णव आर्ट फ्राम नेपाल इन द म्यूजियम, बोस्टन म्यूजियम बुलेटिन, १९६७; तथा नोट्स ऑन लाइव स्कल्पचर्स फ्रान नेपाल, द ब्रिटिश म्यूजियम क्वार्टरली, १९६४-१९६५
२. एम. एल. वरदपाण्डे, मिथालोजि ओफ विष्णु एण्ड हिज इन्कार्नेशन्स, पृ. १७१
३. बंसीलाल मल्ल, वैष्णव आर्ट एण्ड आइक्नोग्राफी ओफ कश्मीर, पृ. ४५-४९; तथा अलका पाण्डे, द आइकन ओफ क्रियेशन : अर्धनारीश्वर, २००० ई.
४. डी.सी. सरकार, स्टडीज इन द रिलीजियस लाइफ ओफ स्मन्शिएण्ट एण्ड मेडिएविल इण्डिया;
५. एम. एल. वरदपाण्डे, मिथालोजि ओफ विष्णु एण्ड इज इन्कार्नेशन्स.
६. नारायण मिश्र, एनल्स एण्ड एण्टीक्विटीज ओफ द टेम्पिल ओफ जगन्नाथ, पृ. १८
७. गंगाराम गर्ग, एन्सायक्लोपीडिया ओफ द हिन्दू वर्ल्ड, पृ. ५९७; तथा अलका पाण्डे, द आइकन ओफ क्रियेशन : अर्धनारीश्वर

८. एपिग्रैफिया इण्डिका, भाग ३६ (वर्ष १९६५-६६), पृ. १०३-१०४

९. हिमकुन्देन्दु सदृशं पद्म-कौमोदकी पुनः
शंखचक्र धरं दण्ड वामे च कलशं तथा ।
दर्पणं उत्पलं विद्या वैष्णवं कमलान्वितम् ॥ — इण्डियन म्यूजियम का पटचित्र

१०. चित्र संख्या ०१

११. चित्र संख्या ०२

१२. डो. इन्दुमतीमिश्र, प्रतिमाविज्ञान, पृ. १६०

१३. श्रीधर, लोस्ट आर्ट्स ओफ नेपाल (चित्र सं. ३)

"वृंदावनलाल वर्मा की रचना धार्मिता पुरस्कार एवं जीवन के विविध क्षेत्रों का अनुभव"

◆

डो. प्रेमसिंह के. क्षत्रिय

वृंदावनलाल वर्मा का जन्म मऊरानीपुर गाँव के झाँसी जिले में ९ फरवरी सन १८८९ ई. को एक सामान्य कार्यस्थ परिवार में हुआ था । पिता अयोध्या प्रसाद और माता श्रीमती सबरानी थी, जिनका वर्माजी को बेहद प्यार मिला । परदादी ने वर्माजी को झाँसी की रानी के किस्से सुनाया करती थी । इस प्रकार वर्माजी का बाल्यकाल अच्छे से बीता । शिक्षा प्राप्त करने का बाद वर्माजी विविध व्यवसाय से जुडे और साहित्यसर्जन करते रहे । इस प्रकार जीवन की यात्रा में व्यवसाय के साथ-साथ वर्मा जी ने एतिहासिक उपन्यास, सामाजिक उपन्यास, कहानी, नाटक, निबंध, आत्मकथा, रिपोर्ताज एवं एकांकी आदि लिखे । इस प्रकार वृंदावनलाल वर्मा की रचना धार्मिता, पुरस्कार एवं जीवन के विविध क्षेत्रों के अनुभव के बारे में जानेगें । डो. प्रभाकर माचवे ने वर्माजी के बारे में लिखा है कि वर्माजी को बाल्यकाल से ही साहित्य के प्रति अधिक प्रेम था । उन्होंने कोई साहित्यकारों को पढा है, और साहित्य प्रमुख विधाओं पर लेखनी भी चलाई हैं । जिसमे निम्नलिखित मुख्य है : उपन्यास, कहानी, नाटक, निबंध, आत्मकथा, एकांकी आदि है ।

वर्माजी जब बोर्डिंग हाउस में पढ़ रहे थे उस समय उन्होंने 'अनुठे देवश' नामक उपन्यास थोड़ा सा लिखा, किन्तु पुरा नहीं हो सका । बोर्डिंग हाउस में पढ़ रहे थे, उस समय उन्होंने अपने चाचा द्वारा लिखा अधूरा नाटक 'रामवनवास' को भी पुरा किया । तत्पश्चात् उन्होंने तीन छोटे-छोटे नाटक लिखकर इलाहाबाद के इंडियन प्रेस में भेज दिये । जिनके पुरस्कार में इंडियन प्रेस के स्वामी ने पचास रुपये का पुरस्कार दिया । लाला लाजपतराय के देश निकाले बंगभंग आधि घटनाओं से प्रभावित होकर देशभक्ति की लहर में १९०८ तक पाँच नाटक और लिखे। डो. प्रभाकर माचवे ने लिखा है । इनमें सेनापति ऊदल का प्रकाशन नवल किशोर प्रेस लखनऊ से हुआ किन्तु सिर मुँड़ाते ही ओले पड़े । सरकार ने इस नाटक को जब्त कर लिया और वर्माजी को दो वर्ष पुलिस और मजिस्ट्रेटकी कृपा द्रष्टि में काटने पड़ेगे । वर्माजी 'जय जिझोति' नामक मासिक पत्र के संपादक भी रहे । 'सरस्वती' नामक पत्रिका में उनकी दो कहानियाँ प्रकाशित हुई । सन १९१० में 'सेनापति उदल' नामक नाटक छपा जो अंग्रेज सरकार द्वारा जप्त कर लिया गया ।

डो. प्रभाकर माचवे ने वर्माजी की रचनाओं के बारे में लिखा है कि "प्रताप" पत्रिका के संवाददाता भी वर्माजी के साहित्यिक जीवन का मंगल प्रभात कहा जाएगा । इसी दिन से उनकी लेखनी में 'गढ़कुण्डार' उपन्यास का श्री गणेश किया था । वर्माजी ने एक स्थान पर बताया है उनके अनुसार शिकार खेलने पर अँधेरी रात्रि में पूर्व की रोशनी में बन्दूक के स्थान पर लेखनी से कार्य किया । 'गढ़कुण्डार' के बाद तो वर्माजी ने एक सुन्दर एवं कलात्मक उपन्यास, नाटक, एक कहानियाँ हिन्दी साहित्य को प्रदान की थी जो हिन्दी साहित्य की अनुपम एवं अमूल्य निधि है । वर्माजी का ऐतिहासिक उपन्यास, सामाजिक उपन्यास, नाटक, एकांकी, कहानियों के निर्माण में अच्छा योगदान रहा है । वे अनेक प्रकार के इनामों (पुरस्कारों)से सम्मानित भी किए गए है । कथावस्तु की दृष्टि से वर्माजी हिन्दी के ऐतिहासिक और सामाजिक उपन्यासकार रहे है । उन्होंने ऐतिहासिक उपन्यासकार के रूप

* अध्यापक, ५, फौजदार न्यू पार्क सोसायटी, पो.सैजपुर- बौधा, नरोडा रोड, अहमदाबाद - ३८२३४५ (गुजरात). संपर्क सूत्र. ९१७३२४४२९०

में अधिक सफलता और गौरव की प्राप्ति की। मध्य भारत एवं बुन्देलखण्ड के इतिहास के प्राणवान चित्र हमारे सामने रखे है। वर्माजी ने प्रमुख रूप से सामाजिक एवं ऐतिहासिक उपन्यास लिखे है।

सामाजिक उपन्यास

वर्माजी के सामाजिक उपन्यास प्रायः बुन्देलखण्ड प्रदेश के लोकजीवन से सम्बधित है। वर्माजी ने पारिवारिक उपन्यास में प्रेम का चित्रण किया है। वर्माजी ने धार्मिक अंधविश्वास, रूढ़िग्रस्त धारणा, जाति परिवर्तन आदि समस्याओं का उल्लेख अपने उपन्यासों में किया हैं।

एतिहासिक उपन्यास

डो. द्वारिकाप्रसाद सकसेना ने वर्माजी के बारे में लिखा है कि वर्माजी ने १७-१८ वर्ष की आयु तक बाल्टर स्कोट के प्रायः सभी ऐतिहासिक उपन्यास पढ़े थे और उन उपन्यासों को पढ़कर वर्माजी के हृदय में एक भावना जागृत हुई थी, जिस तरह स्कोट ने स्कोटलेंड के मनोयुग्धकारी वातावरण का चित्रण किया है, उसी तरह मैं भी बुन्देलखण्ड के मनोहर वातावरण का चित्रण करते हुए ऐतिहासिक उपन्यासों की रचना करुं। वर्माजी पर सर्वाधिक प्रभाव वाल्टर स्कोट का है। स्कोट ने जिस तरह अपने ऐतिहासिक उपन्यासों में मुख्यतया स्कोटलेंड का वर्णन किया है, उसी तरह वर्माजी ने भी बुन्देलखण्ड को मुख्य रूप से अपने ऐतिहासिक उपन्यासों का आधार बनाया है। स्कोट की तरह वर्माजी ने भी अपने उपन्यासों में युद्धों का अत्यन्त सजीव एवं रोमांचकारी वर्णन किया। वर्माजी के वर्णनों में राष्ट्रीयता, कर्तव्यनिष्ठा, धर्म और आत्मगौरव की रक्षा हेतु युद्धों का सफल वर्णन हुआ है। स्कोट की तरह वर्माजी के ऐतिहासिक उपन्यासों में भी रोमांस का वर्णन मिलता है, परन्तु-वर्माजी में यह विशेषता है, कि उनके पात्र जीवन में राष्ट्रीय कर्तव्य एवं सामाजिक सेवा के उपरान्त ही रोमांस को महत्त्व देते है इसमें स्कोट की अपेक्षा वर्माजी को अधिक सफलता मिली है। वृंदावनलाल वर्मा ने चौदहवी शताब्दी से लेकर आधुनिक युग के ऐतिहासिक काल-खण्ड को अपने उपन्यासों का आधार बनाया है और मुख्यतया मध्य भारत एवं वुन्देलखंड की वीरांगनाऔ और वहाँ के पुरुषों तो जीवंत रूप प्रदान किया है। डो. द्वारिकाप्रसाद सक्सेना ने वर्माजी के बारे में लिखा है कि वर्माजीने अपने एतिहासिक उपन्यासों में तत्कालीन वातावरण की स्वाभाविक सृष्टि की है। रहन-सहन का सटीक वर्णन किया है। तत्कालीन वेश-भूषा का सही-सही निरूपण किया है। युगानुकुल, राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक और सांस्कृतिक स्थितियों का यथातथ्य वर्णन किया है, युग का गहराई से चिन्तन किया है। भौगोलिक स्थानों का विशेष ज्ञान प्राप्त करके उनका सत्य निरूपण किया है, अतीत के मुर्दों में जान डाली है। मानवतावादी दृष्टि से वर्तमान के संदर्भ में अतीत का चित्रण किया है। वर्माजी हिन्दी के पहले ऐसे ऐतिहासिक उपन्यासकार है, जिसकी रचनाओं में इतिहास और साहित्य पारस्परिक विरोध को भूलकर एक दूसरे में धुल-मिल गए है।

वर्माजी के उपन्यासों में ऐतिहासिक बातों के अतिरिक्त अधिकांश घटनायें और पात्र की ऐतिहासिक तथ्यों पर आधारित है, और अपने ऐतिहासिक तथ्यों को सजीव एवं श्रृंखलावद्ध रूप प्रदान किया है। इसी कारण वर्माजी हिन्दी के ऐतिहासिक उपन्यासकारों में शीर्षस्थ स्थान पर स्थित है।

ऐतिहासिक उपन्यास

क्रम	उपन्यास	लेखनवर्ष	प्रकाशनवर्ष
१.	गढ़कुण्डार	१९२७	१९२८
२.	विराटा की पद्मिनी	१९३३	१९३६

३.	मुसाहिबजू	१९४०	१९४६
४.	झाँसी की रानी	१९४६	१९४६
५.	कचनार	१९४६	१९४८
६.	मृगनयनी	१९५०	१९५०
७.	टूटे काँटे	१९४९	१९५४
८.	अहिल्याबाई	१९५५	१९५५
९.	माधवजी सिंधिया	१९४८	१९५७
१०.	भुवन-विक्रम	१९५५	१९५७
११.	रामगढ़ की रानी	१९६१	१९६१
१२.	महारानी दुर्गावती	१९६१	१९६४
१३.	सोतीआग	१९४८	१९६७
१४.	कीचड़ और कमल	१९६३	१९७४
१५.	देवगढ़ की मुस्कान	१९६७	१९७४
१६.	अब क्या डूबता सिंहनाद	—	—
१७.	ललितादित्य	—	—
१८.	अब क्या है ?	—	अप्रकाशित

वर्माजी के सामाजिक उपन्यास

क्रम	उपन्यास	लेखन वर्ष	प्रकाशन वर्ष
१.	लगन	१९२७	१९२८
२.	संगम	१९२७	१९२८
३.	प्रत्यागत	१९२७	१९२८
४.	कुण्डलीचक्र	१९२८	१९२९
५.	प्रेम की भेंट	१९२८	१९३१
६.	अचल मेरा कोई	१९४७	१९४८
७.	कभी न कभी	१९४२-४३	१९४९
८.	सोना	१९५०	१९५०
९.	अमरबेल	१९४२	१९६०
१०.	आहत	—	१९६०
११.	उदयकिरण	१९६०	१९६१
१२.	अमरज्योति	—	अप्रकाशित
१३.	कब तक	—	अप्रकाशित

कहानी संग्रह

क्रम	उपन्यास	लेखनवर्ष	प्रकाशनवर्ष
१.	दबे पाँव	—	—
२.	ऐतिहासिक कहानियाँ	—	—
३.	शरणागत	—	—

४.	कलाकार का दण्ड	—	१९५०
५.	मेंढकी का विवाह	—	१९६३
६.	अँगूठी का दान	—	—
७.	रश्मि समूह	—	—
८.	तोषी	—	—
९.	राखीबंद भाई	१९०९	१९०९
१०.	राजपूत की तलवार	१९१०	१९१०
११.	सफरेजिष्ट की पत्नी	१९६०	१९६१
१२.	एक दूसरे के लिए हम	—	१९७४
१३.	सरदार रानेखाँ	—	१९७५
१४.	सरदार रानेखाँ	—	१९७५
१५.	राष्ट्रीय ध्वजकी आन	—	१९७५
१६.	गौरव गाथाएँ	—	१९७५
१७.	अम्बरपुर के अमरतार	—	—

नाटक साहित्य

क्रम	उपन्यास	लेखनवर्ष	प्रकाशनवर्ष
१.	झाँसी की रानी लक्ष्मीबाई		— —
२.	हंसमयूर	—	—
३.	पूर्वकी ओर	—	—
४.	ललित-विक्रम	—	—
५.	राखी की लाज	१९४६	१९४६
६.	केवट	१९५१	१९५२
७.	खिलौने की खोज	१९४८	१९५१
८.	नीलकंठ	१९५१	१९५२
९.	बीरबल	—	—
१०.	फूलो की बोली	—	—
११.	बाँस की फाँस	१९४७	१९४७
१२.	निस्तार	—	—
१३.	मंगलसूत्र	१९५६	१९५२
१४.	देखा-देखी	—	—
१५.	धीरे-धीरे	१९३७	१९३७
१६.	पीले हाथ	१९५१	१९५१
१७.	कनेर	—	—
१८.	सगुन	—	—
१९.	टटगुरु	—	—
२०.	शासन का डंका	—	—

२१.	लो भाई पंचो	–	–
२२.	जहाँदार शाह	–	–
२३.	कबतक	–	–
२४.	मलंदरशाह	१९४७	१९५२
२५.	कश्मीर का कांटा	१९४७	१९४७
२६.	चले चलो	१९६४	१९७५

एकांकी साहित्य

क्रम	एकांकी
१.	कनेर
२.	काश्मीर का कांटा
३.	लो भाई पंचालो
४.	पीले हाथ
५.	जगांदर शाह
६.	सगुन
७.	बुन्देलखण्ड के लोगगीत
८.	गुरुदेव रवीन्द्रनाथ टागोर स्मृति ग्रंथ
९.	युद्ध करते मार्ग से
१०.	तीन एकांकी
११.	अपनी आत्मकथा अपनी कहानी

अन्यसाहित्य

क्रम	साहित्य	प्रकाशनवर्ष
१.	महात्मा बुद्ध का जीवनचरित्र	१९०८
२.	हृदय की हिलोर (निबंध)	१९२८
३.	दबेपांव (शिकार के अनुभव)	१९५७
४.	अमरबेल (सहकारी खेतों पर उपन्यास)	१९५३
५.	युद्ध के मोर्चे से (जीवनियाँ)	१९६३
६.	१९५७ के अमर वीर (रेखाचित्र)	१९५७
७.	अपनी कहानी (आत्मकथा)	१९७२
८.	भारत यह है (रिपोतार्ज)	१९६७

मिले विविध पुरस्कार

हिन्दी साहित्य की सेवा के लिए वर्माजी को विविध पुरस्कारों से सम्मानित किया गया है। जो इस प्रकार हैं।

क्रम	पुरस्कार का नाम
१.	उत्तरप्रदेश राज्य पुरस्कार
२.	साहित्यप्रकार संसद पुरस्कार

३. डालमिया पुरस्कार
४. नेहरु पुरस्कार
५. हिन्दुस्तानी एकेडमी प्रयाग पुरस्कार
६. नागरी प्रचारिणी पुरस्कार
७. भारत सरकार का प्रथम पुरस्कार (झाँसी की रानी पर)
८. रूस सरकार द्वारा सन १९६८ में सोवियत नेहरु पुरस्कार
९. मध्यप्रदेश राज्य पुरस्कार
१०. पद्मभूषण - भारत सरकार द्वारा
११. डी.लिट् - आगरा विश्वविद्यालय की उपाधि से सम्मानित

वृंदावनलाल वर्मा के जीवन के विविध क्षेत्रों का अनुभव

बचपन की स्मृतियाँ एवं अनुभव

वर्माजी को बचपन में प्राप्ति पिताश्री अयोध्याप्रसाद और माता श्रीमती सबरानी के प्यार की स्मृतियाँ सदा आती रही है। वर्माजी को अपनी परदादी का बहुत प्यार मिला था इसकी अनुभूति आजीवन भी वर्माजी को रही है। वर्माजी का विवाह ११-१२ वर्ष की उम्र में हो गया था। अपनी पत्नी का परिचय देते हुए वे लिखते है - पत्नी जो मिली, वह आज भी मेरे जीवन की मेरे घर की दीप्ति और शोभा है, रक्षा करनेवाली देवी, हिम्मत में असाधारण और सेवा करने में अद्वितीय।

वर्माजी को विवाह के समय की स्मृतियाँ, पत्नी के साथ प्रेम-भाव की स्मृतियाँ स्मरण में थीं। वर्माजी का बचपन अपनी परदादी के साथ वीरांगनाओ की कहानियाँ सुनते हुये बीता था। परदादी रानी लक्ष्मीबाई के किस्से सुनाया करती थी, जो बालक वर्माजी के मन में कौतूहल जगा जाते थे। वर्माजी ने सात वर्ष की आयु में 'अश्रुमती' नामक नाटक पढ़ा जिससे बहुत प्रभावित हुए और पुस्तक लिखने का विचार करने लगे। बचपन के मित्र श्री मैथिलीशरण गुप्त, रामकृष्ण, पं. बदरीनाथ भट्ट, बनारसी दाद चतुर्वेदी, लक्ष्मीधर बाजपेयी, बालकृष्ण शर्मा नवीन, माखनलाल चतुर्वेदी, कविवर सत्यनारायण कविरत्न, गणेशशंकर विद्यार्थी आदि की घनिष्ठता वर्माजी को आजीवन स्मृति में रही।

अनुभव के द्वारा ऐतिहासिक उपन्यास का लेखन

वर्माजी १७-१८ की आयु में आने पर बाल्टर स्कोट के प्रायः सभी ऐतिहासिक उपन्यासों को पढ़ा। उस अनुभव के साथ वर्माजी के हृदय में एक भावना जागृत हुई कि जिस तरह स्कोट ने स्कोटलेंड के सुन्दर वातावरण का चित्रण किया है, उसी तरह में भी मेरे विविध क्षेत्रों के अनुभव के द्वारा बुन्देलखण्ड के मनोहर वातावरण का चित्रण करते हुए ऐतिहासिक उपन्यासों की रचना करुँ। वर्माजी ने वाल्टर स्कोट के उपन्यासों को पढ़कर जो अनुभव जीवन में प्राप्त किया उसका उपयोग करके स्वयं ने उपन्यासों की रचना कर डाली। वर्माजी के ऐतिहासिक उपन्यासों में उनका अनुभव प्रतीत होता है। वर्माजी ने अपनी परदादी से जो कहानियाँ सुनी वे वीरांगनाओं की थीं। झाँझी की रानी, दुर्गावती, आहिल्याबाई आदि के अनुभव काम में आये जो आज भी स्मृति चिह्न बनाकर रह चुके है जो लेखन में एक आधारस्तंभ बन चुके है। इस प्रकार वर्माजी जीवन के विविध क्षेत्रो का अनुभव अपने ऐतिहासिक उपन्यासों में निरुपित करते है।

व्यवसाय के विविध क्षेत्रो में कार्यानुभव

वृंदावनलाल वर्मा मेट्रिक उत्तीर्ण करने के बाद मुहर्रिर के पद नियुक्ति हुए। परन्तु यहाँ पर रिश्वत-भ्रष्टाचार का माहौल होने के कारण खराब अनुभव हुआ। और १२ महीने ही मुहर्रिर के पद पर कार्य करने के बाद त्याग पत्र दे दिये। फिर वन विभाग में छोटे बाबू के पद पर नियुक्ति ली। परन्तु अच्छा न लगाने के कारण छोड़ दिया। २५ महीने तक क्लर्क पद पर कार्य किया। और इसे भी छोड़कर छुट-पुट ट्यूशन और अद्यापिकी का कार्य किया। विविध क्षेत्रों में कार्य किया परन्तु अनुभव अच्छा नहीं रहा। स्वाभिमान और भौतिकता आहत हुई। फिर आगरा विश्वविद्यालय के एक कोलेज में एलएल.बी. प्रवेश लेकर कानून की डिग्री ली और अधिवक्ता का व्यवसाय प्रारंभ किया। शुरू में यह व्यवसाय ठीक नहीं चला। परन्तु कुछ समय बाद काफी जम गया, यहाँ तक कि मुकदमे एनी वकीलों को देने पड़ते थे। वर्माजी ने कृषि कार्य भी प्रारंभ किया। परन्तु नुकसान होने से यह व्यवसाय बंद किया। मयूर प्रकाशन झाँसी नाम से अपना स्वयं का प्रकाशन संस्थान की स्थापना की। इसके बाद वर्माजी ने को-ओपरेटीव बैंक की स्थापना की और मैनेजिंग डायरेक्टर भी बने। उसके विकास के विषय में डो. प्रभाकर मांचवे के अनुसार १९४२ से १८२ रुपयों से आरम्भ कर एक को.ओपरेटिव बैंक की स्थापना की। आठ हजार की उसकी मूडी हो गयी थी। उसमे ९०० समितियाँ बनी और १९५८ तक उसमें २८ लाख रुपये जमा हुए। इस बैंक के वे मैनेजिंग डायरेक्टर हो गये।

संदर्भ ग्रंथ

१. झाँसी की रानी - वृंदावनलाल वर्मा, प्रभात प्रकाशन, नई दिल्ली
२. गढ़कुण्डार - वृंदावनलाल वर्मा, प्रभात प्रकाशन, नई दिल्ली
३. मृगनयनी - वृंदावनलाल वर्मा, प्रभात प्रकाशन, नई दिल्ली
४. विराटा की पद्मिनी - वृंदावनलाल वर्मा, प्रभात प्रकाशन, नई दिल्ली
५. कचनार - वृंदावनलाल वर्मा, प्रभात प्रकाशन, नई दिल्ली
६. अपनी कहानी - वृंदावनलाल वर्मा, प्रभात प्रकाशन, नई दिल्ली
७. ऐतिहासिक उपन्यासकार वृंदावनलाला वर्मा डो. रामदरश मिश्र, एस चन्द्र एण्ड कम्पनी, नई दिल्ली

ज्येष्ठमित्र के दुर्लभ सिक्के एवं मृणमुद्रांक

◆

डो. ओम प्रकाश लाल श्रीवास्तव*

उत्तर प्रदेश में यमुना नदी के बायें तट पर स्थित प्राचीन महाजनपद 'वत्स' की राजधानी एवं प्रसिद्ध पुरातात्त्विक स्थल कौशाम्बी से ज्येष्ठमित्र के दो गोलाकार ठप्पांकित (Die-struck) ताम्र सिक्के प्राप्त हुए हैं, जिनको पहली बार प्रकाशित किया जा रहा है । सिक्कों का विस्तृत विवरण इस प्रकार है –

१. **व्यास :** ११.०० मि.मी., भार १.३१ ग्राम

पुरोभाग : स्वस्तिक और उज्जैन चिह्न के ऊपर लगभग ईसा पूर्व दूसरी शताब्दी की ब्राह्मी लिपि में लेख 'जेठमितस' उत्कीर्ण है ।

पृष्ठभाग : वेदिका में इन्द्रध्वज के दोनों ओर नन्दी पद (Taurine) अंकित है । **(चित्र-१)**

२. **व्यास :** ११.०० मि.मी., भार १.५३ ग्राम

पुरोभाग : सर्पिल रेखा (संभवतः यमुना नदी, जिसके तट पर कौशाम्बी स्थित है), वेदिका में इन्द्रध्वज, उज्जैन चिह्न और चार पंखुड़ियों वाले पुष्प के नीचे ब्राह्मी लिपि में 'जेठमितस' लेख उत्कीर्ण है ।

पृष्ठभाग : दक्षिणावर्त्त नन्दी के ऊपर चार पंखुड़ियों वाला पुष्प तथा नन्दी के मुख के नीचे स्वस्तिक अंकित है । **(चित्र-२)**

* रजिस्ट्रीकरण अधिकारी (से.नि.), पुरावशेष एवं बहुमूल्य कलाकृति
'स्नेह-सदन', १२/१-ए, मोतीलाल नेहरू मार्ग, बेलवीडियर प्रेस कम्पाउण्ड, प्रयागराज – २११००२
मो. – ९१२५०४९४१०, ७३५५२२८३२२ मेल : oplalsrivastava@gmail.com

इन दोनों सिक्कों के चिह्नों एवं उन पर उत्कीर्ण लेख 'जेठमितस' से ज्ञात होता है कि ये दोनों सिक्के एक ही शासक 'ज्येष्ठमित्र' के सिक्के हैं । उत्कीर्ण चिह्नों एवं लेख के स्थान के आधार पर मात्र उन्हें दो प्रकारों में विभाजित किया जा सकता है ।[१]

ध्यातव्य है कि कौशाम्बी से तीन पंक्तियों का एक प्रस्तर अभिलेख प्राप्त हुआ है जिसमें जेठमित्र (ज्येष्ठमित्र) का उल्लेख है । लगभग ईसा पूर्व दूसरी-पहली शताब्दी की ब्राह्मी लिपि में उत्कीर्ण अभिलेख का पाठ इस प्रकार है-[२] **(चित्र-३)**

१- ....पौतस राञो भारद्वाजीपुतस जेठमि [तस]/या ता भगवत ।

२- ....सपुतस राञो पारासरीपुतस............. ।

३- .... भगवता ।

छायाचित्र में अभिलेख की पहली पंक्ति में 'या ता भगवत' जो खण्डित भाग का लेख दिखाई पड़ रहा है, वह पहली पंक्ति का प्रतीत नहीं होता । उल्लेखनीय है कि 'जेठमि' के पश्चात् कम से कम 'तस' अवश्य लिखा गया होगा, जिससे 'जेठमितस' शब्द पूरा होता । अभिलेख के प्राप्तकर्त्ता ने खण्डित अंश को 'जेठमि' के तुरन्त बाद जोड़ कर छायाचित्र ले लिया था, जो मुझे प्राप्त हुआ है ।

यह अभिलेख ज्येष्ठमित्र के वंशज द्वारा उत्कीर्ण कराया गया है, किन्तु उसका नाम खण्डित हो गया है । अभिलेख के अनुसार वह पाराशरीपुत्र था जो भागवत धर्म का अनुयायी प्रतीत होता है । इस संदर्भ में यह भी उल्लेखनीय है कि ज्येष्ठमित्र के पिता का भी नाम खण्डित हो गया है, किन्तु ज्येष्ठमित्र को 'राजा' तथा 'भारद्वाजीपुत्र' कहा गया है । इस प्रकार ज्येष्ठमित्र का उल्लेख तो प्राप्त होता है, किन्तु उसके पूर्वज एवं वंशज दोनों के नामों का पता नहीं चल पाता । अभिलेख के खण्डित होने के कारण उसके उत्कीर्णन का उद्देश्य एवं अवसर की भी जानकारी प्राप्त नहीं हो पाती । इस अभिलेख का सबसे महत्त्वपूर्ण तथ्य यह है कि ज्येष्ठमित्र और इस अभिलेख को उत्कीर्ण कराने वाला उसका वंशज भी 'राजा' था, क्योंकि उसे 'राञो पाराशरीपुत्र' (राञो पाराशरीपुत्र) कहा गया है । इस अभिलेख के प्राप्ति-स्थल एवं कौशाम्बी से प्राप्त ज्येष्ठमित्र के सिक्कों से भी प्रमाणित होता है कि ज्येष्ठमित्र ने कौशाम्बी में शासन किया था, किन्तु उसके बारे में विस्तृत जानकारी हेतु अन्य साक्ष्यों की प्रतीक्षा करनी होगी ।

इसी क्रम में उल्लेखनीय है कि मध्य प्रदेश के सीहोर जिले में नर्मदा नदी के दायें तट पर स्थित पुरातात्त्विक स्थल नांदनेर[३] से भोपाल निवासी श्री बृजपाल सिंह को एक मृण्मुद्रांक प्राप्त हुआ है, जिसका विवरण इस प्रकार है[४] - (चित्र-४)

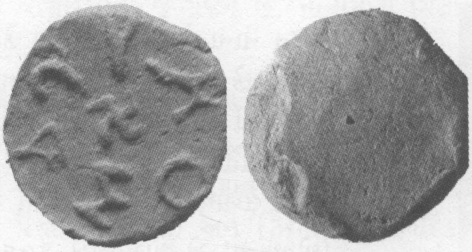

गोलाकार मृण्मुद्रांक (व्यास - ३२ मि.मी.) पर लगभग ईसा पूर्व द्वितीय शताब्दी की ब्राह्मी लिपि में बाहर की ओर से गोलाई में 'जेठमितस' लेख उत्कीर्ण है। जो इन्द्रध्वज के अंकन से प्रारम्भ होकर इन्द्रध्वज के पूर्व समाप्त हो जाता है। मृण्मुद्रांक के मध्य में दक्षिणावर्त्त स्वस्तिक भी उत्कीर्ण है।

जहाँ तक इस मृण्मुद्रांक के जेठमित्र (ज्येष्ठमित्र) के पहचान की बात है, उल्लेखनीय है कि कौशाम्बी के शासक ज्येष्ठमित्र के सिक्कों पर प्राप्त होने वाला इन्द्रध्वज और स्वस्तिक इस मुद्रांक पर भी उत्कीर्ण है। लेख भी दोनों माध्यमों पर एक ही काल की लिपि में 'जेठमितस' उत्कीर्ण है। अतः यह मृण्मुद्रांक कौशाम्बी के शासक ज्येष्ठमित्र के द्वारा ही जारी किया गया ज्ञात होता है, जो व्यापार अथवा अन्य सांस्कृतिक संदर्भों में कौशाम्बी से नांदनेर स्थानान्तरित हो गया था। यद्यपि यह कौशाम्बी से सात-आठ सौ कि.मी. दूर नांदनेर में पाया गया है, किन्तु ज्येष्ठमित्र के संदर्भ में सूचना देने वाला एक महत्त्वपूर्ण पुरातात्त्विक साक्ष्य है, जिससे पता चलता है कि ज्येष्ठमित्र ने अपने अनेक प्रकार के सिक्कों के अतिरिक्त मुद्रांक भी जारी किया था। ज्येष्ठमित्र का यह मृण्मुद्रांक उस काल में महत्त्वपूर्ण पुरास्थलों-कौशाम्बी और नांदनेर के सांस्कृतिक सम्बन्धों पर भी प्रकाश डालता है।

सन्दर्भ

१. लेखक ने पूर्व में सिक्कों के तकनीक, आकार-प्रकार एवं चिह्न आदि के आधार पर कौशाम्बी में एक से अधिक ज्येष्ठमित्र का अस्तित्त्व स्वीकार किया है। द्रष्टव्य - Srivastava, Om Prakash Lal : Coins of Jyeshthamitra from Kaushambi. Journal of Numismatic Society of India, Vol. 62-63 (2000-01), p. 54-55.

२. सौजन्य - श्री प्रभात टण्डन।

३. नांदनेर विदिशा से लगभग १५० कि.मी. दूर है। यहाँ से प्राप्त सिक्कों से 'कण्व वंश' के इतिहास पर नवीन प्रकाश पड़ता है। द्रष्टव्य - श्रीवास्तव, ओम प्रकाश लाल - कण्व वंश और उसके शासक, मीरायन, वर्ष-१२, अंक ४ (पूर्णांक ४८), दिसम्बर २०१८ - फरवरी २०१९, पृष्ठ ५६-६०

४. सौजन्य - श्री बृजपाल सिंह।

ગુજરાતી સાહિત્યમાં કે. કા. શાસ્ત્રીનું પ્રદાન

◆

સ્વ. ડૉ. કૃષ્ણકાન્ત કડકિયા

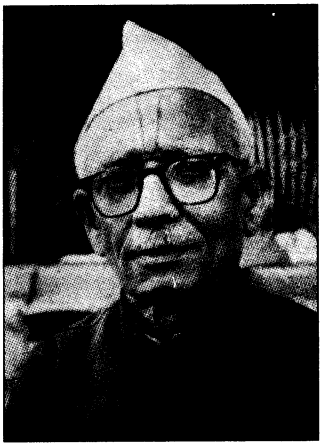

પ્રસ્તુત નાના લેખમાં માનનીય કે.કા.શાસ્ત્રીજીના તમામ સાહિત્યની વિગતે વાત થઈ શકે તેમ નથી. છતાં એમના કાર્યનું પરલક્ષી કેટલીક મહત્ત્વની વાતો લખીને, અહીં આપવાનો પ્રયત્ન રહ્યો છે. વિસ્તારથી બચવા માટે અહીં માત્ર ગુજરાતી સાહિત્ય સંદર્ભે જ એમના પ્રદાનને ધ્યાન પર લીધું છે, પણ સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલા એમના ગ્રંથોને આ લેખનો વિષય બનાવ્યો નથી.

'શોધયાત્રા' એ શાસ્ત્રીજીએ ૧૯૬૯ના સાહિત્ય પરિષદના જૂનાગઢ સંમેલનમાં ભાષા-સાહિત્ય-ઈતિહાસ-પુરાતત્ત્વના સંયુક્ત વિભાગના અધ્યક્ષ-સ્થાને આપેલું પ્રચવન છે.

વિશેષતા એ છે કે જે વિષય અંગેનું વ્યાખ્યાન છે તે સંદર્ભના સંશોધક વિદ્વાનોને પ્રારંભમાં જ યાદ કર્યા છે ને એમ કરીને શ્રોતાઓની સામે વિષયનું ઉદ્‌ઘાટન કરતાં પહેલાં જ એક વાતાવરણ ઊભું કરી દીધું છે. જૂનાગઢની ભૂમિના સંશોધકોની વિગતવાર યાદી આપીને એ કામ એમણે કર્યું છે. શાસ્ત્રીજીએ ભાષા-સંશોધન, જૂની ગુજરાતી ભાષા, ઈતિહાસ-પુરાતત્ત્વ ઉપર પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું હોવા છતાં ઈતિહાસ-સંશોધન અંગે વાત કરવાની આવે છે ત્યારે પણ વળી પાછા સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છ વિશે વાત કરવાની તક ઝડપી લે છે. સિંધુ-સભ્યતા અને સંસ્કૃતિની પરંપરા ઉપરાંત પૌરાણિક વૈદિક કોટિના આદ્ય સાહિત્યનો તથા ઈતિહાસ ઈત્યાદિનો ઉપયોગ કરી એઓ સૌરાષ્ટ્રને ગૌરવ બક્ષે છે.

આવું જ એક કામ શાસ્ત્રીજીએ 'સૌરાષ્ટ્રના મધ્યકાલીન સાહિત્યકારો'ને યાદ કરીને કર્યું છે. એ નામનો એક લેખ 'પથિક' – મે-જૂન-'૭૦ માટે એમણે લખેલો જે નરસિંહથી માંડીને છેક પ્રેમાનંદ-પ્રેમસખી સુધીના કવિઓ અને એમના સર્જનની વ્યવસ્થિત ચર્ચા એમણે કરી છે. ૧૯મી સદીના કવિઓને પણ યાદ કર્યા છે.

શાસ્ત્રીજી સાતત્ય સાચવવા ક્યારેક સુદૂર સુધી પહોંચે છે; દા.ત. આજથી ૩૫ વર્ષ પહેલાં ચંદ્ર અને મંગળની ધરતી ઉપર અને એના પેટાળમાં શું છે એની શોધખોળ દૂરની વાત હતી, છતાં શાસ્ત્રીજી આશાવાદી છે અને કહે છે કે 'એની પણ શોધખોળ કરવાની દિશામાં માનવ આગેકૂચ કરી રહ્યો છે.'

એક લેખ 'દયારામની કૃતિઓનો રચનાક્રમ' અંગેનો છે,

દયારામના વિપુલ સર્જનમાંથી મોટી કૃતિઓમાં એણે રચનાવર્ષ આપ્યાં હોઈ એવી કૃતિઓમાંની કઈ પહેલી અને કઈ છેલ્લી એનો નિર્ણય કરવો શાસ્ત્રીજી માટે સહેલો છે. રચ્યા-વર્ષનો નિર્દેશ ન હોય, પરંતુ નકલ થયાનું વર્ષ ધરાવતી કૃતિઓને પણ શાસ્ત્રીજી હાથમાં લે છે. નકલનાં વર્ષો ધરાવતી પ્રતોમાં જે જે કૃતિઓ મળે છે તે કૃતિઓ તે તે વર્ષની પૂર્વે રચાયેલી સ્પષ્ટ સમજાય છે. એમાં એવી કૃતિઓની પણ નકલ થઈ હોય કે જેનું રચનાવર્ષ નિશ્ચિત છે. નકલ કોણે ક્યાં ક્યારે કરી વગેરે મળે છે, એને આધારે પણ વર્ષ, સ્થળ વગેરે પકડાય છે. સંવત ૧૮૮૬ માં કરેલો એનો એક પદ્યાત્મક પત્ર કોઈ માધવદાસ વ્યાસે 'રાજનગર'થી 'દર્ભાવતી' ગામને સરનામે સૈદ્ધાંતિક પ્રશ્નો પૂછતો દયારામને લખ્યો છે ને દયારામે ૫૧ કડીઓમાં એનો જવાબ પણ આપ્યો છે. દયારામ જાત્રાએ જાય છે ત્યારે ત્રિકમદાસ મહેતાએ લૂગડાં વાસણ વગેરેની એક યાદી બનાવેલી, આ યાદીમાં

'અનુભવમંજરી' પુસ્તકની નોંધ પણ છે. દયારામનો એક શિષ્ય ઘેલાભાઈ પણ દયારામની કૃતિઓની નકલ કરી રાખતો. આ બધાં માધ્યમો દયારામ ક્યારે ક્યાં હતો ઇત્યાદિ સમજવા મદદરૂપ થાય છે. નકલનાં વર્ષો ધરાવતી જુદી જુદી પ્રતોમાંથી કૃતિઓ તારવીને સત્ય તરફ પહોંચવાનો શાસ્ત્રીજીનો પ્રયત્ન રહ્યો છે.

અભ્યાસ પરથી શાસ્ત્રીજી એવું સત્ય તારવે છે કે એનાં ઊર્મિના ઉછાળા લેતાં પદો અને એવી ગરબીઓ એ એની જુવાનીનાં અને તેથી જ ચાણોદમાંનાં જ સર્જન છે. નાનામોટા સિદ્ધાંત-ગ્રંથો અને ગદ્યગ્રંથો ઇત્યાદિ પાછલા સમયમાં એણે લખ્યા હોય.

એણે સોળેક વર્ષની ઉંમરે કાશીમાં 'કાશીવિશ્વનાથની લાવણી' હિંદીમાં લખેલી એ એની પહેલી કૃતિ.

આર્યભાષા અને એના વંશવિસ્તારની ચર્ચા કરતાં નવાં સંશોધનોને કારણે એઓ કહે છે કે ''મારા તરફથી અગાઉ 'આપણા કવિઓ - ખંડ ૧'ના 'ઉપોદ્‌ઘાત'માં भारतीय आर्य ના ત્રણ પેટા ભેદ બતાવતાં (૧) ગાથા-અવેસ્તા (ઇરાનિયન), (૨) પૈશાચ (દાર્દરિક) અને (૩) ભારતી (વૈદિક) એવા ત્રણ ભેદ સૂચવ્યા હતા એમાં भारतीय आर्य ન કહેતાં હવે भारत-आर्य કહેવું જોઈએ. भारतीय आर्य ને હું હવે ભારતવર્ષની જ આર્યકુળની ભાષા કહેવા માગું છું. આ વૈદિક ભારતી.

આવું જ ઉદાહરણ 'ભક્તકવિ દયારામને નામે ચડેલી કૃતિઓ' એ લેખમાં પણ છે. 'રસિકવલ્લભ'નું સંપાદન કરતી વેળા દયારામનું ટૂંકું અને પ્રામાણિક જીવન શાસ્ત્રીજીને જોઈતું હતું. આ માટે પ્રો. જીવણલાલ જોષી - દયારામના પટ્ટશિષ્ય રણછોડ જોશીના પ્રપૌત્રે દયારામકૃત 'કાવ્યમણિમાળા'ના ૬ઠ્ઠા ગ્રંથમાં લખી આપેલી વિગતોના બળે મઠારીને પોતે છાપવાની સંમતિ માટે એમને મોકલ્યું. 'ગુરુ-શિષ્ય-સંવાદ' એમના જ હાથે સંપાદિત થયેલી કૃતિ હોઈ, અને શ્રી દયારામના જીવનના વિષયમાં વ્યવસ્થિત સ્વરૂપનો પ્રકાશ પાડનારી હોઈ, શાસ્ત્રીજીને એ કૃતિ તરફ ખરેખર આદર હતો.

ભાષા-સંશોધન અંગે ગુજરાતી ભાષાના માન્ય સ્વરૂપની ચર્ચામાં શાસ્ત્રીજી એક મહત્ત્વનો મુદ્દો ઉપસાવી આપે છે કે હોપસાહેબે વાચનમાળાઓ તૈયાર કરાવી અને વ્યાકરણની પણ રચના કરી એ વેળાએ કવિ દલપતરામે ભાષાને જે ચોક્કસ પ્રકારનો આકાર આપ્યો તે ભાષા જ આપણી માન્ય-ભાષાના સ્વરૂપમાં છે. કવિ નર્મદાશંકર સુરતમાં ગદ્ય અને પદ્યને સ્થિરતા આપવા પ્રયત્ન કરતા હતા ખરા, પણ દક્ષિણ ગુજરાતના શિક્ષકોને જે તાલીમ મળી એ તો હોપ વાચનમાળામાં સ્વીકારાયેલા ઢાંચાની ભાષામાં. આવાં કારણોસર નર્મદાશંકરનો સુરતી ઘાટ વ્યાપકતા ધારણ કરી શક્યો નહિ અને દલપતરામનો ઝાલાવાડી ઢાંચો જ કેન્દ્રસ્થાને રહ્યો. ભાષા-સંશોધનનો ઇતિહાસ તપાસતાં પણ શાસ્ત્રીજીની વાતને બળ મળે છે.

શાસ્ત્રીજી ૧૨મીથી ૧૪મી સદી સુધીમાં એકાત્મ સ્વરૂપ ધરાવતી ભાષામાંથી ૧૫મી સદીથી કઈ રીતે ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાએ વિકાસ સાધ્યો એનો ઇતિહાસ આલેખે છે અને મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષા સુધી આવે છે, જેને પ્રેમાનંદે 'ગુજરાતી ભાષા' કહી અને પછી ૧૫મી સદીના આરંભથી સાડા ચારસો વર્ષોના વિશાળ સમય દરમ્યાન એણે સાધેલા વિકાસની રેખાઓ દોરે છે. નરસિંહથી દયારામ સુધીના સાહિત્યનાં સંશોધન-પ્રકાશનની દિશામાં થયેલા પ્રયત્નોની વિગતે નોંધ લે છે અને હવે હાથ ધરવા જેવાં કામો ક્યાં છે એની પણ વિગતે નોંધ આપે છે.

શાસ્ત્રીજી વ્યાકરણ પાછળની સુદીર્ઘ પરંપરાની વાત કરે છે, પણ એમને દુઃખ એ વાતનું છે કે વ્યાકરણના દટાયેલા હસ્તલિખિત ગ્રંથો ઉપલબ્ધ થતા નથી, જો એ મળે તો વ્યાકરણક્ષેત્રે વિશેષ પ્રદાન થઈ શકે.

ગુજરાત પાસે એના પ્રાગ્-ઇતિહાસ, આદ્ય ઇતિહાસ અને ઇતિહાસની ખૂબ દીર્ઘ એવી શ્રેણી છે, જે વર્ણવી શાસ્ત્રીજીએ એ સંદર્ભે થયેલાં કામોની યાદી તૈયાર કરી આપી છે, એટલું જ નહિ, પણ હજી સંશોધનને ક્યાં ક્યાં અવકાશ છે એ તરફ પણ અંગુલિનિર્દેશ કરે છે; જેમ કે મહી-વિશ્વામિત્રી-નર્મદા-તાપીનાં બેઉ બાજુનાં

ભાઠાંઓ અને કાંઠાઓના ભૂભાગોમાં કે જ્યાં સંશોધનને વિપુલ પ્રમાણમાં અવકાશ છે. શાસ્ત્રીજી એના વૈદિક અને અન્ય સાહિત્ય સાથેના સંબંધો તપાસે છે તથા ઇતિહાસની વિગતો મેળવવામાં ઉપયોગી સામગ્રીની ચર્ચા કરે છે. એ દૃષ્ટિએ જે તે સામગ્રીનું જરૂર પડે ત્યાં સંશોધનાત્મક રીતે પૃથક્કરણ પણ કરે છે, ઉત્કીર્ણ લેખો અને બીજા પણ શુદ્ધ પુરાવાઓનો આધાર લે છે. ઇતિહાસની આ ચર્ચામાં સૌરાષ્ટ્રને લગતા કેટલાક પ્રશ્નોની પણ થોડી મીમાંસા કરી આનુપૂર્વીથી સંભાવના અથવા નિર્ણય તરફ જવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

શાસ્ત્રીજી આચાર્ય હેમચંદ્રજીના વ્યાકરણથી માંડીને ગુજ. વ્યાકરણને માટે સામગ્રી પૂરી પાડતાં મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષાનાં વ્યાકરણોની ચર્ચા પણ કરે છે. એક પ્રામાણિક વ્યાકરણ થવા માટે શાસ્ત્રીજી જીવંત ભાષાનો ધ્વનિવિચાર, એની રૂપરચના, વાક્યવિન્યાસ અને સમાસવિચાર સોદાહરણ સ્પષ્ટ થવાં જોઈએ એમ કહે છે, એટલું જ નહિ, એમાં અર્થવિસ્તાર અને વિરામચિહ્નો ઇત્યાદિનું પણ એટલું જ મહત્ત્વ આંકે છે. શાસ્ત્રીજી કેટલાક ધ્યાનમાં રાખવા જેવા મુદ્દાઓની પણ ચર્ચા કરે છે; દા.ત. યશ્રુતિ-હશ્રુતિનો પ્રશ્ન વગેરે.

ભાષા ઉપરના નરસૈંના ઉચ્ચ કોટિના પ્રભુત્વની પણ શાસ્ત્રીજી વાત કરે છે. નિરૂપણને આત્મલક્ષી બનાવવાની એની પદ્ધતિ, કોઈ વાર કરડાઈ, એનાં ઝડઝમક વગેરે શબ્દાલંકારો, જયદેવ-નામદેવનો આદર્શ, ગેયતા, 'ઝૂલણા' પરનું એનું પ્રભુત્વ અને સંસ્કૃત ભાષાનું એનું જ્ઞાન ઇત્યાદિ ગુણો પણ એઓ તારવી આપે છે. તથા 'વિવાહ' અને 'હૂંડી'માં 'પત્રલેખન'ની નરસૈંની જે શક્તિ છે તે તરફ પણ એક નવી વસ્તુ તરીકે આપણું ધ્યાન દોરે છે.

એક વાર શાસ્ત્રીજીને રાધેશ્યામ શર્મા દ્વારા એમ પૂછવામાં આવ્યું હતું કે સાહિત્ય કે વિવેચન ઉપરાંત કઈ લલિતકળાઓમાં રુચિ છે ?

ત્યારે એમણે નાટ્યલેખન અને હવેલી સંગીતની વાત કરી હતી.

સંગીત કે તેની આંટીઘૂંટી અંગે શાસ્ત્રીજીએ કોઈ પુસ્તક લખ્યું નથી. પણ સંગીતના તત્ત્વો, રાગ વગેરેને પકડી શકતા. પુષ્ટિ-સંપ્રદાયનું પદ્ય ગેય-પ્રધાન હોવાથી એના સંસ્કાર જીવનભર સાથે રહ્યા હતા. હવેલી સંગીત એ ગાતા. પખવાજ અને નરઘાં વગાડી શકતા. કીર્તનો પણ કરતા. એક પુસ્તક 'પુષ્ટિમાર્ગીય કીર્તનપ્રકાર' ૧૯૩૯માં પ્રગટ થયું હતું. બીજું એક પુસ્તક 'પુષ્ટમાર્ગીય કીર્તનસંગ્રહ' પણ પ્રગટ થયું હતું.

નાટ્યલેખનમાં એમની રુચિ જબરજસ્ત હતી. ભરતનું નાટ્યશાસ્ત્ર અને આચાર્ય અભિનવગુપ્ત અંગેનાં એમનાં વ્યાખ્યાનો ૧૯૫૮માં પ્રગટ થયેલાં તથા ભારતીય પ્રાચીન નાટ્યગૃહની રચના જેવા લેખો એમણે લખેલા. તેઓ ડૉ. ઘોષ અને સુબ્બારાવની વાતને મહત્ત્વ આપતા. એ લખાણ જુદો મત ધરાવતા વિદ્વાનોને ચોંકાવી દે તેવું છે.

પૌરાણિક અને પુરાણાભાસી લઘુનાટિકાઓનો સંગ્રહ 'કૌલ-પરાજય', ઐતિહાસિક લઘુનાટિકાઓનો સંગ્રહ 'અજેય ગૌરીશિખર', સામાજિક લઘુનાટિકાઓનો સંગ્રહ 'ખાનદાન લોહી' – આ ત્રણ સંગ્રહ તેમ 'સહકારમાં સહકાર' નામક નાટિકાએ ગુજરાતી નાટ્યક્ષેત્રે શાસ્ત્રીજીને કૃષ્ણની બંસીની જેમ મુગ્ધ કર્યા હતા એનો પુરાવો છે. એ મુગ્ધતાએ એમને સંસ્કૃત નાટકોના અનુવાદ તેમજ શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરવાને પ્રેર્યા.

અનુવાદ અંગેની પ્રવૃત્તિમાં કાલિદાસ તેમ વિશાખદત્ત 'મુદ્રારાક્ષસ'નો અને 'ભાણ : એક રૂપપ્રકાર'માંના નમૂનાઓ ઉપરાંત શાસ્ત્રીજીએ નીલકંઠના 'કલ્યાણ-સૌગંધિક'નો, શ્રીહર્ષની, 'રત્નાવલી'નો, રામચંદ્રના 'નિર્ભય ભીમ વ્યાયોગ'નો તેમ ભાસ્કરના 'ઉન્મત્ત રાઘવ'નો અનુવાદ કરેલો તેમ આજથી ચાળીસેક વર્ષ પૂર્વે જગન્નાથના 'રસગંગાધર'ના પહેલા આનનનો અનુવાદ મુક્ત છંદોમાં-અન્ય છંદોમાં એમણે કરેલો. શાસ્ત્રીજીના જણાવ્યા પ્રમાણે આ પાછલી કાવ્યશાસ્ત્રની કૃતિની અપ્રગટ હસ્તપ્રત એઓની પાસેથી કોઈ વિદ્યાર્થી 'ઉપયોગ અર્થે લઈ ગયો હતો અને પરત થઈ ન હતી તેથી ઉપલબ્ધ નથી.

સ્રી કે એવા કોઈ બહાને યુદ્ધની જેમાં પ્રધાનતા હોય તેવું સંસ્કૃતમાં વ્યાયોગ પ્રકારનું નાટક ''સૌગંધિકાહરણ' જાણીતું છે. પ્રેમાનંદને નામે ચડેલાં નાટકો અંગેના ગપોડા દૂર કરવા ઉપર્યુક્ત નાટક તુલના માટે લેવામાં આવે છે. કે. કા. શાસ્રી અહીં એવું જ એક નાટક તુલના માટે અનુદિત કરી આપે છે. એ જ પ્રકારનું કવિ નીલકંઠકૃત 'કલ્યાણ-સૌગંધિક'. એની વિશેષતા એ છે કે ઉપલબ્ધ બધા પાઠોના એઓ અનુવાદો આપે છે. સંગત અર્થ આપવાનો એમનો આ પ્રયત્ન દિગ્દર્શનના ભવ્ય કાર્યની મહત્તાને પોષક છે. એ એટલા માટે કે અર્થ પ્રગટ કરવા યોજાયેલી કલાને એ સીધી રીતે ઉપકારક છે. આપણે જાણીએ છીએ કે નાટકની દુનિયામાં નાટ્ય-લેખક એક જ સર્જનાત્મક કલાકાર છે, બીજા બધા અર્થ પ્રગટ કરવાની કલાના વિધાયક છે. નાટ્ય લેખકથીયે વધારે એવું એમનું જે કામ છે તેને બીજા પાઠ અર્થ પ્રગટ કરવા કેટલા ઉપકારક થાય એ સ્વયંસ્પષ્ટ છે. દિગ્દર્શક જ્યારે નટોને પાત્રોના અપ્રગટ જીવનને સમજવાનો માર્ગ બતાવે છે ત્યારે એને આવા વધારાના પાઠ, એમાંથી નાટ્યસત્ય જાણી લઈ, નટોને ભાવ અનુભવવા કે પાત્રોનું આંતરબાહ્ય જીવન સમજાવવા ઉપકારક છે.

એમના અનુવાદોની એ વિશેષતા છે કે ચાલુ ચલણી ગુજરાતી લોકભાષામાં અવતરણ થયું છે માટે સંસ્કૃતની જેમ ભાષા અઘરી પડતી નથી, તેમ સમાસ વગેરે ભાગ્યે જ આવે છે. એનો અર્થ એ નથી કે તળપદી બોલી કે રોજિંદા વ્યવહારની વાણીમાં એમણે લખ્યું છે, પણ એનો અર્થ એ છે કે એમના અનુવાદ કોઈ પણ બોલી અથવા ભાષાનું એનાં ગ્રામીણ તત્ત્વોમાંથી ઊર્ધ્વીકરણ કઈ રીતે શક્ય છે એનાં બોલતાં ઉદાહરણ છે. 'રાજ', આના કઠોર ડિલમાં અમારા દાંતની કાતી ફાવતી નથી,' અહીં 'છુરિકા' કે 'કરવતી'ને બદલે સંસ્કૃત कृत् પરથી આવેલ સં. कार्तिका પ્રા. कत्तिआ- 'કાતી' શબ્દનો પ્રયોગ લેખકે કર્યો છે તે તેમ પ્રાંતીય ભાષાના સંપર્કે આવેલ 'ડીલ' શબ્દ પણ વાપર્યો છે. એક તરફ આવું ઊર્ધ્વીકરણ છે, તો બીજી તરફ સમાસ વગેરેથી બચે છે.

શાસ્રીજીની મથામણ ભજવી શકાય તેવાં સરળ પાઠવાળાં નાટક આપવાની રહી છે. પાઠની સરળતા સુલભ ન થતાં ઘણી વાર એક કરતાં વધુ વાર ભજવવા હાથ પર લીધેલાં નાટક પણ મૂકી દેવાય છે. સમજાય તેવી સરળ ભાષામાં નાટકોની માંગ જે જમાનાની સર્જનાત્મક હવામાં રહી છે તેનાં બીજ શાસ્રીજીનાં મૌલિક તેમ અનુવાદ બંને પ્રકારનાં નાટકોમાં નખાયેલાં દેખાય છે.

કે. કા. શાસ્રીજી સતત લખતા રહ્યા. ૨૫૦થી વધુ ગ્રંથો એમણે આપ્યા છે. આ આંકડો જ એમનામાં કોઈ વિરલ સ્ફૂર્તિ હોવાનું પ્રમાણ છે. વિશ્વ હિંદુ પરિષદની પ્રવૃત્તિ એ પણ એમનું એક મહત્ત્વનું ક્ષેત્ર રહ્યું છે. પુષ્ટિમાર્ગના અનુયાયી હોઈ એ ક્ષેત્રે પણ એમણે મહત્ત્વની સેવાઓ આપી છે. વખતોવખત સંશોધન અર્થે પ્રવાસો કર્યા છે. કેળવણીકાર, ઇતિહાસ-લેખક, પુરાતત્ત્વવિદ, સંસ્કૃતિના દ્રષ્ટા ઇત્યાદિ તરીકે એમની સેવાઓ જાણીતી છે. આ અંગે એમના જે ગ્રંથો ઉપલબ્ધ થયા છે એનો અને એમની પ્રવૃત્તિઓનો વિસ્તૃત પરિચય આ નાનકડા લેખમાં આપવો શક્ય નથી પણ અગાઉ તેમના શતાયુરભિનંદન મહોત્સવ જેવા પ્રસંગોએ એ વિવિધ ગ્રંથો વિશે વિગતે લખાયું છે. મારા થકી લખાયેલ 'ભર્યું ભર્યું' અસ્તિત્વ' નામક ગ્રંથમાં પણ એમના અનેક ગ્રંથો અંગે કહેવાયું છે. રસિકોએ ત્યાં તે જોવું, અહીં તો સાતત્ય પૂરતું થોડું લખ્યું છે.

શાસ્રીજીના લેખોમાં ઠીક ઠીક બારીકીથી અનેકદેશીય વિચારણા એમના તરફથી થઈ છે તે ઉપર કહ્યા તે ગ્રંથોમાં સમાવાયા છે. કોઈ પણ વિષય ચર્ચા કર્યા વિનાનો રહ્યો નથી. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના જોડણીના નિયમોને અર્વાચીન સંદર્ભમાં પણ ચોગમ સૂક્ષ્મતાથી જોવા - તપાસવાનો પ્રયત્ન એમણે કર્યો જ છે. અ-કૃત્રિમ ચોખ્ખા ભદ્ર ઉચ્ચારણ અને સાથે ઉચિત ગણી શકાય એવી સરળતા સુગમ્યતાને કેંદ્રમાં રાખીને વિશાળ જનસમાજના હિતમાં અગાઉ જુદે જુદે સમયે જે મંતવ્યો બંધાયેલાં હતાં એનો વિવેકપૂર્વક મેળ કરીને નિયમો પણ એમને 'બુદ્ધિપ્રકાશ' ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૯ના 'જોડણીનો રાજમાર્ગ' નામક એક લેખમાં બાંધી આપ્યા છે જે જોડણી સુધારાના વિષયમાં મૌલિક પણ છે.

ઉપર જે ગ્રંથોની સંખ્યા કહી એમાં શાસ્રીજીના અનેક લેખો સંગ્રહાયા છે તે વિશે યથાયોગ્ય પ્રકાશ

પાડવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો, તેમાંય એક વિશેષ ધ્યાન દોરનારી બાબત છે તે હિંદુ ધર્મ અને હિંદુ સંસ્કૃતિ અંગેની એમની ફિલસૂફી.

'હરિરાયનાં પુસ્તકો અને તે અંગે કરેલી વાત, વૈષ્ણવાપાઠાવલિથી માંડીને, મહાભારત સંદર્ભના ગ્રંથો, ભક્તિસૂત્રો, લગ્નપદ્ધતિ, હિંદુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિ, ભગવતગીતા પોષશગ્રંથ, શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવાદ અને પુષ્ટિમાર્ગ, સંસ્કૃત-સંસ્કૃતિ દર્શન, ધર્મ-સંસ્કૃતિ-સભ્યતા, ગીતા-શતશ્લોકી, આપણાં વ્રતો-ઉત્સવો-પર્વો અને એવા જે ગ્રંથો એમણે કર્યા તેમાં હિંદુ ધર્મ અને હિંદુ સંસ્કૃતિ અંગેની એ ફિલસૂફી કંડારાયેલ છે.

હિંદુ ધર્મ અને હિંદુ સંસ્કૃતિ વિશેની ફિલસૂફી એમની પોતાની છે, બહુ સાદી છે : 'હિંદુ ધર્મને જીવન જીવવાની પદ્ધતિ સમજો અને સંસ્કૃતિને સંસ્કાર તથા સભ્યતા.' શાસ્ત્રીજીને મતે જીવન જીવવાની જે પદ્ધતિ છે તેમાં ગૃહસ્થ-જીવનમાં પણ 'સંયમ'નો આદર્શ, પ્રામાણિક જીવન-યાપન, સદાચાર, નૈતિક જીવન છે તથા ધર્મે જયઃ અને પાપે ક્ષયઃ એ જીવનસૂત્ર છે. સંસ્કારનો સંબંધ એમણે પારંપરિક શિક્ષણની સાથે જોડ્યો છે. ઉદરનિર્વાહ, વિવાહ એટલે કે લગ્ન, બાળ-ઉછેર, પરસ્પરના અનેક વ્યવહાર, મરણ બાદ દેહનો અંતિમ અગ્નિદાહ (અથવા ક્યાંક રુદન), મૃતની પાછળ શ્રાદ્ધાદિ, સજ્જનોનું સન્માન, દુર્જનોને સજા, શત્રુઓનો પરાભવ (કે એમનો વિનાશ), પરમ તત્ત્વને ઉદ્દેશી યજ્ઞયાગાદિ - ભજન-કીર્તન, કુદરતનાં તત્ત્વોનો યથાસમય - યથાસ્થાન-યથાયોગ્ય સદુપયોગ આ બધી વાતોનો એમણે 'સંસ્કાર'માં સમાવેશ કર્યો છે. એઓ જીવનની સાથોસાથ કઈ રીતે ચાલે છે અને એના વિના જીવન ચાલી જ ન શકે એમ કહ્યું છે. સભ્યતાની વાત એઓ કરે છે ત્યારે એમાં વિવિધ કલાઓમાં કરવામાં આવતી પ્રગતિ, શાસનતંત્રની વ્યવસ્થા, સામાજિક સજ્જતા, સામાજિક સહકાર-વૃત્તિ, ચારિત્ર્યની ઉદાત્તતા અને કુલમર્યાદાની વાત કરે છે. - આ બધી વાતો એમણે ઉપર કહ્યા તે ગ્રંથોમાં ગ્રંથસ્થ થયેલા એમના એ લેખો અને ભાષણો દ્વારા સતત સમજાવી છે. એ તત્ત્વો શાસ્ત્રીજીના પોતાના જીવનમાં પણ બરાબર મૂર્ત થયેલાં છે અને કેવળ ઉપદેશનો વિષય નથી.

નગરશેઠ શ્રી શાંતિદાસ ઝવેરીનું ગુજરાતની સંસ્કૃતિમાં પ્રદાન

◆

ડૉ. થોમસ પરમાર*

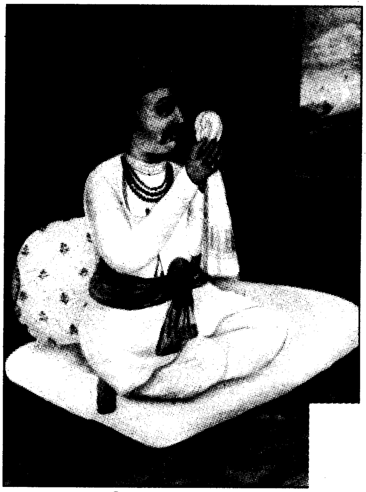

નગરશેઠ શ્રી શાંતિદાસ ઝવેરી

૧. મહાજન પરંપરા

અમદાવાદ શહેર ભારતના અન્ય શહેરોની સરખામણીમાં અનેક રીતે જુદું પડે છે. અહીંની પ્રજામાં સ્વત્વ અને સ્વાશ્રયની ઊંડી તાકાત વર્ષોથી ઊતરી આવી છે. ઔદ્યોગિક આક્રમણોની સામે બીજાં નગરો ટકી શક્યાં નહીં જ્યારે અમદાવાદ તેની સામે અડીખમ ઊભું રહ્યું. એનું કારણ એ છે કે તેનો વેપાર-ઉદ્યોગ કોઈ રાજા-મહારાજાના આશ્રયે ખીલ્યો નહોતો, પણ તેની પ્રજાની આગવી સૂઝબૂઝ, ખંત અને પુરુષાર્થનું ફળ હતું. આ ઉપરાંત આ શહેરની રોનક અને જાહોજલાલી અન્ય શહેરોની જેમ ગામડાંઓના શોષણમાંથી ઊભી થઈ નથી પણ તે તો તેના વેપાર-ઉદ્યોગના પરિણામે છે. અમદાવાદ એટલે કારીગરો, વેપારીઓ અને શરીફોનું સંગઠન, મહાજન. આ નગરમાં એક વિકસિત અને શિસ્તબદ્ધ મહાજનપરંપરા ઉદ્ભવી અને વિકસી હતી. આ મહાજનપરંપરાએ અમદાવાદના જ નહીં પરંતુ સમગ્ર ગુજરાતના વેપાર-ઉદ્યોગનું બહારનાં પરિબળોથી રક્ષણ મળ્યું. સેંકડો વર્ષોથી અનેક ઝંઝાવાતો સામે મધ્યમવર્ગને ટકાવી રાખવાનું બળ આ મહાજનપરંપરાએ પૂરું પાડ્યું છે. તેનાથી નાના-મોટા હુન્નરો જૂના વખતથી સચવાઈ રહ્યા છે. પરદેશી સત્તા સામે ધંધાદારીઓને રક્ષણ મળ્યું છે. અમદાવાદનું મહાજન આ બાબતમાં સૌથી વધુ શક્તિશાળી હતું. અમદાવાદની અને ગુજરાતની સંસ્કૃતિના વિકાસમાં તેના ઉન્નત અર્થતંત્રને પણ એક પરિબળ ગણાવી શકાય. આ આર્થિક ઉન્નતિ પાછળ મહાજનપરંપરાનો ફાળો ઘણો મોટો છે. આ બલિષ્ઠ પરંપરાના સ્તંભ અને આદ્યપુરુષ હતા- નગરશેઠ શ્રી શાંતિદાસ ઝવેરી. (ધીરુભાઈ ઠાકર, નગરશેઠ શાંતિદાસ ઝવેરી'ની પ્રસ્તાવનામાંથી)

ગુજરાતમાં જૈન મહાજનોની પરંપરામાં શ્રેષ્ઠી જાવડશા, દંડનાયક વિમળ, મહામંત્રી ઉદયન, આમ્રભટ્ટ, બાહડ મંત્રી, મહામંત્રી વસ્તુપાળ તથા તેજપાળ, હડાળાના ખેમશા (ખેમો હડાળિયો), શ્રેષ્ઠી જગડુશા, સમરાશા, કર્માશા, વર્ધમાન પદ્મસિંહશા વગેરે ઇતિહાસના પાને નોંધાયેલા છે. આ પરંપરામાં નગરશેઠ શાંતિદાસ ઝવેરીનું નામ અને કામ મોખરે શોભી ઊઠે તેવું છે. તેઓ હીરા-મોતી ઝવેરાતના મોટા વેપારી હતા. તેમનો વેપાર ઈરાન, અરબસ્તાન એન્ટવર્ય, લંડન, પૅરિસ ફેલાયેલો હતો. ગોવાળ કોંડા, મૈસુર, કુલુરમાં હીરાની ખાણોની મુલાકાત લેતા. તેમને ખાંણો ખોદવાનો ઇજારો પ્રાપ્ત થયો હતો. વેપારી જ નહીં પણ જક (enteprenear) પણ હતા.

૨. કુટુંબ અને પૂર્વજો

જૈન ધર્મના ચોવીસે તીર્થંકરો ક્ષત્રિય હતા. તે જ રીતે શાંતિદાસના પૂર્વજો પણ ક્ષત્રિય રાજવંશના હતા. શાંતિદાસ મારવાડના ક્ષત્રિય ગણાતા સિસોદિયા રાજપૂત વંશના હતા. શાંતિદાસ અને તેમના વંશજો ઓસવાળ વણિક તરીકે ઓળખાય છે. તેમના પૂર્વજો સામંત સંગ્રામસિંહ અને કુમારપાળ સિસોદિયા વંશના હતા. તેઓ

---

* ૨૩, મહાવીર નગર, વસ્ત્રાપુર, અમદાવાદ. ફોન- ૯૮૨૫૩૮૪૬૨૩

મેવાડના રાજાના નજીકના સગા થતા હતા. તેમના વંશના મૂળ પદ્મ હતા અને પદ્મના વંશજોમાં સહસ્રકિરણ (સહસો) થયા.

મેવાડ પર મુસલમાનોના આક્રમણ દરમ્યાન પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવી દેનાર સહસ્રકિરણ ખાલી હાથે ૧૫ કે ૧૬ વર્ષની વયે પોતાનું નસીબ અજમાવવા અમદાવાદ આવી પહોંચ્યા. મારવાડી ઝવેરીને ત્યાં નોકરી સ્વીકારી. ત્યાં તે નાનાં-મોટાં કામ કરતાં. પાંચ-છ વર્ષમાં તો સહસ્રકિરણને તે ઝવેરીએ હીરા-મોતી, માણેક પારખતાં શીખવી દીધું. વૃદ્ધ ઝવેરીએ પોતાની એકની એક પુત્રી કુમારીને તેમણે સહસ્રકિરણ સાથે પરણાવી. તેમને કુમારીથી વર્ધમાન નામે પુત્ર થયો. ત્યારબાદ તે વખતની પરંપરા પ્રમાણે સહસ્રકિરણે સૌભાગ્યદેવી નામે બીજી પત્ની કરી અને તેમનાથી ચાર સંતાનો થયાં – વિરમદેવી, શાંતિદાસ, રૂપમ અને પંજિકા. સહસ્રકિરણ અને તેમના વંશજો અમદાવાદને જ માદરેવતન ગણીને અહીં સ્થાયી વસવાટ કર્યો.

શાંતિદાસના જન્મનું ચોક્કસ વર્ષ જાણવા મળતું નથી. માત્ર અટકળ કરી શકાય. અકબરનું મૃત્યુ ૧૬૦૫માં થયું તેના ૧૫ થી ૨૦ વર્ષ પહેલાં અર્થાત્ ઈ.સ. ૧૫૮૫થી ૧૫૯૦ની આસપાસ થયાનું માની શકાય. શ્રી હીરવિજયસૂરિજીનો સ્વર્ગવાસ ઈ.સ. ૧૫૯૬ (વિ.સ. ૧૬૫૨)માં થયો હતો. ત્યારે તેમની હયાતી દરમ્યાન શાંતિદાસ પાંચ-સાત વર્ષના માની શકાય. તેને આધારે ઈ.સ. ૧૫૯૦ને તેમના જન્મનું વર્ષ માની શકાય. તેમને ચાર પત્નીઓ હતી - રૂપા, કપૂર, ફુલા અને વાછી. પુત્રો પાંચ હતા – પન્નાજી (પનજી), રત્નાજી (રતનજી), કપૂરચંદ, લક્ષ્મીચંદ અને માણેકચંદ. માણેકચંદ અને તેમના વંશજો સૂરતમાં જઈ વસ્યા હતા જ્યારે અન્ય ચાર પુત્રો અને તેમના વંશજો અમદાવાદમાં વસ્યા હતા. શાંતિદાસના મોટા ભાઈ વર્ધમાનને છ પુત્રો હોવાનું કહેવાય છે. શ્રી રાજસાગરસૂરિ શાંતિદાસ શેઠના ગુરુ હતા. તેઓ ૭૦થી ૭૫ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવીને વિ.સ. ૧૭૧૫ ઈ.સ. ૧૬૫૯, ૫ ઑક્ટોબરના રોજ મૃત્યુ પામ્યા હતા.

૩ નગરશેઠની પરંપરાના આદ્ય-પુરુષ

અકબર, જહાંગીર, શાહજહાં અને ઔરંગઝેબ જેવા મુઘલ સમ્રાટો સાથે જેમને ઘનિષ્ઠ સંબંધો હતા તેવા શ્રી શાંતિદાસ શેઠે મુઘલ રાજદરબારમાં શાહી ઝવેરી તરીકેનું મોટું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. પોતાની રાજકીય સૂઝ અને રાજદ્વારી વ્યક્તિઓનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવાની આવડતને લીધે રાજનગર એટલે કે અમદાવાદના નગરશેઠનું ગૌરવવંતું પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. મુઘલ રાજદરબારમાં શેઠશ્રી શાંતિદાસે શાહી ઝવેરી તરીકેનું સ્થાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કર્યું તેના કારણ માટે વિવિધ પ્રસંગો નોંધાયેલા છે. આ પ્રસંગોના વર્ણનમાં અતિશયોક્તિની સંભાવના વધુ જણાય છે. તે સાથે તેમાં કલ્પનાના રંગ ભેળવ્યા હોવાની પણ શક્યતા છે. તેથી આ પ્રસંગો વિવાદાસ્પદ છે. નાની ઉંમરથી જ તેમણે રાજદરબારમાં ઝવેરી તરીકે સારી કુશળતા અને હોશિયારીને લીધે અકબરના દરબારમાં સ્વપ્રયત્ને શાહી ઝવેરીનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આ જ રીતે તેમણે અમદાવાદના નગરશેઠનું પદ કેવી રીતે મળ્યું તે વિશે પણ વિવિધ પ્રસંગો રજૂ કરવામાં આવે છે. અકબરનાં બેગમ રિસાઈને અમદાવાદ આવ્યાં ત્યારે તેમના આતિથ્યની અને રહેવાની સુંદર વ્યવસ્થા શ્રી શાંતિદાસે કરી હતી. સલીમ(જહાંગીર) તેમને ઝવેરી મામા કહેતો હતો. આથી અકબરે અમદાવાદના સૂબા આજમખાનને શ્રી શાંતિદાસને અમદાવાદના નગરશેઠ તરીકે સ્થાપવાની આજ્ઞા કરી. અન્ય મત પ્રમાણે બેગમની વિદાય વખતે શ્રી શાંતિદાસે બેગમ પાસેથી ભેટ લેવાને બદલે અમદાવાદની નગરશેઠાઈ માંગી હતી. 'શ્રી શાંતિદાસનો રાસ' અને 'જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળા' પ્રમાણે બાદશાહ જહાંગીરે શ્રી શાંતિદાસને નગરશેઠની પદવી આપી હતી. શ્રી રત્નમણિરાવ જોટના મત પ્રમાણે શાહજહાંના સમયના અંત સમયથી નગરશેઠના કુટુંબને શેઠાઈ મળી છે અને ઔરંગઝેબના રાજ્યની શરૂઆત વખતે નગરશેઠ કહેવાયા. આ મતમાં કોઈ વજૂદ જણાતું નથી.

શાંતિદાસ શેઠના જીવનનાં બે મહત્ત્વનાં કાર્યો – પાલિતાણાના સંઘનું આયોજન અને ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના

મંદિરનું નિર્માણ. જહાંગીરના શાસન દરમ્યાન અનુક્રમે ઈ.સ. ૧૬૧૮ અને ઈ.સ. ૧૬૨૧માં થયાં હતાં. આ કાર્યો માટે રાજ્યની પરવાનગી અને મદદ નગરશેઠના પદ પછી સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થઈ તેમજ જહાંગીર તેમને ઝવેરીમામા તરીકે બોલાવતા તે બધું જોતાં નગરશેઠનું પદ શાંતિદાસને જહાંગીરના સમયમાં જ મળ્યું હોવાની સંભાવના વધુ જણાય છે. 'શાંતિદાસનો રાસ'માં પંક્તિ ૨૮માં પણ આ વાત જણાવી છે. (જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળા ભાગ-૧, નિવેદન પૃ.૯) એક નગરશેઠ તરીકે શ્રી શાંતિદાસ ઝવેરી રાજા અને પ્રજાને જોડતી કડી સમાન હતા.

૪. શ્રી શાંતદાસ ઝવેરીનું પ્રદાન

શ્રી શાંતિદાસ માત્ર ધન કમાનાર વ્યક્તિ ન હતા, પરંતુ દરબારમાં તેમને જે સ્થાન અને માન-મરતબો મળ્યાં હતાં તેનો સદુપયોગ તેમણે પોતાના ધર્મના અને સમગ્ર ગુજરાતની પ્રજાના વિકાસ માટે કર્યો હતો. તેઓ ધર્મપરાયણ જૈન હતા. તેમણે ધાર્મિક અને ઔદ્યોગિક હેતુઓ માટે ભારતભરમાં ખૂબ પ્રવાસ કર્યો હોવાનું જણાય છે. તેમનાં કેટલાંક કાર્યો જૈન ધર્મને લગતાં છે જ્યારે કેટલાંક ધર્મેતર કાર્યો ગુજરાતની પ્રજાને સ્પર્શતાં છે. તેમનાં આ કાર્યોનો અભ્યાસ કરતાં ગુજરાતની સંસ્કૃતિમાં તેમનું પ્રદાન મૂલવી શકાય.

(૧) પાલિતાણાની યાત્રાનું આયોજન : સંવત ૧૬૨૯ (ઈ.સ. ૧૬૧૨)થી શ્રી શાંતિદાસે શત્રુંજય પરનાં જીર્ણ મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર શરૂ કરાવ્યો હતો અને તે કામ ઈ.સ. ૧૬૧૮માં પૂરું થયાની જાણ તેમણે પોતાના ગુરુ શ્રી મુક્તિસાગરજીને કરી. ગુરુએ તેમને પ્રતિષ્ઠા કરવાનો આદેશ આપ્યો આથી શાંતિદાસે સંઘ કાઢવાનો નિર્ણય લીધો. યાત્રાના માર્ગમાં સૂબાઓની મદદ મળી રહે તે માટે જહાંગીર પાસેથી આજ્ઞાપત્રો મેળવ્યા. સંઘની વ્યવસ્થાનો બંદોબસ્ત કરી આપવાનું અને તે માટે ૫૦૦ માણસોનું સૈન્ય રાજ્ય તરફથી પૂરું પાડવામાં આવ્યું હતું. સેંકડો તંબુઓ અને ત્રણેક હજાર ગાડાંઓ રાખવામાં આવ્યાં હતાં. લગભગ પંદર હજાર જેટલા લોકોના ઉતારા અને ભોજનની વ્યવસ્થા હતી. સંઘ સાથે એક જિનાલય પણ રાખવામાં આવ્યું હતું. યાત્રિકોના આરોગ્ય માટે વૈદ્યો પણ હતા. આ કામ માટે શાંતિદાસે અઢળક ધન વાપર્યું હતું. આ કાર્ય પાછળ શાંતિદાસની event managment skillનાં દર્શન થાય છે.

(૨) ગુરુને આચાર્યની પદવી : શ્રી શાંતિદાસ શ્રી મુક્તિસાગરસૂરિને પોતાના ગુરુ માનતા હતા. સં. ૧૬૮૬ના જેઠ માસમાં અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ શ્રી મહાવીરસ્વામીના દેરાસરમાં શ્રી વિજયદેવસૂરિના હાથે શ્રી મુક્તિસાગરસૂરિને આચાર્યપદ આપવામાં આવ્યું અને તેમને રાજસાગરસૂરિ નામ અપાયું. તે પછી શ્રી રાજસાગરસૂરિએ સાગરગચ્છની સ્થાપના કરી હતી. આ કાર્યમાં પણ શાંતિદાસનો અગ્રિમ ફાળો હતો.

(૩) શ્રી ચિંતામણી પાર્શ્વનાથનું દેરાસર અને ઉપાશ્રયોનું નિર્માણ : અમદાવાદના બીબીપુર (વર્તમાન સરસપુર)માં ઈ.સ. ૧૬૨૧માં શ્રી શાંતિદાસે શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું ભવ્ય મંદિર બંધાવ્યું હતું. આ મંદિર હાલ અસ્તિત્વમાં નથી. તેનો કોઈ જ પુરાવશેષ પ્રાપ્ત થયો નથી, એટલું જ નહિ; પરંતુ તેનું ચોક્કસ સ્થળ (location) પણ નક્કી કરી શકાયું નથી. આમ છતાં મુનિશ્રી વિદ્યાસૌભાગ્ય દ્વારા સંસ્કૃતમાં રચિત આ મંદિરની શ્રી ચિંતામણિ પ્રશસ્તિ (૪-૧૨-૧૬૪૦). યુરોપીય મુસાફરો જેવા કે મેન્ડેલ્સ્લો (ઈ.સ. ૧૬૩૮), થેવેનોટ (ઈ.સ. ૧૬૬૬), ટેવર્નિઅરની પ્રવાસ નોંધો અને મગનલાલ વખતચંદ દ્વારા લિખિત 'અમદાવાદનો ઈતિહાસ (ઈ.સ. ૧૮૫૧) દ્વારા આ મંદિર વિશેની માહિતી મળે છે. ઈ.સ. ૧૬૨૧માં શાંતિદાસે પોતાના ભાઈ વર્ધમાન સાથે મળીને આ મંદિર બંધાવવું શરૂ કર્યું ઈ.સ. ૧૬૨૫માં તેનું બાંધકામ પૂરું થયા પછી વાચકેન્દ્ર નામના સાધુના નેતૃત્વમાં તેની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી અને તેને 'મેરુતુંગ' નામ આપવમાં આવ્યું. તેની પ્રતિષ્ઠાના બે દાયકા પણ પૂરા થયા ન હતા તેવામાં ઈ.સ. ૧૬૪૫માં તત્કાલીન ગુજરાતના સૂબા ઔરંગઝેબે આ મંદિરને મસ્જિદમાં ફેરવવા પોતાના સાથીદારોને આજ્ઞા કરી. તે રીતે મંદિરને ઘણું નુકસાન કરવામાં આવ્યું. મૂર્તિઓનું ખંડન કરવામાં આવ્યું. મસ્જિદના અગત્યના ભાગ તરીકે ત્યાં મહેરાબો બનાવવામાં આવી અને આ મસ્જિદને 'કુવ્વત-ઉલ-ઈસ્લામ' અર્થાત્ ઈસ્લામની તાકાત

એવું નામ આપવામાં આવ્યું. આની સામે તત્કાલિક પગલાં લેવાને બદલે ઠરેલ બુદ્ધિ ધરાવતા શાંતિદાસે યોગ્ય તકની રાહ જોયા બાદ દિલ્હીમાં બાદશાહ શાહજહાંને મંદિરની દુર્દશા માટે ફરિયાદ કરી. શાંતિદાસને દેરાસરનો કબજો પાછો મળે તે માટે ૩જી જુલાઈ, ૧૬૪૮ના રોજ ફરમાન દ્વારા શાહી હુકમ બહાર પાડ્યો. પોતાની કુનેહ અને સૂઝ દ્વારા આ મંદિરનો કબજો પાછો દિલ્હી દરબાર તરફથી મેળવ્યો તે શાંતિદાસની મોટી સફળતા હતી અને ઔરંગઝેબને એક લપડાક હતી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ઔરંગઝેબની ધાર્મિક ઝનૂનતા સામે શ્રી શાંતિદાસની સહિષ્ણુતાની જીત હતી. કમભાગ્યે આ દેરાસરમાં તોડફોડ વખતે ગાયની હત્યા કરીને તેને ભ્રષ્ટ કરેલું હોઈ તે અપૂજનીય રહ્યું. તેથી બિસ્માર થઈ ગયું હતું. મગનલાલ વખતચંદના મતે આ મંદિર દિલ્હી દરવાજા બહાર આવેલ હઠીસિંહના મંદિર જેવું બાવન જિનાલયવાળું શિખરબંધ હતું અને તે ઉત્તરાભિમુખ હતું. તેની ભવ્યતાનાં વર્ણનો વાંચતાં જણાય છે કે અમદાવાદમાં સલ્તનતકાલમાં બંધાયેલ ભવ્ય મુસ્લિમ સ્થાપત્ય પછી મુઘલકાલમાં કોઈ ભવ્ય ધાર્મિક ઇમારત બંધાઈ હોય તો તે આ મંદિર જણાય છે. ગુજરાતના મંદિરસ્થાપત્યના ઇતિહાસમાં આ નામશેષ થઈ ગયેલા મંદિરનું મૂલ્ય છે.

શાંતિદાસે આ મંદિર ઉપરાંત અમદાવાદ, ખંભાત, પાટણ, સૂરત, વડોદરા, ડભોઈ, ભાવનગર, સાણંદ, મહેસાણા, રાંદેર વગેરે સ્થળોએ સાગરગચ્છના ઉપાશ્રયો પણ બંધાવ્યા હતા.

(૪) જૈન તીર્થોની રક્ષા-ઇજારાને લગતાં ફરમાનોની પ્રાપ્તિ :

જુદા જુદા મુઘલ બાદશાહો તરફથી શ્રી શાંતિદાસને કુલ ૨૨ ફરમાનો મળ્યાં હતાં. કોઈ એક જ વ્યક્તિને એક જ રાજવંશના શાસકો દ્વારા આટલી મોટી સંખ્યામાં ફરમાનો મળે તે વિરલ છે સાથે ગૌરવરૂપ છે. આમાંથી આઠ ફરમાનો તો જૈન તીર્થોની રક્ષાને લગતાં છે. બદલાતી જતી રાજસત્તાની માઠી અસર જૈન તીર્થો પર ન પડે તે માટે શ્રી શાંતિદાસ સતત ચિંતિત રહેતા અને તત્કાલીન રાજકીય પ્રવાહો પર ચકોર દૃષ્ટિ રાખીને પગલાં લેતા. આ માટે રાજસત્તા પાસેથી ફરમાનો મેળવી શક્યા હતા. આ ફરમાનો શત્રુંજય, શંખેશ્વર, કેસરીનાથ, ગિરનાર અને આબુનાં દેરાસરો, અમદાવાદ, ખંભાત, સૂરત અને રાધનપુરની પોષાળાઓને લગતાં છે. એકલા પાલિતાણાને લગતાં ચાર ફરમાનો છે. ડિસેમ્બર ૧૬૫૭થી જૂન ૧૬૫૮ સુધીના છ-સાત મહિનાના ગાળા દરમ્યાન દિલ્હીની રાજકીય સ્થિતિ ડામાડોળ હતી. શાહજહાંની માંદગી પછી ગાદીપ્રાપ્તિ માટે મુરાદ અને ઔરંગઝેબ વચ્ચે સ્પર્ધામાં કોની સત્તા રહેશે તે રાજકીય પ્રવાહોનું તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી અવલોકતાં શાંતિદાસે આ ત્રણે પાસેથી પાલિતાણાની રક્ષાને લગતાં ચાર શાસન મેળવ્યાં. તેમાંનાં બે શાહજહાં તરફથી અને એક એક મુરાદ અને ઔરંગઝેબ પાસેથી મેળવ્યા. ઔરંગઝેબના હાથે કેદ થયાના છ દિવસ પહેલાં જ ત્રીજું ફરમાન મુરાદબક્ષ પાસેથી મેળવ્યું હતું. ચોથું ફરમાન ઔરંગઝેબે આપ્યું હતું. આ એ જ ઔરંગઝેબ છે જે ગુજરાતનો સૂબો હતો ત્યારે શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના મંદિરને મસ્જિદમાં ફેરવ્યું હતું. શાંતિદાસની ઔરંગઝેબ પરની આ બીજી જીત કહી શકાય. આ ફરમાનો દ્વારા આ તીર્થોને રક્ષા મળી તેથી આજે પણ ઊભાં છે તેની પાછળ શ્રી શાંતિદાસની કુનેહનાં દર્શન થાય છે.

(૫) દુકાળમાં રાહતકાર્ય : શાહજહાંના સમયમાં સંવત ૧૬૮૭ (ઈ.સ. ૧૬૩૧-૩૨)માં પડેલો દુકાળ 'સત્યાશિયા' તરીકે ઓળખાય છે. આ સમયે શ્રી શાંતિદાસે અસંખ્ય ગરીબોને અનાજ પૂરું પાડ્યું હતું. વળી અમદાવાદની આસપાસનાં ગામડાંઓમાં પણ તેમનાં સદાવ્રતો દ્વારા રાહતકાર્યો થયાં હતાં.

(૬) સ્વદેશી વહાણવટાને પ્રોત્સાહન : ઈ.સ. ૧૬૧૮માં શાંતિદાસ અને અમદાવાદના વેપારીઓનું માલ ભરેલું વહાણ મસ્કત પાસે અંગ્રેજ ચાંચિયાની ટોળીએ લૂંટ્યું, તેની જાણ શાંતિદાસને થઈ. તે વખતના ગુજરાતના સૂબા ઇતમાદ-ઉદ્-દૌલાને વેપારી મહાજનો અને અંગ્રેજ કોઠીના વેપારીઓ વચ્ચે સંયુક્ત સભા બોલાવવાની શાંતિદાસે અપીલ કરી. પરંતુ સૂબાએ તેની અવગણના કરી તેથી શાંતિદાસે જહાંગીરને ફરિયાદ કરવાની ધમકી આપી. એ પછી સર ટોમસ રોની હાજરીમાં મહાજનો અને અંગ્રેજો વચ્ચે સભા યોજાઈ. ટોમસ રોએ પ્રસ્તાવ મૂક્યો

કે સલામતી અને રક્ષા માટે મહાજનોએ અંગ્રેજો પાસેથી પરવાનો મેળવવો અને પોતાનો માલસામાન પહોંચાડવા અંગ્રેજી જહાજોનો ઉપયોગ કરે. સૂબાને અને તેના અધિકારીઓને આ વાત ગમી ગઈ. પરંતુ શાંતિદાસ અને મહાજનોને તે પસંદ ન હતું. શાંતિદાસે સૂબાને તરત જ જણાવ્યું કે, ''અમે તળપદા વહાણવટાની પરંપરા કોઈ પણ સંજોગોમાં તોડીશું નહીં. આ તો અમારા પગ પર કુહાડો મારવાની વાત તમે કરો છો ! સૂબો ચૂપ થઈ ગયો. શાંતિદાસે જહાંગીરને ફરિયાદ કરી. અને અમદાવાદની કોઠીમાં રહેતા અંગ્રેજોને કેદમાં પુરાવ્યા. લૂંટાયેલા માલનું પૂરેપૂરું વળતર ચૂકવ્યા પછી જ તેઓને જેલમાંથી છોડવામાં આવ્યા. અમેરિકાના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના બોસ્ટન ટી પાર્ટીના બનાવ પાછળનું પણ મૂળ કારણ અંગ્રેજોની આવી જ નીતિ હતી. ત્યાં પણ તેમણે અમેરિકાવાસીઓને અંગ્રેજ વહાણનો ઉપયોગ કરવાનો કાયદો બનાવ્યો હતો.

(૭) શત્રુંજયનો પટ : શ્રી શાંતિદાસે શત્રુંજયનો એક પટ તૈયાર કરાવ્યો હતો જે હાલ શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીમાં સચવાયેલ છે. તે વિ.સં. ૧૬૯૮ની સાલમાં બનાવવામાં આવ્યો હતો. દર વર્ષે તે કાર્તિક પૂર્ણિમા (દેવદિવાળી)ના દિવસે પહેલાં જમાલપુરમાં જુહારવામાં આવતો હતો, હવે હઠીસિંહના મંદિરમાં જુહારવામાં આવે છે. આ પટનું ધાર્મિક મહત્ત્વ તો છે જ પણ તત્કાલીન ગુજરાતની ચિત્રકલાનો પણ તે અમૂલ્ય નમૂનો છે. એ રીતે ગુજરાતની ચિત્રકલાના ઇતિહાસમાં પણ તેનું મહત્ત્વ છે.

૫. મૂલ્યાંકન

શ્રી શાંતિદાસને હીરા-ઝવેરાતના મોટા વેપારી, આદર્શ નગરશેઠ, સંઘચિંતક, વગદાર, નિષ્ઠાવાન સેવક, પ્રજાના હિતચિંતક, વેપાર-ઉદ્યોગ અને વહાણવટાના પોષક અને ગુજરાતની સંસ્કૃતિના સંવર્ધક તરીકે મૂલવી શકાય. શાંતિદાસ અને સૂરતના નગરશેઠ વીરજી વોરા મુઘલ રાજ્યતંત્ર અને પ્રજાને જોડતી કડી સમાન હતા. તેના કારણે ગુજરાતમાં સમૃદ્ધિ અને વેપારવણજ વિકસ્યા. તત્કાલીન ગુજરાતમાં હિંદુઓ અને જૈનોનાં થઈને કુલ ૨૨૨ મંદિરો બંધાયાં કે જીર્ણોદ્ધાર પામ્યાં તે હકીકત જ મુઘલકાલીન ગુજરાતની સમૃદ્ધિનો મોટો પુરાવો છે. આનો યશ શ્રી શાંતિદાસ ઝવેરી જેવા નગરશેઠોને આપી શકાય.

સંદર્ભગ્રંથો

– શાહ, માલતી, નગરશેઠ શાંતિદાસ ઝવેરી

– જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળા ભાગ-૧

– મગનલાલ વખતચંદ 'અમદાવાદનો ઇતિહાસ'

– પરીખ રસિકલાલ, શાસ્ત્રી હરિપ્રસાદ (સં.), ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ભાગ-૬

– Parmar Thomas, Temples of Gujarat built during Mugal period contribution of Shantidas Zaveri in building activity

– મહેતા મકરંદ, ગુજરાતના ઘડવૈયા.

કૃતિ-પરિચય

◆

ડૉ. પ્રીતિબેન પંચોલી*

''સરસ્વતી ભગવતી સ્તોત્ર'' – નામની હસ્તપ્રત ભો. જે. વિદ્યાભવનના હસ્તપ્રત વિભાગમાં સૂ.નં. - ૬૮૩૦ના ક્રમાંકે સચવાયેલી છે. સ્થિતિ સુંદર છે. પરિમાણ ૧૦"x૪½" છે. પત્રાંક-૨ છે. ભાષા સં. છે. પદ્યકૃતિ - શ્લોક-૧૩ છે. આ સ્ત્રોત્રના કર્તા બપ્પભટ્ટિસૂરિ મનાય છે.

અહી શ્લોક ૧ થી ૯ દ્રુતવિલંબિત છંદમાં છે. શ્લોક ૧૦-૧૨ શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદમાં છે અને શ્લોક ૧૩ ફરી દ્રુતવિલંબિત છંદમાં છે.

કર્તાપરિચય :

શ્રી બપ્પભટ્ટિના પિતાશ્રીનું નામ બપ્પ અને તેમનાં માતુશ્રીનું નામ ભટ્ટિ હતું. તેઓ જાતના ક્ષત્રિય હતા અને પંચાલ દેશમાં આવેલા 'ટ્રમ્બાઉધી' નગરમાં વસતા હતા. તેમનો જન્મ વિ.સં. ૮૦૦માં થયો હતો. શ્રી બપ્પભટ્ટિસૂરિ છ વર્ષની ઉંમરના થયા ત્યારે એક એવો પ્રસંગ બન્યો કે તેઓ તેમના પિતાશ્રીના શત્રુઓને મારવા જવા માટે તૈયાર થયા, તે સમયે સૂરિજી કે જેમનું જન્મનામ સૂરપાલ હતું તેમને તેમના પિતાશ્રીએ રોક્યા. આ મારા પિતાશ્રી પોતે પણ શત્રુનો સંહાર કરવા તૈયાર થતા નથી અને મને રોકે છે એમ વિચારી રિસાઈને કોઈને કહ્યા વગર ચાલી નીકળ્યા. અને મોઢેરક ગામમાં જૈનાલયમાં આવ્યા. ત્યાં શ્રી વીરસ્વામીને વાંદવાને પધારેલા શ્રી સિદ્ધસેનસૂરિની સાથે તેમનો સમાગમ થયો. આ સૂરીશ્વરે તેમને પૂછ્યું કે - ''તું કોણ છે અને અહીં કેમ આવ્યો છે ? આના પ્રત્યુત્તરમાં તેમણે સત્ય હકીકત કહી સંભળાવી તેમનો વૃત્તાંત સાંભળીને સૂરિજીને વિચાર આવ્યો કે ખરેખર મારા સ્વપ્નાનુસાર આ કોઈ દિવ્ય મૂર્તિ છે અને તેને પોતાની પાસે રહેવા સૂચવ્યું. આ વાત સૂરપાલે સ્વીકારી અને સૂરિજી પાસે અભ્યાસ કરવાનું પણ શરૂ કર્યું. પ્રતિદિન ૧૦૦૦ શ્લોક કંઠસ્થ કરવા લાગ્યા. વિ.સં. ૮૦૭માં વૈશાખ સુદ ત્રીજને દિને દીક્ષા આપી.

વિષયવસ્તુ :

જૈન શાસનના સ્તોત્રોમાં મુખ્યત્વે ત્રણ વસ્તુઓનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે મંત્ર, તંત્ર અને યંત્ર. આવા સ્તોત્રપાઠ વિશેષ ફળદાયી બને છે. ॐ ह्रीं क्लीं, ब्लूँ, श्रीं.... વગેરે અક્ષરો બીજમંત્રો કહેવાય છે, જે આ સ્તોત્રમાં છે. આવા સ્તોત્રો બહુધા ગેય હોય છે અને સંગીત એ તો આબાલજન સહુને પ્રિય હોય છે. આના કારણે પણ સ્તોત્ર લોકપ્રિય બન્યાં છે.

સરસ્વતી સ્તોત્ર

कलमरालविहंगमवाहना, सितदुकुल-विभूषण लेपना ।
प्रणतभूमिरुहामृतसारिणी, प्रवरदेह - विभाभरधारिणी ॥१॥

अमृतपूर्णकमंडलुहारिणी, त्रिदशदानव-मानवसेविता ।
भगवती परमैव सरस्वती, मम पुनातु सदा नयनांबुजं ॥२॥

जिनपतिप्रथिताखिलवाङ्मयी, गणधराननमंडपनर्तकी ।
गुरुमुखांबुजखेलनहंसिका, विजयते जगति श्रुतदेवता ॥३॥

---

* કાર્યકારી ડાયરેક્ટર, ભો. જે. વિદ્યાભવન

अमृतदीधिति-बिंबसमाननां, त्रिजगती जननिर्मितमाननां ।
नवरसामृतवीचि - सरस्वतीं, प्रमुदितः प्रणमामि सरस्वती ॥४॥

विततकेतकपत्र-विलोचने, विहितसंस्कृत-दुष्कृतमोचने ।
धवलपक्षविहंगमलांच्छिते, जय सरस्वति पूरित वांच्छिते ॥५॥

भवदनुग्रहलेशतरंगितास्तदुचितं प्रवदंति विपश्चितः ।
नृपसभासु यतः कमलाबला-कुचकलाकलनानि वितन्वते ॥६॥

गतधना अपि हि त्वद्नुग्रहात् कलितकोमल-वाययसुधोर्मयः ।
चकितबालकुरंगविलोचना, जनमनांसि हरंतितरां नराः ॥७॥

करसरोरुह-खेलनचंचला, तव विभाति वरा जपमालिका ।
श्रुतपयोनिधिमध्यविकस्वरो, ज्वल-तरंग कलाग्रह-साग्रहाः ॥८॥

द्विरदकेसरिभारिभुजंगमाः, सहनतस्करराजरुजाभयं ।
तव गुणावभिगानतरांगिणां, न भविनां भवति श्रुतदेवते ॥९॥

ॐ ह्रीं क्लीँ ब्लूँ ततः श्रीं तदनु हस क्ल ह्रीँ अथो ऐँ नमोंते ।
भक्षं साक्षाज्जपनयं करसमविधिना सत्तपो ब्रह्मचारी ॥

निर्यांती चंद्रबिंबात् कलयति मनसा त्वां जगच्चंद्रिकाभां ।
सोत्यर्थं वहिनकुंडे विहितघृतहुतिः स्याद्दशांशेन विद्वान ॥१०॥

रे रे भक्षण काव्यनाटककथाचंपूसमालोकने ।
क्वायासं वितनोति बालिश मुधा किं नम्र वक्त्रांबुजः ॥

भक्त्याराधय मंत्रराजमहसाने नानिशं भारतीं ।
तेन त्वं कवितावितानसविताद्वैतप्रबुद्धायसे ॥११॥

चंचच्चंद्रमुखी प्रसिद्ध महिमा स्वाच्छंद्यराज्यप्रदा ।
नायासेन सुरासुरेश्वरगणैरभ्यर्चिता भक्तितः ॥१२॥

देवी संस्तुतवैभवा मलयजालेपांगरत्नद्युतिः ।
सा मां पातु सरस्वती भगवती त्रैलोक्यसंजीवनी ॥१२॥

स्तवनमेतदनेकगुणान्वितं, पठति यो भविकः प्रमनाः प्रगे ।
स सहसा मधुरैः वचनामृतैः नृपगणानपि रंजयति स्फुटं ॥१३॥

इति श्री सरस्वती भगवती स्त्रोत्रं संपूर्णम् ॥

श्री रक्षाकल्याणमस्तु ॥ श्रीस्मायिर्ठ.....

શ્રી બપ્પભટ્ટિસૂરિવિરચિત
"શારદ-સ્તોત્ર"

અનુવાદ :

૧. "મનોહર હંસ પક્ષીરૂપ વાહનવાળી, શ્વેત વસ્ત્ર, અલંકાર અને લેપથી યુક્ત, પ્રણામ કરેલા (પ્રાણીઓ) રૂપી વૃક્ષોનું સિંચન કરવામાં અમૃતની નીક જેવી, ઉત્તમ શરીરની કાન્તિના સમૂહને ધારણ કરનારી,

અમૃતથી ભરેલા એવા કમંડલુ વડે મનોહર તેમજ દેવ, દાનવ અને માનવો વડે સેવિત એવી ભગવતી સરસ્વતી મારા નેત્ર-કમલને સર્વદા પવિત્ર કરો. (મને દર્શન આપો.) ૧-૨

૨. ''જિનેશ્વરે પ્રસિદ્ધ કરેલા સમસ્ત સાહિત્યરૂપ, વળી, ગણધરોના મુખરૂપ મંડપને વિષે નૃત્ય કરનારી તેમજ ગુરુના વદન-કમલને વિષે ક્રીડા કરનારી હંસિકા એવી શ્રુત-દેવતા વિશ્વમાં વિજયી વર્તે છે''– ૩

૩. ''ચંદ્ર-મંડલના સમાન મુખવાળી ત્રણ જગતના લોકો વડે સન્માન પામેલી તેમજ નવ રસરૂપી અમૃતના કલ્લોલોથી પરિપૂર્ણ એવી નદીના સમાન એવી સરસ્વતીને હું હર્ષપૂર્વક પ્રણામ કરું છું.'' – ૪

૪. ''હે વિસ્તૃત કેતક (કેવડાના) પત્ર જેવાં નેત્રવાળી ! સંસારરૂપી પાપનો ત્યાગ કરાવ્યો છે એવી હે વાગીશ્વરી ! હે શ્વેત પાંખવાળા પક્ષીથી અંકિત (હંસરૂપ વાહનવાળી) જેણે મનોરથ પૂર્ણ કર્યા છે એવી હે ભારતી ! હે સરસ્વતી તું જયવંતી હો !'' – ૫

૫. આપની કૃપાના અંશથી ચંચળ બનેલા પંડિતો રાજસભામાં એવું ઉચિત બોલે છે કે જેથી કરીને તેઓ લક્ષ્મીરૂપી લલનાના રતનની કલાની ક્રીડાનો વિસ્તાર કરે છે. – ૬

૬. હે શારદા ! નિર્ધન હોવા છતાં પણ તારી કૃપાથી મૃદુ (કોમળ) વચનામૃતની ઊર્મિઓ (મોજાંઓ)થી અલંકૃત થયેલા તેમજ વિસ્મય પામેલા મૃગના બાળકના જેવા નેત્રવાળા (બનેલા) મનુષ્યો માનવોના મનને અત્યંત હરી લે છે. – ૭

૭. હસ્તરૂપી કમલને વિષે ક્રીડા કરવામાં ચપળ એવી, તથા શ્રુત-સાગરના મધ્યના વિકસ્વર નિર્મળ એવા તરંગોને કલાને ગ્રહણ કરવામાં આગ્રહવાળી તેમજ શ્રેષ્ઠ એવી તારી જય-માલા વિશેષ શોભે છે. – ૮

૮. ''હે સરસ્વતી ! તારા ગુણોની શ્રેણીના ગાનને વિષે ચપળ એવા ભવ્ય જનોને હાથી, સિંહ, મરકી, સાપ, દુશ્મન, ચોર, રાજા તથા રોગનો ભય લાગતો નથી. – ૯

૯. ૐ ह्रीँ क्लीँ ब्लीँ ત્યાર પછી શ્રીઁ અને વળી ત્યાર હ, સ, ક, લ અને હ્રીઁ તથા વળી ત્યાર બાદ ऐँ અને અંતમાં નમઃ (અર્થાત્ ૐ ह्रीँ क्लीँ ब्लीँ हसकलह ऐं नमः) એવો જાપ જે બ્રહ્મચર્યપૂર્વક ઉત્તમ તપ કરીને હસ્ત-સમાન (અર્થાત્ નંદાવર્ત યા શંખાવર્ત, વિધિ વડે સાક્ષાત્ લાખ વાર જપે તેમજ ચંદ્ર - મંડલમ્ બહાર નીકળી આવતી તથા વિશ્વને વિષે ચંદ્ર - પ્રભા(ચાંદણી) જેવી એવી તને મનથી દેખે, તે મનુષ્ય દશાંશ (દશ હજાર જાપ) પૂર્વક અગ્નિકુંડમાં ઘીનો હોમ કરીને પ્રખર પંડિત બને – ૧૦

૧૦. હે બાળક ! નમ્ર વદન-કમલવાળો થઈને તું લક્ષણ, કાવ્ય, નાટક, કથા અને ચંપૂ જોવામાં શા માટે ફોગટ પ્રયાસ કરે છે ? આ મંત્રરાજરૂપ મહથી ભક્તિપૂર્વક તું પ્રતિદિન સરસ્વતીનું આરાધન કર કે જેથી તું કવિતા કરવામાં સૂર્યના સમાન પ્રતાપી થઈ અસાધારણ પંડિત થાય. – ૧૧

૧૧. ''હાલતા ચંદ્રના જેવા વહનવાળી, પ્રસિદ્ધ પ્રભાવવાળી, સ્વતંત્રતારૂપી રાજ્ય અપેણ કરનારી, દેવ અને દાનવોના સ્વામીઓના સમૂહો વડે ભક્તિપૂર્વક અનાયાસે સ્તુતિ કરાયેલી, પ્રશંસા પામેલી સંપત્તિવાળી, મલયજ(ચંદનના)ના લેપરૂપી અંગના રંગની પ્રભાવાળી તેમજ ત્રિભુવનને સજીવન કરનારી એવી સુપ્રસિદ્ધ તે ભગવતી દેવી સરસ્વતી મારું રક્ષણ કરો.'' – ૧૨

૧૨. ''જે ભવ્ય પ્રાણી પ્રફુલ્લિત ચિત્તપૂર્વક આ અનેક ગુણોથી યુક્ત સ્તોત્ર સવારના પહોરમાં ભણે છે. તે મધુર વચનરૂપ અમૃત વડે નૃપતિઓના સમૂહોને પણ એકદમ સ્પષ્ટ રીતે ખુશી કરે છે'' – ૧૩

સંદર્ભ-ગ્રંથ

૧. 'બપ્પભટ્ટિસૂરિવિરચિત - ''ચતુર્વિંશતિકા'', અનુ. – પ્રો. હીરાલાલ કાપડિયા, પ્રકાશક – શ્રી આગમોદય સમિતિ - મુંબઈ, પ્રથમ સંસ્કરણ - ઈ.સ. ૧૯૨૬

૨. ભો.જે.વિદ્યાભવનની હ.પ્ર. ક્રમાંક - ૬૮૩૦

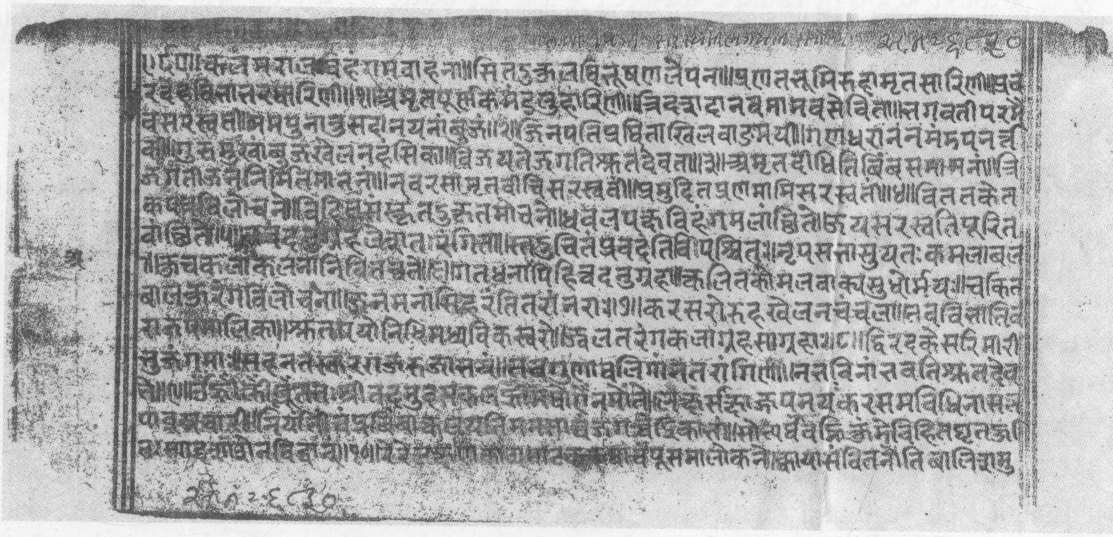

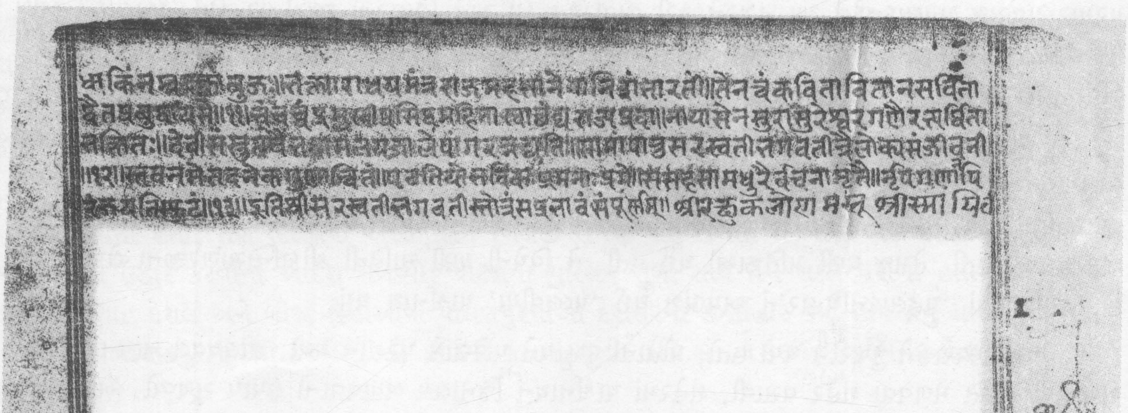

પલ્લવીયા પાર્શ્વનાથ (પ્રહ્લાદનવિહાર)

◆

પ્રા. યશવંત જ. રાવલ*

પલ્લવીયા પાર્શ્વનાથનું જિનાલય પાલણપુરનું જૂનામાં જૂનું દેરાસર છે. લગભગ પોણા અગિયાર સો વર્ષ પુરાણું છે. આ જિનાલયનું ઉત્થાન અને પતન અને ફરી પુનરોદ્ધાર વિવિધ તબક્કાઓમાં જોઈશું.

વિક્રમ સંવત્-૧૦૧૧ દરમ્યાન ચંદ્રાવતીના પરમાર રાજા આરણ્યરાજે સૌપ્રથમ બંધાવ્યું હતું. (જુઓ, જૈન પરંપરાનો ઈતિહાસ- ભાગ-૨ પૃષ્ઠ - ૧૧૨, ૧૯૦, ૧૯૧ અને ૨૨૦). તેનું બીજું નામ પાલણસિંહ પરમાર હતું. આ વિહાર તેણે બંધાવ્યો હોવાથી તેનું નામ 'પાલણવિહાર' પડ્યું.

ઉપદેશતરંગિણીમાં આ વિષે એક ઘટના જોવા મળે છે. આરણ્યરાજે આબુ પર - અચલગઢમાં પિત્તળની એક જિનપ્રતિમા ગળાવી હતી. તેના આ દુષ્કર્મથી શરીરે કુષ્ટરોગ થયો. સંસારમાં માર્યો માર્યો ફરતો હતો. દરમ્યાન તેને શીલધવલ નામના આચાર્યનો ભેટો થયો. આચાર્યે રાજાને રોગમુક્તિનો ઉપાય દર્શાવ્યો, ''જો તે શહેર વસાવી, શહેરમાં જિનાલય બંધાવી, તેમાં પાર્શ્વપ્રભુની પ્રતિષ્ઠા કરાવી, તેના સ્નાત્રજળથી સ્નાન કરે તો રોગ દૂર થાય.'' તે મુજબ આરણ્યરાજે પાલણપુર વસાવી, શહેરમાં 'પાલણવિહાર' બંધાવ્યો. અને તેમાં પાર્શ્વપ્રભુની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. પ્રભુના સ્નાત્રજળથી સ્નાન કરવાથી રાજાનો રોગ દૂર થયો હતો.

શહેર વસાવ્યા બાદ ચંદ્રાવતીના રાજાઓએ આ શહેર તરફ ઉપેક્ષા કરી. મુસ્લિમ આક્રમણો અને કુદરતી આપત્તિઓએ કારણે આ શહેરની શોભા વિલાઈ ગઈ. આ ક્રમ લગભગ બસો વર્ષ ચાલ્યો. શહેરમાંનું પાલણવિહાર પણ નષ્ટપ્રાયઃ થવાની તૈયારીમાં હતું. તેવામાં વિ.સં. ૧૨૫૦ - ૧૨૮૦ (લગભગ)ના ગાળામાં ચંદ્રાવતીના પરમાર યુવરાજ પ્રહલાદનદેવે આ નગરને ફરી વ્યવસ્થિત કર્યું અને વિહારનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. પ્રહ્લાદને આબુ પરનાં કલાત્મક જિનાલયો - જેવું 'પ્રહ્લાદનવિહાર' નામે જિનાલય બંધાવ્યું. ત્યારથી તેના નામ પરથી 'પ્રહ્લાદવિહાર' એવું નામકરણ થયું.

ગુજરાતના વાઘેલા રાજાઓનો મહામંત્રી વસ્તુપાલ પ્રહ્લાદનનો સમકાલીન હતો, મિત્ર પણ હતો. તેથી વસ્તુપાલે આ જિનાલયની મુલાકાત લીધી હતી. જિનાલયમાં ત્રણ સુવર્ણના કળશ મૂક્યા હતા અને દેરાસરને ઘણું દ્રવ્યદાન કર્યું હતું. સોલંકીકાળના છેલ્લા બે દસકાઓ અને વાઘેલાઓના શાસન દરમ્યાન આ શહેર અને જિનાલયની જાહોજલાલી હતી. તેમજ ઘણી પ્રતિષ્ઠાઓ થઈ હતી. તે વિષેની ઘણી માહિતી શ્રીકાન્તિસાગરજીના લેખમાં મળે છે. સમય જતાં 'પ્રહ્લાદનવિહાર'નું અપભ્રંશ થઈ 'પલ્લવીયા' પાર્શ્વનાથ થયું.

આરણ્યરાજને કુષ્ટરોગ થયો હતો, પોતાના દુષ્કૃત્યને પરિણામે પરેશાન થયો. શીલધવલ નામના આચાર્યે રોગમાંથી મુક્તિ મેળવવા શહેર વસાવી, શહેરમાં પાર્શ્વનાથનું જિનાલય બંધાવવાનો ઉપાય સૂચવ્યો. આરણ્યરાજ ઉર્ફે પાલણસિંહે પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે આ કાર્ય કર્યું. એવા મતલબની કથા ઉપદેશતરંગિણીમાં આપી છે તે કથા પ્રહ્લાદનદેવના જીવન સાથે જોડી દીધી છે. એક જ ઘટના બે રાજાઓ સાથે જોડાયેલી જોવા મળે છે એટલે જૈન પ્રબંધોએ જરૂર ભૂલચૂક કરી છે. પ્રહ્લાદન જેવો રાજવી જે કુમારપાળનો મિત્ર હતો અને કુમારપાળે શત્રુંજય યાત્રા કાઢી ત્યારે તે પણ સંઘમાં સામેલ હતો. તે કવિ અને સંસ્કૃતનો વિદ્વાન હતો. રાજસ્થાન અને ગુજરાતના આચાર્યો, સૂરિઓ અને વિદ્વાનો સાથે નિકટનો પરિચય ધરાવતો હતો એટલે ધર્મસહિષ્ણુ પ્રહ્લાદન આવું નિંદનીય કાર્ય કરે તેમ લાગતું નથી. કદાચ આ ઘટના આરણ્યરાજ સાથે સંકળાયેલી હોય એવું બની શકે.

---

* જામપુરા, આનંદનગર, પાલણપુર (૩૮૫૦૦૧) ફોન :- ૨૫૪૬૪૩.

મહામંત્રી વસ્તુપાળના સમયથી માંડી પાટણના વાઘેલા રાજા કર્ણદેવ (કરણઘેલો)ના સમય સુધી પાલણપુરમાં હિન્દુ અને જૈન મંદિરો સુરક્ષિત હતાં. પાટણના છેલ્લા રાજા કર્ણદેવ વાઘેલાના સમયમાં દિલ્હીના સુલતાન અલ્લાઉદ્દીન ખિલજીનું ગુજરાત પર વિ.સં. ૧૩૫૬ અને વિ.સં. ૧૩૬૦માં – એમ બે વાર આક્રમણ થયું હતું. આ બંને હુમલાઓ દરમ્યાન ગુજરાતના જાનમાલની ભારે ખુવારી થઈ હતી. ચંદ્રાવતી, પાલણપુર અને અન્ય ગામડાંનાં દેવાલયોની ભારે ખુવારી થઈ હતી. ગુજરાતમાં હવેથી કાયમ માટે મુસ્લિમ સત્તાનો દોર શરૂ થયો. અલ્લાઉદ્દીન ખિલજીના ઝનૂની સરદારોએ ક્રૂરતાપૂર્વક પાલણપુરનાં જિનાલયો અને હિન્દુ દેવસ્થાનોને નષ્ટપ્રાય કરી દીધાં. અથવા ખંડિયેર બનાવી દીધાં. તેના સૈન્યના સરદારોએ પાલિતાણાનાં જિનાલયોને ભારે નુકસાન કર્યું તો પ્રહ્‌લાદન વિહારને પણ નુકસાન પહોંચાડ્યું હતું એમાં શંકા નથી.

પલ્લવીયા પાર્શ્વનાથના જિનાલયના પ્રવેશદ્વારની અંદરની ડાબી બાજુની દીવાલમાં પ્રહ્‌લાદનદેવની લગભગ આદમકદની પ્રતિમા બેસાડેલી છે. જેના બંને પગ બબ્બે જગ્યાઓથી ખંડિત છે, તેમને ફરી સાંધી લીધેલા જોઈ શકાય છે. એનો અર્થ એ કે આ ખંડિત દેરાસરના જીર્ણોદ્ધાર સમયે તેના બંધાવનાર પ્રહ્‌લાદનની પ્રતિમા સાચવીને અખંડ દેખાય તેવી રીતે દીવાલમાં બેસાડી દીધી છે. જિનાલય ખંડિત થયું હોવાનો આ પુરાવો છે. અસલમાં આ દેરાસર શિલ્પ-સ્થાપત્યનો સુંદર નમૂનો હતો. જીર્ણોદ્ધાર સમયે તેની અસલી શોભા જોવા મળતી નહોતી. વસ્તુપાળના સમયથી માંડી અલ્લાઉદ્દીનનું આક્રમણ થયું ત્યાં સુધી જિનાલયમાં ઘણી પ્રતિમાજીઓની પ્રતિષ્ઠા થઈ હતી. તેમાંથી પ્રતિમાઓને સુરક્ષિત રાખવા આક્રમણ પૂર્વે જમીનમાં છુપાવી દીધી હતી. તે હવે ખોદકામ દરમ્યાન મળી આવે છે. પ્રહ્‌લાદનથી માંડી વાઘેલાઓના શાસન દરમ્યાન આ દેરાસરમાં અનેક વાર આચાર્યોએ અને તેમની પ્રેરણાથી શ્રાવકોએ ઘણા પાટોત્સવો, દીક્ષાસમારંભો, પ્રતિષ્ઠાઓ વગેરે થયાં હતાં તેના સંદર્ભો શ્રી કાન્તિસાગરજીના લેખમાં જોવા મળે છે.

એક ખાસ નોંધવા જેવી એ બાબત છે કે આ હુમલામાં ખંડિત થયેલાં કે નષ્ટપ્રાયઃ થઈ ગયેલાં બધાં દેવાલયો જેવાં કે વીસલવિહાર, કુમારવિહાર, ચંદ્રપ્રભુના પ્રાસાદ અને શ્રીકૃષ્ણનું ભવ્ય મંદિર ખંડિત થયાં. જે ફરી વાર (સજીવન) જીર્ણોદ્ધાર ન થયો. તેનું કારણ એ કે વારંવાર મુસ્લિમોના હુમલા થતા હોવાથી ફરી વાર બાંધવાનું જોખમ ન ઉઠાવ્યું. એકમાત્ર પ્રહ્‌લાદનવિહારનો જીર્ણોદ્ધાર થતો રહ્યો. તેનું કારણ એ કે પલ્લવીયા પાર્શ્વનાથમાં જૈનોની અપાર શ્રદ્ધા હતી, કેમ કે તે પ્રાચીન - ઐતિહાસિક દેવસ્થાન હતું.

દેરાસર ખંડિત થયું તે અરસામાં જ મૂળ પાલણપુરના વતની શાહ દેશલના પુત્રે - સમરા શાહે જે પાટણમાં રહેતો હતો, તેણે દિલ્હીમાં અલ્લાઉદ્દીન ખિલજી સમક્ષ મોટું કિંમતી નજરાણું ભેટ ધરી, પાલિતાણાનાં જિનાલયોનો ઉદ્ધાર કરવાનો આદેશ મેળવ્યો. પાટણના મુસ્લિમ સૂબા સાથે તેને સારો ઘરોબો હતો. આ તકનો લાભ લઈ શાહ દેશલ અને બીજા શ્રેષ્ઠીઓએ પાલણપુરનાઆ દેરાસરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હોય તેવું પ્રતીત થાય છે, શાહ દેશળે પાલણપુરમાં શ્રી રિદ્ધિસૂરિની પ્રતિમા કરાવી હતી. (વિ.સં. ૧૩૭૧, નાભિનંદનોદ્ધારપ્રબંધ, શ્રી કક્કસૂરિકૃત.)

આ સિવાયનાં બીજાં દેવાલયોનો જીર્ણોદ્ધાર ન થયો કારણ કે આવાં હિન્દુ-જૈન દેવસ્થાનો પર વારંવાર વિધર્મી હુમલાઓ થતા અને ધર્મઝનૂની ઔરંગઝેબના સમયમાં આ પ્રવૃત્તિમાં મોટો વધારો થયો હતો. મોટા દેરાસરમાં ફરી ફરી સુધારા કરવાનું કારણ એ પણ છે કે શ્રી જિનોદયસૂરિ (વિ.સં. ૧૩૭૫), તે પછી આચાર્ય સોમસુંદરસૂરિ (વિ.સં. ૧૪૩૦ થી ૧૪૯૯) અને આચાર્ય હીરવિજયસૂરિ (વિ.સં. ૧૫૮૩-૧૬૫૨) જેવા પ્રભાવક આચાર્યો થયા જે પાલણપુરના વતની હતા, તેમનો જૈનોમાં પ્રભાવ હોવાથી આ દેરાસરની સારી દેખભાળ થઈ.

અણહીલવાડ પાટણના સોલંકી વંશના અંતિમ બે દસકા અને વાઘેલાઓના સત્તાકાળ દરમ્યાન પાલણપુર અને પ્રહ્‌લાદનવિહારની શોભા અને સમૃદ્ધિ ચરમસીમાએ હતી. જેનું વર્ણન સોમસુંદરસૂરિના જીવન પર આધારિત

'સોમસૌભાગ્ય' મહાકાવ્યમાં અને હીરવિજયસૂરિના જીવન પર આધારિત 'હીરસૌભાગ્ય' મહાકાવ્યોમાં જોવા મળે છે. જોકે આ વર્ણનો સંસ્કૃત મહાકાવ્યોની પરંપરા મુજબ લખાયાં છે તેથી કવિઓએ કથાનકને રોચક બનાવવા પ્રત્યે વધુ ધ્યાન આવ્યું છે. બાકી પ્રહ્લાદનદેવ, તેને થયેલો રોગ, તેણે બંધાવેલ શહેર અને વિહાર વગેરે વિષયો એક-સમાન છે. ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી એ વાત છે કે જૈન સાહિત્યમાં ક્યાંક મુસ્લિમ આક્રમણનો જિક્ર કરવામાં આવ્યો નથી. તેનો અર્થ એવો થતો નથી કે પ્રહ્લાદનવિહાર પર હુમલો નહોતો થયો.

જાલોરના દીવાન ગઝનીખાન - બીજાને અકબર બાદશાહે પોતાની ધાવ - બહેન (Foster sister) સાથે પરણાવ્યો અને તેના દહેજમાં બક્ષિસ રૂપે પાલણપુર આપ્યું હતું. સમય જતાં લોહાની વંશના ખાનદાનના હાથમાંથી જાલોરનું રાજ્ય સરી ગયું ત્યારે આ વંશના ફીરોજખાન ઉર્ફે કમાલખાને વિ.સં. ૧૬૯૨, ઈ.સ. ૧૬૩૬માં પાલણપુરમાં ગાદી સ્થાપી. તેના પછી ગાદી પર આવેલા દીવાન મુજાહીદખાન બીજા ગાદી પર આવ્યા. (ઈ.સ. ૧૬૩૮-૧૬૬૩).

આ સમયમાં જાલોરમાં સત્તા દરમ્યાન લોહાની વંશ પ્રત્યે વફાદાર રહેનાર વેદ, મહેતા, વડેરા, લુણિયા, શાહુકાર, સલાટ, માળી, ભીલ, જાગરી, કંદોઈ અને સોની જાતિના કેટલાક પરિવારો પાલણપુર આવી વસ્યા. તેમાં જૈનો પણ હતા. પોતાના વિશ્વાસુ એવા જૈનોને શાસન-રાજકાર્યોમાં મહત્ત્વનાં ચાવીરૂપ સ્થાનો પર-પદો પર વંશપરંપરાગત સ્થાનો પર ગોઠવ્યા. આ વ્યવસ્થા નવાબી શાસનમાં લગભગ ચાલુ રહી હતી. આને કારણે પાલણપુરમાં જૈનોનો દબદબો હતો. વળી સત્તા દરમ્યાન પાલણપુરમાં હિન્દુ-જૈન-મુસ્લિમ પ્રજા વચ્ચે શાન્તિ અને એકતા જળવાઈ રહી. નવાબી શાસન દરમ્યાન કોમ-કોમ વચ્ચે વૈમનસ્ય ફેલાયું હોય તેવો કોઈ બનાવ નોંધાયો નથી. નવાબોએ કોઈ હિન્દુ કે જૈન ધર્મસ્થાનોને નુકસાન પહોંચાડ્યું નથી. તેથી ઊલટું હિન્દુ દેવસ્થાનોનાં નવાં બાંધકામોમાં આર્થિક મદદ કરી હતી. આવા સુલેહ-શાન્તિભર્યા વાતાવરણમાં, પ્રહ્લાદનવિહારને કોઈ નવાબી શાસકે નુકસાન પહોંચાડ્યું હોય તે સંભવિત જ નથી. અગાઉનાં આક્રમણો દરમ્યાન બીજાં જે હિન્દુ અને જૈન દેવસ્થાનો ખંડેર થયાં હતાં કે નષ્ટ થયાં હતાં તે નવેસરથી ઊભાં ન થયાં, સિવાય કે પ્રહલાદનવિહાર ! પણ બીજાં હિન્દુ અને જૈન દેવસ્થાનો આ સમયગાળામાં નવેસરથી બન્યાં.

આઝાદી મળ્યા પછી દેશી રજવાડાંનું ભારતીય સંઘમાં વિલીનીકરણ થયું. નવાબી રાજ્ય પણ ભારતીય સંઘમાં ભળી ગયું. તે પછી આજ સુધી પાલણપુરનાં દેવાલયો સુરક્ષિત રહ્યાં. સમયે સમયે પ્રહલાદનવિહારમાં આચાર્યોની પ્રેરણાથી શ્રાવકોએ ઘણી પ્રતિષ્ઠાઓ કરી, ઉત્સવો કર્યા અને જરૂરી સુધારા-વધારા કરતા ગયા. નવાબી સત્તા દરમ્યાન થયેલી પ્રતિષ્ઠાનો લેખ જોઈએ. ''જિનશાસન શિરોમણિ શ્રીવિજયહેમસૂરિના પટ્ટધર શ્રીનેમિસાગરના પટ્ટશિષ્ય શ્રી રવિસાગરજીના શિષ્ય ગચ્છાધિપતિ ચારિત્ર્યચૂડામણિ શ્રી સાગરજીમહારાજના સદુપદેશથી શ્રેષ્ઠીશ્રી ઉજમ જેઠા મંછાભાઈનાં માતુશ્રી માણેકબાઈના સ્મરણાર્થે ૧ ૦ ૬૭ વૈશાખ વદ ૬ દિને પ્રતિષ્ઠાપિનામિ. બુદ્ધિસાગરના શિષ્ય શ્રી અમ્રતસાગરજી ગણિ : સંવત ૧ ૦ ૭૫ આષાઢ શુકલ ૧૨, ગુ. દિ''. (ગુજરાતી અનુવાદ) આ લેખ દ્વારા દેરાસરમાં કયા દેવની પ્રતિષ્ઠા કરાવી તે સ્પષ્ટ થતું નથી. ક્યાંક શબ્દ વાંચી શકાયો નથી અને વર્ષનો બીજા નંબરનો અંક અવાચ્ય છે. લેખની તાસીર જોતાં બહુ પ્રાચીન નથી. પરંતુ દેરાસરનો કાટમાળ ઉતારનાં એક લેખ મારા જોવામાં આવ્યો હતો તેનું ફરી વાર વાંચન કરવા ગયો ત્યારે તે લેખ મળ્યો નહીં. તે લેખ આ લેખ કરતાં જૂનો હતો તેવું લખાણની પદ્ધતિ પરથી સ્પષ્ટ લાગતું હતું. તે લેખની પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે સૌથી પહેલી પંક્તિમાં વર્ષ, વાર અને તિથિથી શરૂ થતો હતો. આ લેખ નવાબી સમયના શરૂઆતનાં વર્ષોનો હોવાનું અનુમાન થાય છે. દેરાસરમાં બનેલી મહત્ત્વની ઘટના વિષેનો લેખ હોઈ શકે. એવું બનવાજોગ છે કે પાર્શ્વનાથના ચૈત્ય અને નેમિનાથના ચૈત્ય વચ્ચે ખાલી પડેલી જગ્યામાં આદિનાથપ્રભુની પ્રતિષ્ઠા થઈ હોય. આદિનાથની પ્રતિષ્ઠા નવાબી કાળ દરમ્યાન થઈ છે તે નક્કી. પછી ઉપરોક્ત શિલાલેખમાં તેનો ઉલ્લેખ ન પણ થયો હોય. એમ પણ કહી શકાય કે નવાબીકાળમાં પણ જિનાલયમાં સુધારા-વધારા થયા છે. સંભવતહ દીવાન ફીરોજખાન - બીજા ઉર્ફે ગઝનીખાનના

સમયમાં આદિનાથ પ્રભુની સ્થાપના થઈ હોય તેવું લાગે છે. (ઈ.સ. ૧૩૦૭થી ૧૭૧૯), વિ.સં. ૧૩૬૩થી ૧૭૭૫). કેમ કે તેમના સમયમાં માનસરોવર, ઇદગાહ, મીઠીવાવ, રાજગઢીના પ્રવેશદ્વાર (ત્રાંસાવાલા દરવાજો) વગેરે ઘણાં બાંધકામો શરૂ થયાં હતાં.

નવાબી રિયાસતનો અંત આવ્યા પછી આજ સુધી પ્રહ્લાદનવિહાર અને બીજાં નવાં બનેલાં દેવસ્થાનો સુરક્ષિત રહ્યાં હતાં, પરંતુ ઈ.સ. ૧૯—માં આ સુપ્રસિદ્ધ દેરાસર તેના પાયામાંથી એક સાથે જમીનદોસ્ત બન્યું. આ ઐતિહાસિક ઇમારતની બાબતમાં આઘાતજનક મોટી દુર્ઘટના બની. આટલાં બધાં વર્ષો એટલે કે એક હજાર અઠ્ઠાવન (૧૦૫૮)માં પહેલી વાર બન્યું. આવું બનવામાં ત્રણ-ચાર કારણો ગણાવી શકીએ. (૧) ઈ.સ. ૨૦૦૪ના ચોમાસામાં એક જ દિવસ-રાત દરમ્યાન ૨૨'-બાવીસ ઇંચ વરસાદ એકસાથે થયો. પાલણપુરના ઘણા વિસ્તારો પાણીથી ભરાઈ ગયા હતા. આ અતિવૃષ્ટિને મહત્ત્વનું કારણ ગણી શકાય. વર્ષો દરમ્યાન આવી અતિવૃષ્ટિઓ ઘણી વાર આવી હશે (૨) નવાબી સમયમાં પાલણપુરમાં એકથી વધુ ધરતીકંપના આંચકા આવેલા નોંધાયા છે. (પાલણપુર રાજયનો ઇતિહાસ - ભાગ-૨ : ઉર્દૂ, લેખક : મુનશી ગુલાબમિયાં સૈયદ-નું ગુજરાતી ભાષાન્તર). આ નાના-મોટા આંચકાઓને કારણે આ પુરાતન દેરાસરના બાંધકામનો મૂળ ઢાંચો અંદરથી ખોખલો થઈ ગયો હતો. (૩) શરૂઆતમાં 'પ્રહ્લાદનવિહાર' પાર્શ્વનાથનું એક જ ચૈત્ય હતું. તેના પછી તે પાયાની બેઠક પર નેમિનાથનું બીજું ચૈત્ય ઉમેરાયું. તે પછી સમય જતાં આ બંને ચૈત્યોના અંતરાલમાં આદિનાથનું ચૈત્ય ઉમેરાયું. આમ ક્રમશઃ ભારણ વધતું ગયું. પરિણામે સમય જતાં બાંધકામના પાયા નબળા પડી ગયા. આમ છતાં આ પ્રાચીન દેરાસરનું આયુષ્ય ઓછું ન ગણાય. આયુષ્યની પણ સમયમર્યાદા હોય છે.

પાલણપુરના જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘે આ જિનાલયનો પાયામાંથી નવેસરથી ઉદ્ધાર કરવાનો નિર્ણય કર્યો. જૈનોને આરંભથી જ પલ્લવીયા પાર્શ્વનાથમાં અપાર શ્રદ્ધા હતી. નવું દેરાસર હાલમાં સંપૂર્ણ થવાને આરે છે. અગાઉના ત્રણ તીર્થંકરોની સાથે હવે એક વધુ તીર્થંકર શાન્તિનાથનું ચૈત્ય ઉમેરાયું. આ દેરાસર કંઈક મોટું શિલ્પ-સ્થાપત્યકલાથી ભરપૂર, પાયામાંથી મજબૂત બાંધકામવાળું થયું છે. જેને કાળ સ્પર્શી શકે નહીં તેવું થયું છે એમ કહી શકાય ? !

સંદર્ભ ગ્રંથ

૧. પાલણપુરના જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, ગુજ. ફાર્બસ સભાનો અંક -- વર્ષ ---

૨. પાલણપુર રાજયનો ઇતિહાસ - ભાગ-૨, મૂળ ઉર્દૂમાં - ગુજરાતીમાં અનુવાદ, મુ. લેખક - મુનશી ગુલાબમિયાં સૈયદ. તેનો અનુવાદ.

૩. જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ - ભાગ-૨, પૃષ્ઠ ૧૧૨, ૧૯૦, ૧૯૧, ૨૫૦. સંપાદક મુનિ શ્રી ભદ્રસેનવિજયજી મહારાજ પ્રકાશક : શ્રી યશોવિજયજી જૈન આરાધના ભવન, પાલિતાણા.

૪. ઉપદેશતરંગિણી (સંસ્કૃત-પ્રબંધ), કર્તા-અરિસિંહ, પૃ. ૧૯૮, ૧૯૯.

૫. 'મધ્યકાલીન પાલણપુર', લેખક - પ્રકાશક : પ્રા. યશવંત જ. રાવલ, પાલણપુર.

ઝૂલેલાલ સાંઈની જીવનઝાંખી

◆

અનુ. શશિકાંત કે. શુક્લ*

(૧)

''ઝૂલેલાલે, સૌ સાંઈ(સાધુ)ને દીધું સાંઈ."

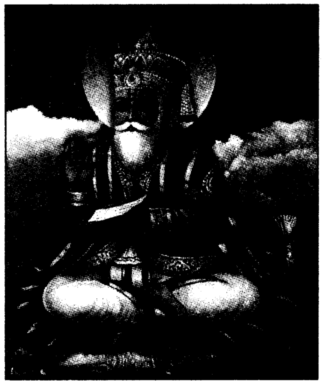

''દુર્લભ સાંઈ તણા સુખ સારું વિકટ શકે (કેમ જાણે = as if ?) વ્રતધારી." - કેશવ હર્ષદ. સિંધુ સરિતાએ સમાયું, રૂપ વરુણ દેવ કેરું, દૈવત દેવકીએ દાખ્યું, હીર ઝૂલેલાલે ઝુલાવ્યું, કરીને ઐક્ય સિંધે, હર સિંધી માનવે માન્યું.

'ચેટી ચંદ' એ આપણા સિંધી સમાજનો મુખ્ય તહેવાર છે. તે સિંધી-ભાંડુઓના નિજધર્મ, સંસ્કાર અને તેમના રક્ષકનું પ્રતીક છે. ઈ.સ. ૯૫૦ એટલે વિક્રમ 'સંવત્સર ૧૦૦૭ ને ચૈત્ર સુદ બીજને શુક્રવારે ઝુલેલાલ સાંઈનો જન્મ, સિંધુ નદીને કિનારે આવેલા નસરપુર શહેરમાં થયો હતો. જે હાલ પાકિસ્તાનના સિંધ રાજયનો હેદરાબાદ જિલ્લો; ટંડો : તાલુકો, ગામ : અલ્હાયાર તરીકે પ્રચલિત છે. ત્યારે અખંડ હિંદુસ્તાનના સિંધમાં અત્યાચારી ધર્માંધ મીરખશાહ પાદશાહની હકૂમત હતી. તેણે હિંદુઓને ૪૦ દિવસની અંદર ઇસ્લામ ધર્મ અંગીકાર કરવાનો હુકમ 'કાફરેમોત'ની સજાનું શાહી ફરમાન જારી કર્યું. આ સાથે નિઃસહાય, આશા ખોઈ બેઠેલા હિંદુઓ સિંધુ તીરે આવી વરુણ દેવની પ્રાર્થના કરી. ચાલીસમેં દિવસે સ્વર્ગમાંથી આકાશવાણી થઈ, ''ગભરાશો નહીં, હું તમને દુષ્ટ મીરખશાહથી બચાવીશ. એ યવનના મનનું મર્દન કરવા હું રતનચંદ લોહાણા ઠક્કરના ગૃહે માતા દેવકીની પવિત્ર કૂખે ચમત્કારી જન્મ-અવતાર ધારણ કરીશ." આ ગેબી વાણી સાંભળી સૌ હિંદુઓએ આનંદ- પ્રમોદ કરી વરુણદેવનો આભાર માન્યો.

ચેટીચાંદને દિવસે ઐશ્વર્યવાન નવજાત શિશુનો જન્મ થયો. જનનીએ જયારે પ્રથમ પયપાન કરાવવા પયોધર ધર્યા ત્યારે બાળકે માતાને મુખદ્વારો ખોલી સિંધુજળ પ્રવાહમાં પલ્લા જાતના નર મત્સ્યની પીઠ પર આરૂઢ કાંતિ સભર વૃદ્ધ પદ્માસન અવસ્થામાં બિરાજમાનનું અલૌકિક દર્શન કરાવ્યું ! સામાન્ય રીતે પલ્લા પ્રજાતિની માછલીઓ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. તે હંમેશાં પાણીના પ્રવાહમાં સામા વહેણે તરતી, સ્વભાવે સાલસ અને સ્વાદે લહેજતદાર હોય છે. માતા દેવકીએ શિશુને ઝોળીમાં સુવડાવ્યા ત્યારે ઝોળી આપમેળે આગળપાછળ ઝૂલવા લાગી. તેથી માતાએ બાળકનું નામ પાડ્યું ઝૂલેલાલ. નસરપુરના ગ્રામજનોએ તો આ અનુરાગી શિશુના પ્રથમ દર્શને જ 'આ તો આકાશવાણી તાદશ્ય થઈ !' સર્વેએ એક અવાજે કહ્યું, 'આ તો અમારા અમરતલાલ'. માવતરે ફળ જ્યોતિષીને તેડાવ્યા. તેમણે બાળનું મુખારવિંદ નિહાળ્યું અને અવિચલ અવાજે કહ્યું, 'આ બાળક મોટો થઈને મહાન મહારથી બનશે. તેમજ એની કીર્તિજયોત યુગયુગો સુધી ઝળહળતી (જવલંત) રહેશે.' આથી ક્ષાતૃ (પિતા)એ લાડનું નામ પાડ્યું 'ઉડેચંદ' અને 'ઉડેરાલાલ'. આ બન્ને નામોનો અર્થ સંસ્કૃતમાં - ચંદ્રકિરણ થાય છે. જયારે 'ઉડેરોલાલ'નો અર્થ - પાણીમાં પ્રગટ થયેલા 'વરુણદેવ'; ગુરુ; પ્રભુ; પરમેશ્વર; પીર; સાંઈ; દરવેશ; ફકીર; સાધુ; દુનિયાના સાહેબ અને ઓલિયા થાય છે. વહાલા બાલનું નામ પાડ્યા બાદ જનની દેવકીનું અવસાન

* સંકલન-અનુવાદક : Complied & Translated by : SHASHIKANT K. SHUKLA in Gujarati 19, Sabarmati Society, P.o. Sabarmati, AHMEDABAD - 380 005. (R. Phone : 079 : 27574057)

થયું. થોડા સમય બાદ પિતા રતનચંદે પુનઃલગ્ન કર્યા અને બાળપ્રભુને અપરમાતા મળ્યા.

સિંધની રાજધાની ઠઠ્ઠાનગરમાં મીરખશાહને રહસ્યમય શિશુજન્મની બાતમી પહોંચી. તે સાથે મૌલવી પંચાયતે સલ્તનતના હિંદુઓને ધર્મપરિવર્તન માટેનું ફરી ફરમાન કર્યું. હિંદુઓને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો કે તેમનો તારણહાર અન્ય કોઈ નથી પરંતુ સ્વયં વરુણ દેવ છે. ઘમંડી બાદશાહએ કહ્યું, 'ક્યો તારણહાર હિંદુઓને ધર્મ પરિવર્તનથી બચાવશે ? હું મરી જવાનો નથી કે, તમે કાફર લોકો આ જમીન છોડીને જવાના નથી. તમારું તારણહાર આ છોકરું જ ઇસ્લામને સ્વીકારશે, ત્યારે તમે તેનું અનુસરણ કરશો.' એવી ક્રૂર મશ્કરી કરી, ગુસ્સે થઈ થોડો સમય રાહ જોવા અંતિમ મુદ્દત આપી.

ધૃષ્ટ મીરખશાહે એક તરફ હિંદુ પ્રજાને મુદ્દત આપી, તો બીજી તરફ નસરપુરમાં કાફરોના વરુણદેવના બાળજન્મની જાતતપાસ કરવા વજીર આહ્યાખાનને સૂચના આપી. વજીરે પૂર્વ તૈયારી રૂપે હળાહળ ઝેરમાં બોળેલું ગુલાબનું ફૂલ બાલવરુણ દેવને સૂંઘાડી, મારી નાખવાની મલિન મુરાદ સહ નસરપુર આવી પિતા રતનચંદને મળ્યો.

આહ્યાખાનને બાલસ્વરૂપે દેવની ઝાંખી થઈ, તે સાથે તે સ્તબ્ધ થઈ મોહક બાળકને ફૂલ આપતાં અચકાયો. તેમ છતાં તેણે હિંમત કરી વિનંતી ભાવે કાતિલ ઝેરમાં બોળેલું ફૂલ અર્પણ કર્યું. બાળકે અર્થસભર સ્મિત આપી તેનો સ્વીકાર કર્યો અને એક શ્વાસે ફૂલ સૂંઘી વજીરના પગોમાં ફેંક્યું. તત્ક્ષણ તે દિગ્મૂઢ થઈ ભયભીત થયો. તેણે નિહાળ્યું કે, નાના-બાળકનું પરિવર્તન એક સફેદ લાંબી દાઢીવાળા વૃદ્ધમાં થયું હતું અને એકાએક તેનું સૌમ્ય સ્વરૂપ સોળ વર્ષના યુવાન ઉડેરોલાલમાં થયું. તે ઘોડાની પીઠ પર સવાર થયા હતા અને હાથમાં ચળકતું ખડ્ગ હતું. તેમજ તેની પાછળ ચુનંદા લડવૈયાઓની કતાર હતી. આવું નાના બાળકનું રૂપ પરિવર્તન નીરખી આહ્યાખાન વજીર ભયથી કાંપવા લાગ્યો અને વાંકા વળી પૂજ્યભાવથી નમન કરી તે બોલ્યો, 'હે સિંધુ પરમેશ્વર ! મારા ઉપર દયા કરો, હવે મારા મનનું સમાધાન થયું. આપ મારી પ્રાર્થના સ્વીકારો.'

વજીર પાદશાહ સામે ઉપસ્થિત થયો અને તેને થયેલી આશ્ચર્યજનક ઘટનાનું વર્ણન કર્યું. પરંતુ મીરખશાહને ખાતરી નહીં થઈ. તેણે નિષ્ઠુર થઈ કહ્યું, 'નાનું છોકરું કેવી રીતે દાઢીવાળો ડોસો બને ?' એવી તેની ઠેકડી ઉડાવી. આ તો તને હાથચાલાકીનું સાદું જાદુ કરી મૂર્ખ બનાવ્યો છે. કિંતુ પાદશાહ ભયભીત બન્યો. તે રાત્રે તેને એક ત્રાસદાયક દુઃસ્વપ્ન જોયું. એક ઓજસ્વી બાળક તેની ગરદન ઉપર બેઠો છે. તેણે એકાએક ફરફરતી દાઢીવાળા વૃદ્ધનું રૂપ લીધું. ત્યારબાદ તેનું પરિવર્તન યુદ્ધના મેદાનમાં તેની સામે એક યોદ્ધાના હાથમાં ખડ્ગ વીંઝતો નવજવાન આવતો દેખાયો. વહેલું વહાણું થતાંની સાથે મીરખશાહે વજીર આહ્યાખાનને બોલાવ્યો અને રાતના દુઃસ્વપ્નની વાત કહી. વજીરે બાદશાહને કુનેહપૂર્વક સલાહ આપી કે આ તેજોમય બાળકની ઘટનાને ભૂલો, અને મજહબ પરિવર્તનની તાકીદ હાલ પૂરતી મુલતવી રાખો.

ઉડેરોલાલ કિશોરાવસ્થામાં આવતાં જ વિમાતાએ, કુટુંબના નિર્વાહ માટે બજારમાં શેકેલા ધાન્ય વેચવા માટે મોકલ્યા. તેઓ બજારમાં જવાને બદલે સીધા સિંધુ કિનારે જઈને અડધોઅડધ શેકેલા ચણા તો અશક્ત ભૂખ્યા યાચકો, ગરીબો અને સાધુ-ફકીરોને વહેંચી દેતા. બાકીના અડધા સિંધુજળમાં થાળ સહિત પધરાવી દેતા. ત્યારબાદ તે બાળકો અને વિદ્વાનો સાથે ધ્યાનમગ્ન થઈ જતા. સાંજ થતાં સિંધુમાં પધરાવેલો ચણાનો થાળ ધન-ધાન્યથી છલોછલ ભરાઈ બહાર આવતો તે લઈને ઉડેરોલાલ ઘેર પાછા ફરી અપરમાત્રીયને સહર્ષ આપતા.

અપરમાતાને તેનો સાવકો પુત્ર નિત્ય ભરેલો થાળ લઈને ઘરે પાછો ફરતો જોઈને શંકા થઈ અને એક દિવસ પતિને તપાસ કરવા તેની પાછળ મોકલ્યા. પુત્ર તો થાળ જ સિંધુમાં પધરાવી નિજાનંદમાં લીન થઈને સિંધુતટે બેસી ગયો છે. એમ ને એમ આખો દિવસ વીતી ગયો. સંધ્યા થતાં ધન-ધાન્યથી છલોછલ ભરેલો થાળ બહાર આવ્યો. તે લઈને પુત્ર ઉડેરો ઘેર પાછા ફર્યા. રતનચંદે પત્નીને આ ચમત્કારની વાત કરતાં કહ્યું, 'માન ન માન, આ આપણા ધર્મનો રક્ષક પુત્ર તો પૂર્વજન્મનો કોઈ અવતારી આત્મા છે.' આ સાંભળી માતા ઉડેરાની

બાળલીલાથી પ્રભાવિત થઈ મનમાં ને મનમાં હરખાઈ ઊઠ્યાં.

તે દિવસથી શેકેલું ધાન્ય વેચવા જવાનું બંધ થયું. છતાં ઉડેરા નિત્ય સિંધુસાગરતટે જતા ને સ્નાન, ધ્યાન-ઉપાસના કરી પાછા ફરતા. આ રીતે સિંધુકિનારે જતાં એક દિવસ તેમને અમર યોગી ગોરખનાથ મળી ગયા. એ અવધૂત જોગીન્દરને જોતાં લાલ ઉડેરાએ નમ્ર નિવેદન કર્યું :

''નાથજી ! મને ગુરુમંત્ર આપી આપનો શિષ્ય બનાવો.''

આ શ્રવણ માત્રથી ગોરખનાથ ખડખડાટ હસી પડ્યા. આત્મા આત્માને ઓળખી જાય, એમ તેઓ અવતારી પુરુષને પામી ગયા. વિનમ્ર ભાવે તેઓ બોલ્યા : 'આપ તો પારબ્રહ્મસ્વરૂપ સર્વવ્યાપી દેવ છો. આપને હું શું શિક્ષા આપું?''

''છતાં ગુરુ વિના સર્વ વ્યર્થ છે. શ્રી મર્યાદાપુરુષોત્તમ રામચંદ્રજી જેવા એ પણ બ્રહ્મર્ષિ વશિષ્ઠને પોતાના ગુરુપદે સ્થાપ્યા હતા.'' ''લોકોને સદૃષ્ટાંતોપદેશ આપવાના આશયથી આપ દીક્ષિત થવા ઇચ્છો તો ભલે હું આપને ગુરુમંત્ર આપીશ, પણ આપણી વચ્ચે ગુરુશિષ્યનો ભેદ નહિ રહે.'' કહી લાલ ઉડેરાને ગુરુમંત્ર આપતાં ગોરખનાથે કહ્યું : ''હું ગોરખનાથ જેમ અમરયોગી કહેવાઉં છું. તે જ પ્રમાણે તમે સંસારમાં 'અમરતલાલ' નામથી ઓળખાશો. તમે તો જીવતા પીર છો. તેથી લોકો તમને 'જિંદાપીર'ના નામે ! પૂજશે, પ્રભુ !'' કહી લાલ ઉડેરાને ગુરુમંત્ર આપી સિદ્ધ ગોરખનાથે પોતાના માર્ગે પ્રસ્થાન કર્યું.

એ જ ક્ષણે સહર્ષ અવિવાહિત રહી બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળવાના ને સર્વને માનવધર્મનો ઉપદેશ આપવાનો મનમાં નિર્ણય કરી, ઉડેરોલાલ ઘેર આવ્યા. રાજધાની ઠુઠાનગરમાં મુલ્લા મૌલવીઓનું મીરખશાહ પાદશાહ પર હિંદુઓને ઇસ્લામ મજહબ અંગીકાર કરાવવા માટેનું સતત દબાણ રહેતું. તેઓએ હવે આખરી નામું આપ્યું કે, 'બાદશાહ, સલામત, તમે જે હિંદુ તત્કાળ ઇસ્લામ નહિ સ્વીકારે તેને કાફર જાહેર કરતો હુકમ જારી કરો.' આથી મીરખશાહે ગુસ્સે થઈ નક્કી કર્યું કે, હું ઉડેરોલાલને પ્રત્યક્ષ મળીશ. તેણે આહ્યાખાન વજીરને ઉડેરોલાલ સાથે ગુપ્ત મુલાકાત ગોઠવવાનું કહ્યું.

આ દરમ્યાન વજીર આહ્યાખાન દરિયાશાહ અર્થાત્ ઉડેરાલાલના નિતાંત અભિરુચિ ધરાવનારા શિષ્ય બની ચૂક્યા હતા. તેઓ સિંધુતટે પાણીના દેવ-વરુણદેવ યાને દરિયાશાહ પાસે ગયા અને મુલ્લાઓ, મૌલવીઓએ તથા પાદશાહે ઊભી કરેલી મુશ્કેલી નિવારવા માટે આજીજી કરી. તેણે જોયું કે પેલા નાના બાળકમાંથી પરિવર્તન પામેલા શ્વેત-ઉજ્જવળ દાઢીવાળા બુઝુર્ગ ! જેઓ પલ્લા પ્રજાતિના નર મત્સ્યની પીઠ પર પદ્માસનાવસ્થામાં બેઠેલા છે. વજીરે પૂર્ણ આદરભાવ સહ શિશ નમાવ્યું. તેને હવે એવી અનુભૂતિ થઈ કે, ઉડેરોલાલ ખુદ જ પાણીના દેવ, તે જ ખ્વાજાપીર અર્થાત્ જીંદાપીર છે. આહ્યાખાને ત્યારબાદ જોયું કે ઉડેરોલાલ છલંગ મારી અશ્વની પીઠ પર સવાર થઈ ત્વરાથી તેને દોડાવી મૂક્યો, ત્યારે તેમના જમણા હાથમાં ખડગ, ડાબા હાથમાં ધજા અને શિર પર કલગી સમી ટોપી હતી.

ઉડેરોલાલે વજીર આહ્યાખાનની મુશ્કેલી દૂર કરવા દુરાગ્રહી મીરખશાહની સામે ઉપસ્થિત થઈ કહ્યું, ''તમને ચારેબાજુએ જે દેખાય છે તે એક જ સર્જનહારનું સર્જન છે. તમે તેને ''અલ્લાહ'' કહો છો અને હિંદુઓ તેને જ ''ઈશ્વર'' કહે છે.'' ધર્માંધ મુલ્લાઓ મૌલવીઓએ પાદશાહને સલાહ આપી કે આવી મનઘડંત ફોગટ વાત પ્રત્યે ધ્યાન ન આપો. આ કાફરને કેદ કરી લો, પરંતુ ઉડેરોલાલ યાને દરિયાશાહને ત્યાં હાજર રહેલા સિપાઈઓને ગિરફતાર કરવાનો હુકમ આપતાં મીરખશાહ બાદશાહ ભયથી ધ્રૂજતો હતો.

અદાલતના અમલદારો જેવા ઉડેરોલાલને બંદીવાન બનાવવા આગળ ધસ્યા. આ સાથે પાણીનાં વિશાળ મોજાંઓની લહેરો થઈ. બેઈમાન ન્યાયાલયના પ્રાંગણમાં પાણીનું પ્રચંડ પૂર આવ્યું. પાદશાહ અને તે અમલદારો ભયભીત બની બચાવ માટે કિકિયારી પાડવા લાગ્યા. અચાનક આખો મહેલ આગની જ્વાળામાં લપેટાઈ ગયો.

બહાર નીકળવાના બધા દરવાજાઓ અને રસ્તાઓ બંધ થઈ ગયા. ઉડેરોલાલ ફરી બોલ્યા કે, ''મીરખશાહ, તું મારી વાણી અને બોધ ઉપર યકીન રાખી વિચાર. તારો અને મારો પ્રભુ એક જ છે. તેમ છતાં તું હિંદુઓ પર જુલમ શા માટે ગુજારે છે ?''

પાદશાહ ભયભીત બની, દયાર્દ્ર ભાવે કરગરવા લાગ્યો. 'ઓ, મારા માલિક, મને મારી મૂર્ખામી સમજાઈ છે. મહેરબાની કરી મને અને મારા અમલદારોને બચાવો.'' અચાનક પાણીનાં મોજાં પાછાં જવા લાગ્યાં અને ભભકતી આગની જ્વાળાઓ ધીરે ધીરે શાંત પડી, અદશ્ય થઈ. મીરખશાહે આદરપૂર્વક અદબવાળી કમરેથી ઝૂક્યો. તે હિંદુઓ અને મુસ્લિમો પરત્વે એકસરખું વર્તન રાખવા સહમત થયો. આ ઉપરાંત મુલ્લા મૌલવીઓને સખ્ત તાકીદ કરી કે તમે મસીદમાં રહી પરવરદિગારની બંદગી કરો. ઉડેરોલાલે અંતર્ધાન થતાં પૂર્વ હિંદુઓને જ્યોત-જ્વાલા અને જળના ચમત્કારને મૂર્તસ્વરૂપ આપવાનું કહ્યું. વધુમાં તેમણે બાદશાહ મીરખશાહના સર્વાંગી પરિવર્તનની સ્મૃતિમાં મંદિર બાંધવાનું કહ્યું. આ સ્મૃતિમંદિરમાં ''દિનોદિશ'' (દિનરાત)''જલતી જ્યોત, આચમન તથા દાંત સાફ કરવા સ્વચ્છ જળ ભરેલી માટીની ઝારી તેમજ સુરાહી હંમેશાં ઉપલબ્ધ રહે એવી વ્યવસ્થા રાખવાનો અનુરોધ કર્યો.''

(૩)

પગર ઠક્કર ઉડેરોલાલ પાને ઝૂલેલાલના કાકાના દીકરા થતા હતા. તેઓ 'પાણીના દેવતા અર્થાત્ વરુણદેવ'ના માનવધર્મ સંપ્રદાયના પ્રથમ ગુરુતુલ્ય ધર્મોપદેશક (પુરોહિત) બન્યા. આથી ધર્મચર્યા માટે જે જે જગ્યા અને જ્યાં જ્યાં તેઓ ગયા ત્યાં સહવાસી રહ્યા. વરુણદેવે એક વખતે પગરની દક્ષિણ ભુજા પકડીને સમાધિમાં દરિયાસિંધુમાં વરુણાલય નામક ભવ્ય મહાલયમાં લઈ ગયા. ત્યાં એક જ્યોતમંદિર હતું અને રત્નજડિત સુવર્ણ સિંહાસન ઉપર એક એકથી ચઢિયાતી પ્રભાવશાળી સાત વસ્તુઓ હતી. તે પગરને આપીને 'દરિયાલાલે' આ સાતેય ધાર્મિક-પ્રતીકોનો મહિમા સમજાવ્યો.

૧. ત્રિમૌલી ઝારીનું જળ સર્વ જીવો માટે સુખકર અને ઇચ્છાનુસાર ચરણામૃત તરીકે તેનો ઉપયોગ થઈ શકશે.

૨. અગ્નિજ્યોતની ગણના પાંચ મહાભૂતોમાં થાય છે, કારણ કે તેનું ચેતનવંતરૂપ સર્વજીવોમાં વ્યાપક છે.

૩. કંથા (ગોદડી) અને (૪) વેઢ (વીંટી) એ માનવહસ્ત આંગળીનું સર્જન અને સુશોભન છે. આથી કંથા અને વીંટીને કર્મદેવ સમાન માની છે. કર્મ સાથે સેવાપૂજા કરનાર કદી જાળમાં સપડાશે નહીં.

૫.ઢકલા : આ અસંખ્ય નાદ ઉત્પન્ન કરતું વાદ્ય છે. તેમાંથી નાદનો નાદિ નાદ નીપજે છે. તેમાંથી જ ચાર દેવોનો ઉદ્ભવ થયો છે. તેથી સૌથી ઉત્તમ અને પરિપૂર્ણ આ ઢકલા વાદ્ય છે. તેના યોગે ભક્તિયુક્ત ભાવની વૃદ્ધિ થાય છે.

૬. તેગ (તલવાર=ખડ્ગ) એ અદ્ભુત વસ્તુ છે. એનાથી બાહ્ય અને આંતરિક વિઘ્નોનો સંહાર કરી શકાશે. એ સર્વસ્થળે ઇષ્ટ મિત્ર થઈને રહેશે.

૭. દેગ(દેગડી) માનવની મનોકામના પૂર્ણ કરનારી તે અક્ષયપાત્ર તથા કામધેનુ સમાન છે. એમાં અષ્ટસિદ્ધિ અને નવનિધિ છે, માટે જીવમાત્રને પોષક પરિપૂર્ણ આહાર ખવડાવતા રહો અને આરોગતા રહોનું સૂચન કરે છે.

ઉપરોક્ત સાતેય અદ્ભુત વસ્તુઓ 'દરિયાહી' એટલે વરુણદેવના પ્રસ્થાપિત - માનવધર્મ સંપ્રદાયના ધાર્મિક પ્રતીક માટે ગુરુ પગરને આપી. ત્યારબાદ ધર્મપ્રચાર અને દેવમંદિરના નિર્માણ માટેની પૃચ્છા કરી.

ઉડેરોલાલે પસંદ કરેલી આ અવની પરની જગ્યા તે નસરપુર, ઝીઝાન (Jhijhan) હાલ પાકિસ્તાનમાં આવેલી છે. ત્યાં આજ એક ઘટના ઘટવાની હોવાથી માનવ મહેરામણ સાક્ષી થવા ઊમટ્યો હતો. તેમાં મીરખશાહ પાદશાહનું પ્રતિનિધિત્વ કરતાં જૂથના લોકો પણ હતા. થોડી ક્ષણોમાં ઉડેરોલાલનો આત્મા તેમનો નશ્વર દેહ ત્યજવાનો હતો. આત્મા પરબ્રહ્મલીન થયો, તેની સાથે મૃતદેહનો કબજો લઈને એક જૂથ આ જમીન પર ઇસ્લામના હુકમ પ્રમાણે 'મસ્જિદ = કાબા = તુરબત'નું નિર્માણ (નસીબ) કરવા માંગતું હતું. જ્યારે હિંદુઓ હિંદુસંસ્કાર રિવાજ પ્રમાણે સમાધિ રચવા માગતા હતા. બન્ને પક્ષો સામસામે ઉગ્ર વાદવિવાદ પર આવી ગયા. ત્યાં જ ભારે વર્ષા સાથે એક ગેબી અવાજે કહ્યું, "થોભો ! હિંદુઓ અને મુસ્લિમો બંનેને મંજૂર હોય એવા પવિત્ર-પાક અવશેષનું દુર્લભ નિર્માણ કરીએ. તેમાં પૂર્વાભિમુખ અખંડ જલતી જ્યોતવાળું મારું મંદિર અને તેમાં જ પશ્ચિમ બાજુ લોબાન પ્રસારતી ધૂપદાની સાથે મારી પાક દરગાહ તા'મીર (નસીબ) કરો. હું તો તમારા બન્નેનો ઝૂલેલાલ સાંઈ યાને ઝીંદાપીર છું." સિંધુ અને સિંધ પ્રાન્તનો સિંધી સમુદાય 'ઝૂલેલાલ સાંઈ', રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા અને સ્વપિછાણ પ્રત્યે પ્રબુદ્ધ કેમ બન્યો ? તેનો સહજ જવાબ લેખક તેમજ સંશોધક ભેરુમલ મહેરચંદે લખેલા સિંધના લોક ઇતિહાસ, ભૂગોળ તેમજ ભાષાવિષયક ગ્રંથો, જે 'સિંધી સાહિત્ય સોસાયટી' એ ઈ.સ. ૧૯૨૫માં પ્રગટ કર્યા છે. તેમાં ઝૂલણલાલ સાંઈનાં સાત નામો માટે લખે છે કે : સાતનો અંક શુકનવંતો તો છે. તેમજ ઇષ્ટદેવે સિંધુ નદીતટે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે સાધના કરી. તેમજ 'નદી' માટે સાત સંખ્યાસૂચક અંક છે. તે મુજબ પણ નિમ્ન સાત નામો વધુ સૂચક બને છે. આ નામો તે ૧. વરુણદેવ (પાણીના અધિષ્ઠાતા દેવ), ૨. ઝૂલણલાલ; ૩. ઉડેરાલાલ; ૪. અમરલાલ; ૫. ઉદયચંદ્ર; ૬. ઝિહંદપીર અને ૭. દરિયાશાહની પાવન ઝાંખી કરાવે છે. આમ પાણી જોડે સંબંધિત દેવનાં નામો સાત સમુદ્રો (લવણ, ઇક્ષુરસ, સુરા, ઘૃત, ક્ષીર (દૂધ-પાણી), દધિ (દહીં), શુદ્ધોદક (શુદ્ધ+ઉદક=ચોખ્ખું પાણી)નો સમન્વય થયેલો છે. જ્યારે ઝૂલણલાલની ટોપીના કલગીપુંજ જેવાં પાંચ અક્ષરી નામો માનવ માટે પંચાયતન (ગણપતિ, દેવી, સૂર્ય, વિષ્ણુ અને શિવ એમ પાંચ દેવદેવીનો સમુદાય)નાં દર્શન છે.

ઝૂલેલાલ સાંઈ હંમેશાં સિંધી સમાજની સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિના કેન્દ્રમાં રહ્યા છે. સિંધી શબ્દ વિશેષતઃ આપણા પાડોશી દેશ પાકિસ્તાનમાં સદા ભરપૂર વહેતી સિંધુ નદી (તરંગિણી) ઉપરથી નિષ્પન્ન થયો છે. આ જ પવિત્ર નદી(તટિની)ના તટ પર ચાર વેદોની રચના થઈ હતી. તેની પ્રાચીન સિંધુસભ્યતા અને સભ્ય આર્ય સંસ્કૃતિની પરંપરાગત ઘટનાઓથી આપણો ધર્મ, પૌરાણિક સાહિત્ય અને સમાજને આજ પર્યંત અમર તથા અજય રાખ્યો છે. સિંધુની આધારશિલા પર અખંડ હિંદુસ્તાનને વિશ્વગુરુ કહેવડાવવાનું ગૌરવ પ્રાપ્ત થયું છે.

વિશેષ : હરિજનબંધુમાં રાષ્ટ્રપિતાએ લખ્યું છે કે સિંધી લોકો સાહસિક હોય છે. તેઓ પરદેશમાં ફરી વળે છે અને ત્યાંની લોકભાષા ગ્રહણ કરે છે. આથી તો તેઓ વેપાર કરી શકે છે.

જ્યારે સિંધીનર દરિયાલાલની સાહસિક સફરે જતા હોય ત્યારે નારી તેઓની રક્ષા તથા સફળ આગમન માટે ઝૂલેલાલ સાંઈની તસ્વીર સમક્ષ પાલવ ફેલાવી 'પલવ' પ્રાર્થના કરે છે. તેમજ ઇષ્ટદેવને પ્રસાદ રૂપે 'આખ=તાહિરી -જે ચોખા, ઘી, ખાંડ અને ઘઉંના લોટનું મિશ્રણ બનાવી ધરાવવામાં આવે છે. ચેટીચાંદને દિવસે વિશ્વમાં ફેલાયેલા સિંધી સજ્જનો-સન્નારીઓ સ્નેહભાવપૂર્વક એકમેકને અભિનંદન આપતી વખતે બોલે છે,

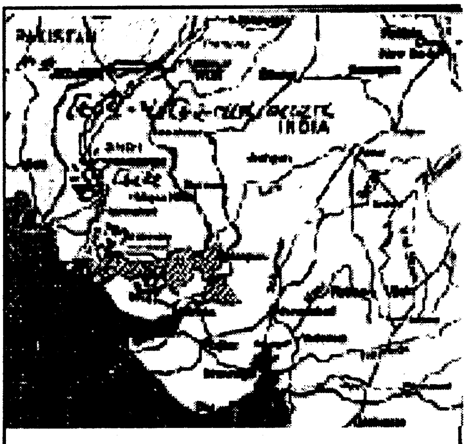

"ઝૂલેલાલ સાંઈ"ની આદિ જ્યોત ઝીઝાન (પાકિસ્તાન) અને પ્રસ્થાપિત જ્યોત-આદિપુર કચ્છ, ગુજરાત-ભારત.

''ઝૂલેલાલ-બેરા-હી-પાર.''

જ્યોતનો ઝુરાપો : ઈ.સ. ૧૯૪૭ ને ચૌદમી-પંદરમી ઑગસ્ટે મધ્યરાત્રીએ અખંડ હિન્દુસ્તાનનું વિભાજન ભારત-પાકિસ્તાનમાં થયું. સદ્ય બે વિટંબણાનું સર્જન થયું. એ પાકિસ્તાનથી ભારતમાં આવેલા નિર્વાસિત માનવો અને સ્વદેશ ત્યજી પાકિસ્તાન ગયેલા મુહાજિર ! આ સાથે ઈ.સ. ૯૫૦થી હિંદુ-મુસ્લિમોને એકસૂત્રે જોડતી ઝૂલેલાલ સાંઈની અખંડ જલતી જ્યોતિના બે ભાગો થયા. જેમ કે, આદિ જ્યોત ઝીઝાન (Jhijhan) પાકિસ્તાનસિંધની તેમજ વતનની સ્મૃતિમાં લાવેલા સિંધી નિર્વાસિતોની, જે તેમના ઇષ્ટદેવની અખંડ જ્યોતનો જ્યોતિ-દીપ ભારતમાં કચ્છ, આદિપુર ખાતે લાવી પ્રસ્થાપિત કર્યો. તે તત્કાળે જે બે પડોશી દેશ અને કોમની એકતા માટેના ઝૂલેલાલ સાંઈના ઝળઝળિયાં સાથે પ્રમુખ જીવનસૂત્રોની ઝાંખી કરાવે છે.

અંતે સિંધુ આપગા (સં. આપ્(પાણી) + ગમ્(જવું)) આજીજી કરતી સંતાન ઝૂલેલાલ સાંઈને કહે છે કે : ''વત્સ, હવે તો તારા વાહન પલ્લા મચ્છ જેવા સાહસિક સુજ્ઞ વાંચકો જ મારા 'મીઠા મહેરામણ (મહેરાણ)* માંથી ઝારી-સુરાહી ભરે અને તેની કાવડયાત્રા કરી મારા માદરે વતન કૈલાસ, માનસરોવરનાં દર્શન કરાવે. ત્યારે જ મારો અને તારો આ એકતાનો ઝુરાપો શાંત થાય. જય મારા ઝૂલેલાલ ! જય મારા ઝીંદાપીર !''

શબ્દાર્થ :– મીઠો મહેરામણ = સમુદ્ર; સિંધુ નદી અરબી સમુદ્રને મળે છે ત્યાંથી વીસ માઈલ સુધીના સમુદ્રને 'મીઠો મહેરામણ (મેરામણ)' કહેવામાં આવે છે, કારણ કે એ વિસ્તારમાં સિંધુના પ્રબળ પ્રવાહના પાણીને સમુદ્રના લવણ યુક્ત પાણીની અસર થતી નથી. આથી તે ૨૦ માઈલ સુધી મીઠું જ પાણી માલૂમ પડે છે. ''ઇતિ-(ઇતમામ) ઝૂલેલાલ સાંઈની જીવન ઝાંખી''

સમાપ્તિએ લાધી એકતા ને બની એકતા અનોખી....

*

અત્રે આપણા સિંધીભાષીઓના ઇષ્ટદેવ ઝૂલેલાલનું સિંધી ભજન (पंजरा) હિંદી વર્ણમાળામાં લખી, તેનું રૂપાંતર ગુજરાતીમાં કર્યું છે.

ઝૂલેલાલનો તહેવાર એટલે ચેટીચાંદ, જે ચૈત્ર સુદ-ગુડી પડવાની સાથે ઊજવાય છે.

जागूंदी रहे जोत झूलण जी संदाई,
झूलण जी सदाई, लालण जी सदाई । (२)
जागूंदी रहे जोत झूलण जी सदाई । (२)

ઝૂલેલાલ તમારા દરબારમાં જ્યોતિ હમેશાં જલતી રહો.

सिंदरी सुंहारी जी प्यारी निशानी । (२)
रोशन रहे हरदम जोत नूरानी । (२)
प्रेमियुन लाइ आहे सदा सुखदाई । (२)

તમે સિંધની પ્યારી નિશાની છો,
તમારી જ્યોતિ નિરંતર તેજોમય છે,
જે પ્રેમીભક્તો જનો માટે હમેશાં રહે સુખદાયી.

जागूंदी रहे जोत झूलण जी सदाई । (२)
दूलह जे दर ते मौज मचे थी । (२)
दौंका वज़न ऐं संगत नचे थी । (२)
लगंदा रहन तुंहजा मेला सदाई । (२)

ઝૂલેલાલ તમારા દ્વારે જે મોજમજા મળતી રહે છે.
દાંડિયાની સંગતથી બધાં નાચતાં રહે.
તમારો મેળો હંમેશ ચાલતો રહે.

जागूंदी रहे जोत झूलण जी सदाई...(२)
प्रेम सां जेके पलव था पाईन । (२)
दुखरा मिटन जेके पंजरा था गाईन । (२)
दर्शन सां तुंहजे मिले सुख सदाई । (२)

જેઓ તમારી સમક્ષ પ્રેમથી પાલવ (ખોળો) ફેલાવીને ઊભા છે.

તારું ભજન ગાય છે તેનાં દુઃખો મટે છે.
તમારા દર્શનથી હમેશાં સુખ મળે છે.
जागूंदी रहे जोत झूलण जी सदाई... (२)

ઝૂલેલાલ તમારા દરબારમાં જ્યોતિ હંમેશાં જલતી રહો...

"पलव" "વિનંતી; અરદાસ; આજીજી; (entreaty)". ગાન આપણા સિંધી સમાજમાં કન્યાના લગ્નપૂર્વેની રાત્રે "ઝૂલેલાલ"ની છબી સમક્ષ આરતી.

સાથે પાલવ (ખોળો) ફેલાવી કરતા હોય છે.

॥ पलव ॥

है मुंहिजा ज्योतिन वारा लाल ।
है मुंहिजा चालीये वारा घोंट ।

હે મારા ઝૂલેલાલ તારી જ્યોતિ રહો.
હે મારા ચાલીસ દિવસની ઉપાસનાના રક્ષક.

लख आवन, लख जावन, लख खडें हैं सवाली ।

લાખો આવ્યા, લાખો ગયા, લાખો ઊભા મનોરથો લઈને.

है मुंहिजा जोतिन वारा लाल । હે મારા ઝૂલેલાલ તારી જ્યોતિ રહો.

हीउ पलव अथई सारी संगत जो ।

આ પાલવ (ખોળો) સમગ્ર સાથીનો છે.

जेके तहिंजे दर्शें झौल झले बीठा अथई ।

જેઓ તારા દ્વારે ઝોળી ફેલાવીને ઊભા છે.

सबजी इच्छा पूरी कजाअि । સર્વની ઇચ્છા પૂર્ણ કરજો.

बारन खे विद्या जोदान दीजाअि । બાળકોને વિદ્યાનું દાન આપજો.

नियाणयुनि अैं माताअुनजी रक्षा कजो ।

કન્યા અને માતાઓની રક્ષા કરજો.

जवानन अैं मर्दन खें पहिंज चरण में जाअि दिजो ।

યુવાનો અને મર્દોને તમારા ચરણોમાં જગ્યા આપજો.
कुंवारन जी सगाई कजो ! કુંવારાઓની સગાઈ કરાવજો.
परिणयन खे पींधन में बचन खे झुलाइजांअि ।
પરણીતોને ત્યાં પારણું બંધાવજો.
जिन खे दिनो अथव अुन्हन खे बखश्जो ।
જેને બાળક આપ્યું છે તેની રક્ષા કરજો.
जिन न दिनो अतव अुन्हन खे दई सफलाअिनो ।
જેને નથી આપ્યું તેની ઈચ્છા પૂર્ણ કરજો.
बुढन खे पहिंजी हलंदीअ हलाअिजो ।
વૃદ્ધોને પોતાની રીતે હાલતાંચાલતાં રાખજો. (પરાધીન નહીં બનાવતાં).
कहिंजो मोथाज न कझा । કોઈને ઓશિયાળો ન બનાવતા.
हमेशां चाक चंगो बलो रखजो ।
હંમેશાં હેમખેમ, શક્તિશાળી રાખજો.
सलनी जे घरमें अन्नपाणी जो भंडार भरजो ।
સર્વના ઘરોમાં અન્નપાણીના ભંડાર ભરેલા રાખજો.
धंधे रोज़गार में बरकत दिझजो ।
ધંધા-રોજગારમાં બરકત આપજો.
चडो बल दिजो चडी बुद्धि दिजो ।
પ્રખર બુદ્ધિ અને પ્રચુર બળ આપજો.
सुख जो दीह गुजारयो अथई,
જેમ સુખમાં દિવસ ગુજર્યો,
हाणे सुख जी रात गुज़ारजाअि ।
તેમ સુખમાં રાત ગુજારજો.

આધાર સામગ્રી :

૧. http;//www.jhulelal. ccm/infotatinment/story.html;
૨. વિશ્વકોશ ખંડ-૧૦;
૩. ભગવદ્ગોમંડલ, ભાગ-૯, ૪ : વસુંધરા જીવનદર્શન શ્રેણી - સંત ઝૂલેલાલ.

જનસંપર્ક :

(૧) સિંધુભવન, બોડકદેવ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૯. મો. ૯૭૨૫૦૦૬૬૪૬ (૨) પ્રિન્સિપાલ વનિતા જી. ઓઈથરામાણી મો. ૭૫૬૭૭૩૯૯૨૧. (૩) શ્રી ઘનશ્યામભાઈ જે. ભોજવાણી (ગાની), મો. ૯૮૨૪૬૩૩૧૨૦ (૪) શ્રી કમલેશ જી. મગનાણી, મો. ૯૮૭૯૩૨૯૧૦૫, બ્લોક નં. ૧૬૨, ન્યુ સિંધુનગર, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૨. ફોન : ૦૨૭૮-૨૫૬૮૭૮૨.

નીચેનાં પુસ્તકો ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી ખાતે ઉપલબ્ધ છે.

અનુ.નં.	પુસ્તકનું નામ	લેખક	કિંમત
૧.	જયસંહિતા, ભાગ-૧	કે. કા. શાસ્ત્રી	૨૫-૦૦
૨.	જયસંહિતા, ભાગ-૨	કે. કા. શાસ્ત્રી	૨૫-૦૦
૩.	ભારતસંહિતા, ભાગ-૧	કે. કા. શાસ્ત્રી	૩૦૦-૦૦
૪.	ભારતસંહિતા, ભાગ-૨	કે. કા. શાસ્ત્રી	૩૦૦-૦૦
૫.	ભારતસંહિતા માટે અગ્રાહ્ય અંગો	કે. કા. શાસ્ત્રી	૧૨-૦૦
૬.	ગુજરાતી ઉચ્ચારણ-મીમાંસા	કે. કા. શાસ્ત્રી	૨૧-૦૦
૭.	રણછોડ ભગતના 'ધોળ'	કે. કા. શાસ્ત્રી	૩૦-૦૦
૮.	ભારતીય અમેરિકનો-લેખ સંગ્રહ	કે. કા. શાસ્ત્રી	૧૫-૦૦
૯.	A few notable Articles	કે. કા. શાસ્ત્રી	૪૬-૦૦
૧૦.	ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસનાં મૂળતત્ત્વો	કે. કા. શાસ્ત્રી	૩૫-૦૦
૧૧.	ભાવાંજલી-સંકલન (શ્રદ્ધાંજલિ)	કે. કા. શાસ્ત્રી	૨૫-૦૦
૧૨.	વૃત્તમંજરી (પિંગળ-પરિચય, કવિતા અને રસ અલંકાર સાથે)	કે. કા. શાસ્ત્રી	૫૦-૦૦
૧૩.	જોડણી મીમાંસા (લેખસંગ્રહ)	કે. કા. શાસ્ત્રી	૧૨૦-૦૦
૧૪.	ભાણદાસના ગરબા	કે. કા. શાસ્ત્રી	૭૦-૦૦
૧૫.	અમેરિકાના આદિમ વસાહતીઓ	કે. કા. શાસ્ત્રી	૨૫-૦૦
૧૬.	અમદાવાદનાં ખતપત્રો	ભારતી શેલત ઝુબેર કુરેશી	૨૦૦-૦૦ (at 50% Descount Rs. 100)
૧૭.	Sanskrit Lexicography સંસ્કૃત કોશ સાહિત્યનો ઇતિહાસ	ડૉ. ભારતી શેલત	૨૨૦-૦૦ (at 50% Descount Rs. 110)
૧૮.	Chronological Systems of Gujarat	ડૉ. ભારતી શેલત	૮૦-૦૦ (at 50% Descount Rs. 40)
૧૯.	રાજવિનોદ મહાકાવ્ય (પ્રાપ્તિસ્થાન : જામીયા ઈબ્ને અબ્બાસ મદરેસા, સરખેજ પોલીસ સ્ટેશન પાસે, સરખેજ Ph. 26821530, Mufti Saheb : 9879622898	ભારતી શેલત ઝુબેર કુરેશી	૧૫૦-૦૦
20.	New Horizons in Indology	Dr. Bharati Shelat Dr. Thomas Parmar	Rs. 850-00

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી

નરસિંહ ભગત છાત્રાલય પાછળ, ઈ.એસ.આઈ. ડીસ્પે. સામે,

પાલડી, અમદાવાદ-૭

ઇન્ડિયા લીગ ડેલિગેશન રિપોર્ટ : કન્ડિશન ઑફ ઇન્ડિયા

◆

બી. એન. ગાંધી*

અલબત્ત, હિંદના સ્વાધીનતા સંગ્રામના ઇતિહાસલેખન માટે આધારભૂત અને વિશ્વસનીય માહિતી આપતાં અનેકવિધ સાધનોમાં વિશેષતઃ સંસ્થાઓ/સમિતિઓ દ્વારા તૈયાર કરેલ અનેક અહેવાલો – What Happened at Borsad ? ધરાસણાનો કાળો કેર, મલાવ જંગલ સત્યાગ્રહ વગેરે-નો સમાવેશ થાય છે, પણ આવા અહેવાલો એક યા બીજા કારણે સહેલાઈથી ઉપલબ્ધ થતા નથી. પરિણામે બહુધા ઇતિહાસકારો આવા અહેવાલોની ઉપેક્ષા કરે છે. આ લેખનો હેતુ લગભગ ઉપેક્ષિત રહેવા પામેલ એવા એક મહત્ત્વપૂર્ણ અહેવાલને ઉજાગર કરવાનો છે.

પ્રસિદ્ધ ચિંતક બર્ટ્રાન્ડ રસેલ(Bertrand Russell) જેના પ્રમુખ હતા એ લંડનની ઇન્ડિયા લીગના ચાર સભ્યો – ૧. વ્હેટલી, ૨. વિલકીનસ્ન, ૩. લિયોનાર્ડ મેટર્સ અને ૪. સભ્ય સચિવ વી.કે.કૃષ્ણમેનન)ના બનેલ એક પ્રતિનિધિ મંડળે (તપાસ પંચ) ૧૯૩૨માં હિંદની તત્કાલીન રાજકીય પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવા હિંદની મુલાકાત લીધી. તા. ૧૭ ઑગસ્ટથી ૭ નવેમ્બર સુધીના ૮૩ દિવસો (પૃ. ૭) દરમિયાન હિંદનાં વિવિધ સ્થળોની મુલાકાત લઈ, પ્રાપ્ત કરેલ માહિતીના આધારે તૈયાર કરેલ અહેવાલ – 'કન્ડિશન ઑફ ઇન્ડિયા', લંડનના ઇસેન્શલ ન્યૂઝ (Essential News) દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો. સવિનય કાનૂનભંગ આંદોલનમાં ભાગ લેનારાઓ પર પોલીસે ગુજારેલ અત્યાચારો, કરેલ અભદ્ર વ્યવહારની તથા લોકોના જુસ્સા વગેરેની આધારભૂત અને વિસ્તૃત માહિતી આપતા આ અહેવાલની એક પણ પ્રત હિંદમાં ઉપલબ્ધ ન હતી. બ્રિટિશ હિંદની સરકારે એની પ્રતિષ્ઠાને ભયમાં મૂકે એવા અહેવાલની એક પણ પ્રત (નકલ) હિંદમાં ન આવે એની તકેદારી રાખી હતી.

આર.સી.મજુમદાર 'હિસ્ટ્રી ઑફ ફ્રીડમ મૂવમેન્ટ ઇન ઇન્ડિયાના' ત્રીજા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે. ''મારી જાણકારી મુજબ હિંદમાં આ અહેવાલની એક પણ નકલ ઉપલબ્ધ નથી. જોકે મને એની એક નકલ અમેરિકાની શિકાગો યુનિવર્સિટીના ગ્રંથાલયમાં જોવા મળી.'' આ અહેવાલ અંગે પોતાનો અભિપ્રાય આપતાં તે કહે છે,

"It is difficult to conceive of more authoritative, independent and impartial body than this Delegation to inverstigate the allegations against the British rulers in India... the report of the Delegation may be taken as the album of fairly representative pictures depicting the suffering of the Indian patriots had to bear for the sake of their motherland'' (p. xxxii).

હિંદના બ્રિટિશ રાજકર્તાઓ સામે કરવામાં આવતા આક્ષેપો/દોષારોપણોની તપાસ માટે આ ડેલિગેશન કરતાં વધુ પ્રમાણભૂત, સ્વાતંત્ર્ય અને નિષ્પક્ષ પંચનો વિચાર કરવો મુશ્કેલ છે... આ ડેલિગેશનના અહેવાલને પોતાની માતૃભૂમિ કાજે હિંદના દેશભક્તોને સહન કરવાં પડેલ સરેરાશ દુઃખોને ઉજાગર કરતો એક દૃષ્ટાંતરૂપ પ્રમાણિક સંગ્રહ માની શકાય.''

(II)

આ અહેવાલની પ્રસ્તાવનામાં (Preface) બ્રિટિશ વહીવટીતંત્રની ઉગ્ર ટીકા કરતાં રસેલ લખે છે, ''રાજકીય સત્તા ધરાવતા લોકોને નજીવી/ક્ષુલ્લક બાબતો માટે બૂમાબૂમ કરવાનો અધિકાર હોય છે. આ ઇતિહાસના મહાનતમ બોધપાઠોમાંનો એક છે, અને એ ઇતિહાસે હિંદીઓ પર્યાપ્ત માત્રામાં એવી છાપ ન પાડવી જોઈએ કે

---

* ૧૫૧, પ્રભાકુંજ સોસાયટી, શ્રીમાળી વાડી પાસે, ગોધરા - ૩૮૯૦૦૧. મો. ૯૮૨૫૪ ૨૨૩૦૧

આપણે લાઠી અને જેલથી તે શીખવી રહ્યા છીએ. આપણા રાજકર્તા વર્ગોએ તેઓની અગાઉની દક્ષતા ગુમાવી છે. મને ભય છે કે તેઓની હિંદમાંની મૂર્ખતાનું અંતિમ પરિણામ વિનાશ હશે... યુદ્ધોતર વિશ્વમાં મુત્સદ્દીગીરીનું મૃત્યુ થયું છે. પરિણામે અન્ય દેશોની જેમ હિંદ પણ સહન કરે છે" (પૃ. xv).

"...I fear the ultimate result of their folly in India must be disaster... statesmanship is dead in the post-war world and India like other countries suffers in consequence" (p. xv).

ડેલિગેશનના સભ્યોને ડૉ. સૈયદ મહેમૂદે પોતાની જાતમાહિતીના આધારે જણાવ્યું કે કૉંગ્રેસ સંઘર્ષ માટે તૈયાર ન હતી. જ્યારે ગાંધીજી લંડનમાં (ગોળમેજી પરિષદ માટે) ગયા ત્યારે સરકારે નવેમ્બર સુધીમાં દમન માટેની યોજનાઓ તૈયાર કરી લીધી હતી. (પૃ. ૨૭).

સવિનય કાનૂનભંગની મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ - બહિષ્કાર અને પિકેટિંગ વિશેની સમજ અહેવાલમાં આપેલ છે. પિકેટિંગ મુખ્યત્વે મહિલાઓ અને યુવાનો દ્વારા કરવામાં આવતું. તેઓ દુકાન સામે ઊભા રહીને ખરીદ ન કરવા આજીજી કરતા અથવા સાષ્ટાંગ કરતા. અપેક્ષિત ગ્રાહકોને બિવડાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો નહિ, પણ પિકેટિંગના પક્ષમાં જનમત હોવાથી વિદેશી કાપડની દુકાનનો અપેક્ષિત ગ્રાહક પોતાનો વિચાર બદલી નાખતો. પોલીસના ખરાબ વર્તનના કારણે બહિષ્કાર ચળવળને સહાય મળી છે. જે લોકોને કૉંગ્રેસ સુધ્ધાં પ્રત્યે અણગમો હતો, તેઓને પોલીસ અને સરકાર પ્રત્યે એનાથી ઓછો અણગમો ન હતો. ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં ઉપભોક્તાઓ બહિષ્કારના સમર્થકો (પક્ષમાં) હતા, અને એ જ બાબત બહિષ્કારની સફળતાનું કારણ હતી. દુકાનદારો કૉંગ્રેસને સહાય કરવા ઇચ્છતા હતા. તેઓને ડર હતો કે વિદેશી વસ્તુઓ મંગાવશે તો કદાચ એ વેચવાનું શક્ય ન પણ બને. આ ઉપરાંત, સ્વદેશી વસ્તુઓનો વેપાર વધુ સારો લાભદાયક વેપાર હતો. (પૃ. ૩૯૭).

ડેલિગેશને સરકારની બેવડી નીતિ, સંઘર્ષ માટેની જવાબદારી, ઑર્ડિનન્સ અને તેની કાયદેસરતા, રાષ્ટ્રીય આંદોલનના દમન, પોલીસ અત્યાચારો વગેરની માહિતી અલગ અલગ પ્રકરણોમાં આપી છે. આ અહેવાલમાંથી ગુજરાત અંગેની માહિતી સારા એવા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થાય છે.

(III)

ડેલિગેશનના સભ્યો તા. ૧૯ ઑક્ટોબરથી ૩૧ ઑક્ટોબર દરમિયાન અમદાવાદ, પંચમહાલ, ખેડા, ભરૂચ, અને સુરત જિલ્લાઓ તેમજ વડોદરા રાજ્યના ભાદરણ, વાઘોડીયા, મરોલી અને નવસારી વગેરેની મુલાકાત લીધી હતી. (પરિશિષ્ટ ૭, ૫૨૯-૫૩૪)

વટહુકમ/અધ્યાદેશ પછીના પ્રથમ માસમાં (જાન્યુ. ૧૯૩૨) બનેલ ઘટનાઓની વિગતો, સ્થળનામ સહિત (દા.ત. નડિયાદ, સુરત, કરાડી, જલાલપોર, આણંદ)ની યાદી પરિશિષ્ટ-૩માં (પૃ. ૫૨૪-૫૨૫) આપી છે. જેમ કે તા. ૭ જાન્યુ. ૧૯૩૨ના રોજ નડિયાદમાં નેતાઓની ધરપકડના વિરોધમાં નીકળેલ સરઘસ પર કરાયેલ લાઠીચાર્જમાં બાળકો અને વૃદ્ધો ઘાયલ થયા હતા. તા.૧૨મીએ જલાલપોરમાં જાહેર સભા મળી હતી. બસો અને કારોના ડ્રાઇવરોને ઘાયલો લઈ જતા રોકવામાં આવ્યા હતા. ૧૯૩૨ના પ્રથમ સાત મહિનાઓમાં ખેડા જિલ્લામાં ૮૦૦ જપ્તીઓ કરવામાં આવી હતી. ભરૂચ જિલ્લાના જંબુસર તાલુકામાં ૩૭૦ એકર અને ઉબેરમાં ૨૪૫ એકર જમીન જપ્ત કરવામાં આવી હતી. (પૃ. ૩૬૩). ચતુરભાઈ બૈજુભાઈનાં ૨૬ વર્ષીય પત્ની ગંગાબહેને જણાવ્યું કે એમના પતિની રૂ. ૨૦ હજારની જમીન જપ્ત કરી તે ગામની બહારની વ્યક્તિને એહમદે રૂ. ૨૦૦માં ખરીદી હતી. (પૃ. ૩૬૯).

ફોટોગ્રાફ્સ અને સોવિનેયર પરના પ્રતિબંધ વિશે સભ્યોએ અનેક દુકાનદારો અને સુરત તથા રાંદેરના કૃષ્ણ પેપર અને સ્ટેશનરી ડેપો પર પૂછતાછ કરી હતી. તેઓને જણાવવામાં આવ્યું કે પોલીસ અધિકારીઓએ સ્ટેશનરીના વેપારીઓને સલાહ આપી હતી કે તેઓ કૉંગ્રેસ સાથે નથી અને સરકાર પ્રત્યે વફાદાર છે, એવું તેમને

પ્રતીત કરાવવું પડશે; અને ગાંધીજી તથા અન્ય નેતાઓના ફોટા ધરાવતા હોય એવાં તમામ કેલેન્ડર પાછાં ખેંચવાં પડશે અન્યથા એમની સામે નગીનદાસ જેવી કાર્યવાહી કરવામાં આવશે. નગીનદાસને એ રાખવા બદલ બે વર્ષની સખત કેદ અને દંડની સજા કરવામાં આવી હતી. (પૃ. ૨૨૧)

આંદોલન દરમિયાન પોલીસ અને અધિકારીઓનું અહિંસક સત્યાગ્રહીઓ પ્રત્યેનું વર્તન શોભાસ્પદ રહ્યું ન હતું. આંદોલનમાં ભાગ લેનારાઓ પ્રત્યે પોલીસ દ્વારા કરવામાં આવતું વર્તન સભ્યોએ પ્રત્યક્ષ જોયું હતું. ધરાસણા દિનની ઉજવણી નિમિત્તે તા. ૨૧ ઑક્ટોબરના રોજ બોચાસણમાં નીકળેલા સરઘસ પર કરેલ લાઠીચાર્જ એક મકાન પરથી જોયો હતો. આવી ઘટનાઓ અને સરકાર દ્વારા લેવામાં આવતાં કડક દમનકારી પગલાંઓની લોકોના જુસ્સા પર કોઈ અસર થઈ ન હતી – નાકરની લડતમાં ભાગ લેવાના કારણે પોતાની મોટા ભાગની જમીનો ગુમાવનાર રાસ ગામની મહિલાઓએ ડેલિગેશનના સભ્યોને જણાવ્યું, ''પ્રત્યેક ઘર કૉંગ્રેસ ભવન છે'' વધુમાં, તેઓએ દઢતાપૂર્વક એ નિર્ધાર વ્યક્ત કર્યો, ''જ્યાં સુધી હિંદને સ્વતંત્રતા હાંસલ નહિ થાય, આંદોલન ચાલુ રહેશે' (પૃ. ૩૫૭).

જમીનમહેસૂલ નહિ ભરનાર ગાના ગામના બાપ-દીકરાને પકડીને ખેતરમાં લઈ જઈ નગ્ન કર્યા બાદ, મામલતદારે, ભાઈજીભાઈના પુત્ર ચતુરભાઈની પત્ની સૌ. ગંગાબહેનને પકડી મંગાવ્યાં. મામલતદારે બીભત્સ ગાળો આપી. ગંગાબહેનને એના સસરા જ્યાં ઊભા હતા, એ તરફ લઈ જવાનો પોલીસને આદેશ આપ્યો. પોતાના વડીલો નગ્ન દશામાં હોવાની ખબર પડતાં, તે ગુસ્સો કરી ગામ તરફ ભાગી ગઈ. (પૃ. ૩૭૫).

૬ જાન્યુઆરીથી ૩૦ દરમિયાન ગુજરાતમાં ૧૨૦ લાઠીચાર્જની ઘટનાઓમાં ૨૬૩૮ને ઈજાઓ થઈ હતી તથા લોકઅપમાં મારવાની ૫૬૦ ઘટનાઓ બની હતી. આ જ સમય દરમિયાન સુરતમાં લાઠીચાર્જની બનેલ ૨૪ ઘટનાઓમાં ૧૦૫૦ ઈજાગ્રસ્ત થયા હતા અને લોકઅપમાં માર મારવાની ૧૮૫ ઘટનાઓ બની હતી. પંચમહાલમાં એનું પ્રમાણ અનુક્રમે ૧૪, ૨૧૫ અને ૨૫નું હતું. (પરિશિષ્ટ ૨, પૃ. ૫૨૩).

પોલીસતાબામાંથી મુક્ત કરવામાં આવેલ વ્યક્તિઓના સરઘસ પર આણંદમાં લાઠીચાર્જ કરવામાં આવ્યો. ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીના કેમ્પસમાં પોલીસે પ્રવેશ કરી, ત્યાં રહેતા લોકોને ફટકાર્યા હતા. ઉમરેઠમાં બિનરાજકીય સભા બરખાસ્ત થયા બાદ પોલીસે લાઠીચાર્જ કર્યો હતો.

(IV)

ડેલિગેશનના સભ્યોએ હિંદમાં એમના ૮૩ દિવસોના મુકામમાંથી ૧૩ દિવસોનો સમય ગુજરાતમાં વ્યતીત કર્યો હતો. શેષ ૭૦ દિવસો દરમિયાન હિંદના અન્ય પ્રદેશોની મુલાકાતમાં વ્યતીત કર્યા હતા.

We spent a fortnight in the Southern Presidency dividing our time between Madras City (the provincial capital) at the four linguistic areas, Tamil, Telugu, Malayalam, and Canarese, which constitute the Province of Madras. From the South we travelled through Orissa to Bengal and Assam. (વધુ વિગતો માટે જુઓ પૃ. ૭-૮)

અંકોલામાં મામલતદારે ડેલિગેશનને જણાવ્યું કે તાલુકાની કુલ ૩૮ હજારની વસ્તીમાંથી ઓછામાં ઓછી ૧૫ હજારની વસ્તી કૉંગ્રેસની સમર્થક હતી. તાજેતરમાં ગામના પટેલનું મકાન લોકો દ્વારા સળગાવી દેવામાં આવ્યું હતું. અંકોલામાં ડેલિગેશનના પહેલાં એક નાનકડી જગ્યામાં બે હજાર લોકો ભેગા થયા હતા. ૧૦થી ૧૫ પોલીસે હાજર લોકો પર હળવો લાઠીચાર્જ કર્યો હતો. અંકોલા જિલ્લા બોર્ડના પ્રમુખે સભ્યોને જણાવેલ કે ખરેખર, લાઠીચાર્જ માટે મામલતદાર કે પોલીસ અધિકારીએ કોઈ આદેશ આપ્યા ન હતા. ઓછામાં ઓછી ૫ કે ૬ વ્યક્તિઓ ગંભીર રીતે ઘવાઈ હતી, અને ઓછામાં ઓછા ૧૦૦ને નિર્દય રીતે મારવામાં આવ્યા હતા. (પૃ. ૧૭૯-૧૮૧).

કલકત્તામાં તા. ૧૧ સપ્ટે. ૧૯૩૨ના રોજ નીકળેલ સરઘસ પર પોલીસ દ્વારા લાઠીચાર્જ કરવામાં આવ્યો.

પ્રદર્શનકારીઓ મુખ્યત્વે વિદ્યાર્થીઓ હતા. ડેલિગેશનના સભ્યોને હિંસા કે પ્રતિકારની પ્રતીતિ થઈ ન હતી. ટ્રાફિકને એમાં કોઈ અવરોધ ન હતો તેમજ અપમાનજનક વર્તન કરવામાં આવ્યું ન હતું. બ્રિટિશ સાર્જન્ટોએ કૉંગ્રેસના સ્વયંસેવકોને માર માર્યો હતો. સભ્યોએ જોયું હતું કે જેઓ વિખેરાઈ ગયા હતા તેમનો પીછો કરીને ફટકાર્યા હતા. ટોળાં સાથે પણ આવો જ વ્યવહાર કરવામાં આવ્યો. (પૃ. ૧૮૨).

ડેલિગેશનના સભ્યોને એ માહિતી આપવામાં આવી કે દારૂની દુકાન પર પિકેટિંગ કરતા કેટલાક છોકરાઓ પર પોલીસે લાઠીઓ મારી તેઓને ઘાયલ કર્યા હતા. ઘાયલ યુવાનને સભ્યો સમક્ષ લાવવામાં આવ્યો. પોલીસ દ્વારા તે દારૂની દુકાન પર પિકેટિંગ કરતો હતો ત્યારે તેને એ છોડી જતા રહેવા જણાવ્યું હતું. પણ તેણે એમ ન કરતાં ...એક પોલીસે તેને ફટકાર્યો. એક અન્ય પોલીસે છોકરાને ન મારવા જણાવ્યું. એક ડૉક્ટરે તેને સારવાર આપી, જેમાં ડેલિગેશનના એક સભ્યે સહાય કરી હતી.

Three boys who received medical attention had to be detained and rested for several hours. They were all in great pains. The lathi blows had left deep marks (પૃ. ૧૮૩).

સ્ત્રીઓ અને બાળકો સાથેના ખરાબ વર્તનના પ્રસંગો ગામડાં અને જેલમાં બન્યા હતા. ખરાબ વર્તનમાં નીચે જણાવેલ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે :–

૧. સ્ત્રીસત્યાગ્રહીઓને પોલીસ લૉરીમાં લઈ જઈ, દૂર સ્થિત એકાંત જગ્યામાં છોડી મૂકવી,

૨. વાસ્તવિક ફટકાર અને હિંસાની ધમકી,

૩. અશ્લીલ, અભદ્ર સંકેતો કરવા તથા અપમાન,

૪. પુરુષના તાબા/જાપ્તા હેઠળ કેદી તરીકે મુસાફરી,

૫. બળાત્કાર અને અશોભનીય વર્તન.

સ્ત્રીઓ સાથેના ખરાબ વર્તનનું પ્રમાણ પ્રાંતે પ્રાંતે જુદું રહ્યું છે.

"The extent to which ill treatment of women has occured, has varied from province to province and our informatiton, is that in Bombay City, women volunteers and workers have on the whole treated better... Gujarat was the subject to maltreatment of women" (વધુ વિગતો માટે જુઓ પૃ. ૧૯૫-૧૯૯).

સ્ત્રીઓ પ્રત્યેના ખરાબ વર્તનનું પ્રમાણ પ્રાંતે પ્રાંતે ભિન્ન રહ્યું છે. અમારી પાસે ઉપલબ્ધ માહિતી મુજબ મુંબઈ નગરની સ્ત્રીઓ સાથેનું વર્તન બહુધા ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓ સાથે થતા ખરાબ વર્તન કરતાં સારુ હોય છે.

સ્વ. મોતીલાલ નહેરુનાં વિધવા અલ્હાબાદના પુરુષોતમદાસ પાર્કમાં તા. ૮ એપ્રિલ, ૧૯૩૨ના રોજ કૉંગ્રેસનું પ્રદર્શન જોઈ રહ્યાં હતાં તેમને ખુરશી પરથી હડસેલીને ગબડાવી પાડ્યાં હતાં. તેમના શરીર અને માથા પર લાઠીના ફટકા મારવામાં આવ્યા. માથા પર ઈજા થવાથી લોહી નીકળતું હતું અને તે બેભાન થઈ ગયાં હતાં. તા. ૧૨ એપ્રિલના રોજ જિલ્લા ન્યાયાધીશે જાહેર કરેલ પ્રેસનોટમાં કોઈ પણ યુરોપીય અધિકારી આ ઘટના સાથે સંકળાયેલ હોવાનો ઈન્કાર કરવામાં આવ્યો. કૉંગ્રેસ બુલેટિનમાં આ ઘટના માટે યુરોપીય અધિકારી પર આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો, જેનો સરકારી પ્રેસનોટમાં ઈન્કાર કરવામાં આવ્યો હતો પણ એમાં શ્રીમતી નહેરુને ફટકારવામાં આવ્યો હોવાનો કે ઘાયલ થયા હોવાનો ઈન્કાર કરવામાં આવ્યો ન હતો. (પૃ. ૨૦૦).

(V)

બહિષ્કાર પ્રવૃત્તિની વિપરીત અસર બ્રિટન અને અન્ય વિદેશોના વેપાર પર થઈ હતી. લંડન ટેલિગ્રાફના

મુંબઈમાં સ્થિત સંવાદદાતાએ તા. ૨૮-૨-૧૯૩૨ના રોજ તારથી બ્રિટિશ માલના રૂા.૩૩ લાખની ઑફર રદ થયાનું જણાવેલ. અન્ય દેશોમાંથી હિંદમાં આયાત કરવામાં આવતી વસ્તુઓની કિંમતોમાં નોંધપાત્ર ઘટાડો થયો હતો જે અહેવાલમાં આપેલ આંકડાઓથી સ્પષ્ટ થાય છે :–

દેશ	૧૯૨૦-૩૦	૧૯૩૦-૩૧	૧૯૩૧-૩૨ -
બ્રિટન	૧૦,૩૧૦	૬,૧૨૯	૪,૪૭૬
જાપાન	૨,૩૫૯	૧,૪૫૧	૧,૧૩૪
ફ્રાંસ	૪૫૩	૨૮૯	૨૧૩
ઇટાલી	૬૧૩	૪૫૧	૩૬૧

in hundred thousand Rs.

Note : A thousand hundred is roughty £ 7500-

ભારતીય ઇતિહાસ કૉંગ્રેસ (IHC)ના ૪૬મા અધિવેશનના અધ્યક્ષીય ઉદ્‌બોધનમાં બિપીનચંદ્રે યથાર્થ કહ્યું કે ૧૯૩૨માં ઇન્ડિયા લીગ ડેલિગેશને હિંદનાં વિવિધ સ્થળોના કરેલ પ્રવાસ દરમિયાન પ્રાપ્ત કરેલ માહિતીથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ખેડૂતો, ખરેખર, રાષ્ટ્રીય ખ્યાલોને સમજતા અને એમની કદર કરતા હતા. ડેલિગેશનનો અહેવાલ નોંધે છે કે સાયમન કમિશનની એ સમજ સાચી ન હતી કે હિંદના લોકો ગૂઢ રાજકીય ખ્યાલથી નહિ પણ ગાંધીજી જેવા નેતાના વ્યક્તિત્વથી આકર્ષિત થયા હતા. નિઃશક, ગામડાંમાં આવેલ જાગૃતિ મહદંશે ગાંધીજી, અબ્દુલ ગફારખાન, વલ્લભભાઈ, જવાહરલાલ અને અન્ય બીજા નેતાઓને આભારી હતી. સ્વરાજ અને એ શા માટે એવી ડેલિગેશનના સભ્યોએ કરેલ પૃચ્છાના પ્રત્યુત્તરમાં એક વૃદ્ધ ખેડૂતે જણાવ્યું કે સ્વરાજ એ સ્વસન્માન, સ્વતંત્રતા અને સ્વશાસન (સત્તા અને અધિકાર)ની બાબત છે. એના અભાવમાં વધુ શાળાઓ, રસ્તાઓ તથા હળવા કરભારણ વગેરે સુવિધાઓની પરિસ્થિતિ હાંસલ થઈ શકશે નહિ. દેશ સમક્ષના પ્રચંડ કાર્ય વિશે લોકોને કોઈ ભ્રમ ન હતો. સંક્ષેપમાં, હિંદના મોટા ભાગની પ્રજાએ રાષ્ટ્રીય આંદોલનની જરૂરિયાતને પૂર્ણતઃ આત્મસાત્ કરી હતી.

વિવિધ સ્થળોની મુલાકાતના પરિણામે સભ્યો પર પડેલ સામાન્ય છાપની નોંધ અહેવાલમાં આપી છે. ''સ્વરાજની ઇચ્છા, દમન તથા અધ્યાદેશોના વિરોધમાં ઐક્ય હતું. આ સર્વાનુમતીએ અમને ખૂબ જ પ્રભાવિત કર્યા છે.. આ દેશમાં કૉંગ્રેસ એક ખૂબ શક્તિશાળી રાજકીય પક્ષ હતો... અને એના સહકાર વિના કોઈ પણ કાયદાનો (બંધારણ) સંતોષકારક અમલ થઈ શકશે નહિ. અધિકારીઓ સુધ્ધાં આવો જ વિચાર ધરાવતા હતા. (પૃ. ૪૯૩).

"In the desire of the self-government and the opposition to repression and Ordinances there was unity. This unanimity has made great impression on us... the Congress was the strongest political party in this country.... and that without its cooperation no constitution can be worked satisfactorily. Even officials shared this view" (p. 463)

પાટણ જિલ્લાનો ઈતિહાસ અને કલા વારસો

◈

ડૉ. કનૈયાલાલ રમણલાલ નાયક★

ઈ.સ. ૮૦૨ માં વનરાજ ચાવડાએ 'અણહિલવાડ પાટણ'ને પોતાની રાજધાની તરીકે પસંદગી કરી અને રાજધાની બનાવી. ત્યાર બાદ સોલંકી વાઘેલા શાસનમાં પણ મહત્ત્વનું સ્થાન પાટણનું રહ્યું હતું. મુસ્લિમ સમયમાં અને મોગલ સમયમાં આવિસ્તારનું મહત્ત્વ ઘટ્યું અને અમદાવાદ કેંદ્ર બન્યું, ત્યાર બાદ પાટણનું મહત્ત્વ ઘટતું રહ્યું હતું. ગુજરાત, મુંબઈ રાજયથી ઈ.સ. ૧૯૬૦-૬૧ મે ના રોજ અલગ રાજ્ય થતાં પાટણનો વિસ્તાર મહેસાણા જિલ્લામાં અને બનાસકાંઠા જિલ્લામાં વહેંચાયેલો હતો. બાદ ૨જી ઑક્ટોબરે ૧૯૯૭ થી પાટણને મહેસાણા અને બનાસકાંઠા જિલ્લામાંથી અલગ જિલ્લો બનાવવામાં આવ્યો તેમાં મહેસાણામાંથી સિદ્ધપુર, ચાણસ્મા અને પાટણ તાલુકા લઈ અને બનાસકાંઠામાંથી રાધનપુર, હારીજ, વાગદોડ, સમી અને સાંતલપુર તાલુકા લેવામાં આવ્યા વાગદોડ અને પાટણ બન્ને તાલુકા ભેગા કરી પાટણ તાલુકો કરવામાં આવ્યો અને આ રીતે સાત તાલુકાથી પાટણ જિલ્લો બનાવવામાં આવ્યો.

ઈતિહાસ :

હાલના પાટણ જિલ્લામાંથી જુદા-જુદા સ્થળોએથી માનવ વસાહત અંગેના પ્રાચીન સમયના પાષાણયુગના ઓજારે પુરાતત્ત્વીય ખોદકામો દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલાં છે. જે મધ્ય પાષાણ અને અંત્યપાષાણ યુગના છે. આ **ઉત્ખનનોના** અહેવાલો હજી સુધી વ્યવસ્થિત રીતે પ્રકાશમાં આવેલા જણાતા નથી.[1]

આ અશ્મ-ઓજારો રામપુરા, અંગુરીયા અને ઝેકડા ગામોથી મળ્યા છે અને આ ઓજારો હડપ્પન તથા પ્રાગ-ઐતિહાસિક યુગને પ્રકાશમાં લાવે છે. અરજણસર ગામના નજીકમાં આવેલા એક ટીંબા ઉપરથી ભૂખરા રંગના વાસણોના અવશેષો મળી આવ્યા છે. જે પ્રાગ્-મૌર્ય સમયના હોય એમ દેખાય છે. પછીના માનવ વસાહત અંગેના પુરાવા, વધુ અભ્યાસ માગી લે છે. વિસ્તારની વ્યવસ્થિત વસવાટ પ્રક્રિયા ચાવડા વંશના શાસન પછી શરૂ થઈ હોય તેમ જણાય છે.[2]

જિલ્લાનો ઈતિહાસ જોઈએ તો વ્યવસ્થિત વસવાટના સ્વરૂપ ૮-૯ મી સદીથી વધારે પ્રાચીન જણાતો નથી. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ, પૌરાણિક યુગમાં, ગુજરાતમાં જે પૌરાણિક નગરો જોવા મળે છે, તેમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પશ્ચિમ દરિયા કિનારે વસાવેલું દ્વારકા અને બીજું આ વિસ્તારનું મુખ્ય મથક વડનગર (આનર્તના-પ્રદેશની રાજધાની આનર્ત નગર કે આનંદપુર) પુરાણો પ્રમાણે ભારતખંડ(આર્યાવર્ત)નો દક્ષિણ-પશ્ચિમનો ભાગ મનુ વૈવસ્તના પુત્ર શર્યાતિને મળ્યો હતો. શર્યાતિના પુત્ર આનર્તે આનર્તદેશ વસાવ્યો. આજના ઉત્તર ગુજરાત સહિત અત્યારના રાજસ્થાનમાં આવેલા શ્રીમાલ અને ભિન્નમાલ સુધીના પ્રદેશનો સમાવેશ આ પ્રદેશમાં થતો હતો. રાજધાની આનંદપુર કે આનર્તનગર (વડનગર) હતી.[3]

એ સમયે ઈ.સ.પૂર્વે ત્રીજા સૈકામાં સૌરાષ્ટ્રમાં મૌર્યવંશનું શાસન હતું અને જૂનાગઢ (ગિરિનગર) એ મૌર્યસામ્રાજ્યના એક પ્રાંતની રાજધાની ગણાતું. મૌર્યયુગ પછી સૌરાષ્ટ્ર ગુર્જર રાષ્ટ્ર ગ્રીક-બેકટ્રીયન રાજાઓના તાબામાં આવ્યું. પછી ઈન્ડો-પાર્થિયન વંશનું રાજ્ય થયું. એ વંશના રાજાઓ દ્વારા મોકલાતા સુબાઓ 'ક્ષત્રપ' તરીકે ઓળખાતા. સમય જતાં એઓ સ્વતંત્ર રાજાઓ થયા, પછી ગુપ્તવંશનું શાસન સ્થપાયું. ગુપ્તવંશના સેનાપતિ ભટાર્કે સમ્રાટ સ્કંદગુપ્તના અવસાન પછી કેન્દ્રીય સત્તા નબળી પડતાં ઈ.સ. ૩૪૦ માં સૌરાષ્ટ્રમાં વલભીપુર વસાવી

અધ્યાપક, ઈતિહાસ અને સંસ્કૃતિ વિભાગ, મહાદેવ દેસાઈ ગ્રામસેવા મહાવિદ્યાલય, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ. સાદરા-૩૮૨૩૨૦

વલભી રાજ્યની સ્થાપના કરી. ઈ.સ. ૬૧૪ માં આ વંશના છેલ્લા રાજવી શિલાદિત્ય ઉપર કાઠી (સિથિઅન) લોકોએ ચઢાઈ કરી તેનું રાજ્ય લઈ લીધું.[૪]

વલભીપુરથી નાસી છૂટેલ એવા જ કોઈ રાજપુત યુવકે સમી પાસેના પંચાસર ગામે પોતાની રાજધાની સ્થાપી અને આજુબાજુના પ્રદેશમાં શાસનનો વિસ્તાર વધારતો રહ્યો. આ રાજાઓ ચાવડા વંશના હતા. ઈ.સ. ૬૯૬ માં જયશિખરીને મારી પંચાસર કબજે કર્યું. આ સમયે જયશિખરીની રાણી રૂપસુંદરી સગર્ભા હતી. તે બીકની મારી જંગલમાં ભાગી ગઈ ત્યાં તેને પુત્ર અવતર્યો. વનમાં જન્મ થવાના કારણે તેનું નામ વનરાજ પાડવામાં આવ્યું. મોટા થઈ વનરાજે મામા સૂરપાલની મદદથી (વિ.સં. ૮૦૨ ના ચૈત્ર વદ -૨) ઈ.સ. ૭૪૬ માં પંચાસર નજીક અણહિલવાડ પાટણ નામનું ગામ વસાવી પોતાનો રાજ્ય વિસ્તાર કર્યો. પછી એના વંશજો - યોગરાજ, ક્ષેમરાજ, ભુવડ, વીરસિંહ, રત્નાદિત્ય અને સામંતસિંહ એમ ગાદીએ આવ્યા.[૫]

વિ.સં. ૯૯૮ (ઈ.સ. ૪૯૨)માં સામંતસિંહ ગાદી પર હતો. ત્યારે મદ્યપાનના નશામાં પોતાના ભાણેજ મૂળરાજ સોલંકીને ગાદી ઉપર બેસાડે અને ભાનમાં આવ્યા પછી ઉઠાડે. વારંવાર એવા અપમાનને કારણે મૂળરાજ સોલંકી સામંતસિંહને મારીને ગાદીએ બેઠો. પાટણની ગાદી પર મૂળરાજ પછી ચામુંડરાજ, વલ્લભરાજ અને દુર્લભરાજ અનુક્રમે ગાદી પર આવ્યા. દુર્લભરાજ અપુત્ર હોવાથી તેણે પોતાના નાનાભાઈ નાગરાજના પુત્ર ભીમને ગાદીએ બેસાડ્યો. ભીમદેવ-૧ ના પછી કર્ણદેવ ૧લો અને પછી સિદ્ધરાજ જયસિંહ ગાદીએ આવ્યો. સિદ્ધરાજ અપુત્ર હોઈ તેના મૃત્યુ પછી કુમારપાલ ગાદીએ આવ્યો. તે પણ અપુત્ર મૃત્યુ પામતા તેના ભાઈ મહીપાલનો પુત્ર અજયપાલ ગાદીએ આવ્યો. તેના પછી અનુક્રમે મૂળરાજ-૨, ભીમદેવ-૨ અને પછી ત્રિભુવનપાલ ગાદીએ આવ્યો.

ત્રિભુવનપાલના મૃત્યુ પછી ધોળકાના ચૌલુક્ય રાજવી વિસલદેવ વાઘેલા ઈ.સ. ૧૨૪૬ માં પાટણની ગાદીએ આવ્યા. વિસલદેવ પછી પંદર વર્ષે અર્જુનદેવ અને એ જ વર્ષે તેના નાના ભાઈ સારંગદેવના રાજ્યરોહણ થવાનો ઉલ્લેખ છે.

ઈ.સ. ૧૨૯૭ માં અલાઉદ્દીન ખિલજીના સેનાપતિએ ગુજરાત પર ચડાઈ કરી તે સમયે કર્ણદેવ વાઘેલા રાજા હતો. એ યુદ્ધમાં હારતાં નવસારી તરફ ભાગી છૂટ્યો પરંતુ પાછળથી પકડાઈ જતાં એને મારી નાખવામાં આવ્યો અને ગુજરાત પર રાજપૂત વંશના શાસનનો અંત થયો અને મુસ્લિમ સત્તાની સ્થાપના થઈ પરંતુ, આ સમય દરમ્યાન ગુજરાતના મોટાભાગના ચુંવાળિયા તથા કોળી રાજપૂતો આ મુસ્લિમ શાસકોને છૂપી રીતે લૂંટફાટ કરીને હેરાન કરતા રહ્યા.[૬]

કેંદ્રમાં ખિલજીવંશનું પતન થતાં તુઘલખ વંશના નાસિરૂદ્દીન મહંમદ તુઘલખે ઝફરખાનને ગુજરાતનો સૂબો બનાવ્યો. દિલ્હીની અંધાધૂંધી ભરી રાજકીય પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ ગુજરાતનો નાઝીમ (સૂબો) ઝફરખાન ગુજરાતનો પ્રથમ સ્વતંત્ર સલ્તનતનો શાસક બન્યો. પરંતુ સત્તાવાર શાસક તો તેનો પુત્ર તાતારખાન હતો. ગુજરાતના સુલતાનો પૈકી ત્રીજા સુલતાન અહમદશાહે અમદાવાદ શહેર વસાવ્યું અને પાટણની રાજગાદી અમદાવાદ લાવ્યો. આ પછી પાટણનું વર્ચસ્વ અને મહત્ત્વ ઘટવા લાગ્યા. તેથી આ વિસ્તારમાં ચુંવાળીયા અને ગરાસિયા કોમોએ હેરાન કરવાની શરૂઆત કરી. આ સમયે વાઘેલા વંશના વરસોજી અને જેતોજી પણ આ સુલતાનો સામે બહારવટે ચડ્યા હતા. આ બધી કોમો વારંવાર લૂંટફાટો કરી ઉત્તર ગુજરાતમાં જંગલો વધુ હોવાથી તેમાં સંતાઈ જતાં.[૭]

ઈ.સ. ૧૫૭૩ માં અકબરે ગુજરાત પર ચડાઈ કરી ગુજરાતની સ્વતંત્ર મુસ્લિમ સત્તાનો અંત આણ્યો અને મુઘલસત્તાની સ્થાપના થઈ. આ વંશમાં ઔરંગઝેબના સમયમાં રાજકીય અંધાધૂંધી ઊભી થઈ. તે સમયે મરાઠી સત્તાનો મહારાષ્ટ્રમાં ઉદય થયો. તેમણે મોગલસત્તાને પડકાર ફેંક્યો અને મોગલ લશ્કરને હેરાન પરેશાન કરવાનું

શરૂ કર્યું. અને ઈ.સ. ૧૬૬૪ તથા ઈ.સ. ૧૬૭૦ એમ બે વખત સુરત લૂંટ્યું. શિવાજીના મૃત્યુ પછી પણ મરાઠા સરદારો ગુજરાતમાં લૂટફાટ કરતાં રહ્યા. આ સમયમાં ગુજરાત અને દેશમાં અંધાધૂંધી પ્રવર્તમાન હતા.૮

છત્રપતિ શાહુના સેનાપતિ ખંડેરાવ દાભડેએ ઉત્તર ગુજરાત અને કાઠિયાવાડ પર કૂચ કરી અને મોગલ લશ્કરને હરાવ્યું. તેના પછી દામાજીરાવ અને પિલાજીરાવ ગાયકવાડ સેનાપતિ તરીકે આવ્યા. પિલાજીરાવે સોનગઢ ડુંગર કબજે કરી ત્યાં ગાયકવાડી રાજ્યની સ્થાપના કરી-(ઈ.સ. ૧૭૩૦). ત્યાર બાદ બાબીવંશના શેરખાનને હરાવી વડોદરા કબજેકરી વડોદરામાં રાજગાદી સ્થાપી. ઈ.સ. ૧૭૫૩ થી ૧૮૧૮ સુધી ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર ઉપર મરાઠાઓની સત્તા સર્વોપરી બની હતી. પુનાના પેશ્વાના તાબેદાર તરીકે ગાયકવાડનું શાસન વડોદરાથી પાટણ સુધી ચાલતું હતું. પેશ્વાના સૂબો અમદાવાદમાં રહેતો હતો. છેલ્લા સૂબા સાથે ગાયકવાડનો ઝઘડો થતાં પેશ્વાઈ સત્તા ગુજરાતમાંથી ખતમ થઈ ગઈ અને વસાઈ કરારથી પુનાની પેશ્વાની ખંડણી ઉઘરાવવાનો હક્ક ગાયકવાડને મળ્યો-ઈ.સ. ૧૮૦૨ માં ગાયકવાડે અંગ્રેજોની સહાયકારી યોજના સ્વીકારી હોવાથી અંગ્રેજોનું આધિપત્ય આ સમયથી આ વિસ્તારમાં વિસ્તર્યું.[૯]

આ સમય દરમિયાન કડી પ્રાંત બન્યું હતું. તેમાં લગભગ ઉત્તર ગુજરાત પણ આવી જતું. તેમાં કડી, વિજાપુર, દહેગામ, વિસનગર, પાટણ અને ખેરાલું એમ છ તાલુકા હતા. જે આઝાદી મળી ત્યાં સુધી આ વ્યવસ્થા જળવાઈ રહી.[૧૦]

આઝાદી પછી ગુજરાત મુંબઈ સાથે જોડાયું હતું. હાલનો પાટણ જિલ્લો પણ તે સાથે આવતો હતો. ઈ.સ. ૧૯૬૦ ૧ લી મે ના દિવસથી ગુજરાત અલગ રાજ્ય બન્યું. આ સમયે પાટણ જિલ્લો ન હતો. પરંતુ તે મહેસાણા જિલ્લામાં આવતાં એક તાલુકા મથક બની રહ્યું. પરંતુ ગુજરાતમાં ઑક્ટોબર ૧૯૯૭ થી પાંચ જિલ્લા નવા બનાવ્યા. તેમાં પાટણને પણ મહેસાણા અને બનાસકાંઠામાંથી અનુક્રમે ચાણસ્મા, સિદ્ધપુર, પાટણ અને હારિજ, સમી, રાધનપુર, સાંતલપુર અને વાગડોદ તાલુકા ભેગા કરી પાટણને સ્વતંત્ર જિલ્લો બનાવવામાં આવ્યો અને ફરીથી તેને જિલ્લા મુખ્ય મથક બનાવવામાં આવ્યું. આ રીતે વર્તમાન સમય સુધી પાટણ વિસ્તારમાં રાજકીય ફેરફારો થયા. આ રીતે પાટણની ચડતી-પડતી અને ઇતિહાસ રસપ્રદ રહ્યો છે.

પાટણની ચડતી-પડતીનો ઈતિહાસ જેટલો રસપ્રદ છે એટલો જ રસપ્રદ છે એના કલા-વારસાનો ઈતિહાસ

પાટણના સમર્થ સોલંકી રાજવી કુમારપાળના શાસન સમયે મહારાષ્ટ્રના જાલના પ્રાંતમાંથી પાટણમાં આવી વસેલા સાલવી કુટુંબોએ સાત-સાત સદીઓના લાંબા સમયગાળા પછી પણ પટોળાં વણાટની કાબિલેયશ હસ્તકલાને જાળવી રાખી છે. ''પાટણનાં પટોળાં એ તો ગુજરાતના ગરવા લોકજીવનની હરખમઢી વારતા છે.[૧૧]

એક કાળે પાટણમાં ૭૦૦ સાલવી કુટુંબો નયનાકર્ષક પટોળા તૈયાર કરતા. સમય જતાં કસબીઓની સંખ્યા ઘટી. પણ ગરવો કસબ તો આજના દહાડે પણ હેમખેમ સાબૂત છે. પાટણના ભારત વિખ્યાત પટોળા શુદ્ધ રેશમમાંથી તૈયાર કરાય છે. પટોળા માટેનું શુદ્ધ રેશમ એક કાળે ચીન-જાપાનથી આયાત કરાતું.[૧૨]

આ પટોળાંના વણાટમાં ૪૮ પનાની પહોળાઈ ધરાવતી સાળનો ઉપયોગ થાય છે. એક પટોળું તૈયાર કરવામાં આશરે ત્રણથી ચાર મહિના જેટલો સમય લાગે છે. શુદ્ધ રેશમના તાણાવાણા વડે વિવિધ ડિઝાઈનો નિષ્પન્ન કરવા માટે તાણા પર ગ્રાફ તૈયાર કરી પસંદગીની ડિઝાઈન પ્રમાણે દોરાની ગાંઠ મારી તેટલા ભાગને જરૂર પ્રમાણેના રંગ માટે અકબંધ રખાય છે. ''રેશમની આંટીમાંથી આઠ તારને ભેગા બાંધી એક તાર તૈયાર કરાય છે. આવા તાર તૈયાર થયા પછી ફરીથી આંટીમાં બંધાય છે. રેશમને ગરમ પાણીમાં બાફ્યા બાદ ટ્વિસ્ટ કરવાની પ્રક્રિયા હાથ ધરાય છે. તાર પર ડિઝાઈનની ગાંઠ માર્યા પછી જરૂર પ્રમાણેના જુદા જુદા રંગોમાં પલાળવામાં આવે છે. આ પ્રારંભિક કામગીરી પૂરી કરાયા બાદ હાથસાળ પર પટોળા વણાટની પ્રક્રિયા હાથ ધરાય છે.[૧૩]

પટોળાના રંગકામમાં હરડે બોરડીની લાખ, આમળા, કીરમજ, હળદર અને લીલી ગળી જેવા વનસ્પતિ જન્ય રોગોનો ઉપયોગ કરાય છે. વિવિધ રંગના સુભગ સમન્વયથી તૈયાર થતા પટોળામાં લાલ, કેસરી અને લીલા રંગના પટોળાં સવિશેષ ગ્રાહક પ્રિય બની રહે છે. ક્યારેક પાલવ બોર્ડરવાળું પટોળું પણ તૈયાર કરાય છે. ૬ વારની લંબાઈ ધરાવતા પટોળાનું વજન ઘણું વધારે હોય છે. પાટણ ખાતેના સાલવી કુટુંબો પાસે ૨૦૦ વર્ષ પહેલાંના પટોળાંની કૃતિઓ જોવા મળે છે.[૧૪] પટોળું લગભગ લાખ કે દોઢ લાખ રૂપિયા સુધીનું હોય છે. તેથી તે મોટાભાગે મહદ્અંશે મોટા નગરો કે પૈસાદાર કુટુંબોમાંથી ઓર્ડર મળે છે. આજે તો વિદેશીઓ પણ જોવા અને ખરીદવા આવે છે. તે સામાન્ય વ્યક્તિને પોષાય તેમ નથી.

આ પટોળાંની હસ્તકલાને અનેક એવોર્ડથી વિભૂષિત કરાઈ છે. તેને રાષ્ટ્રપતિ એવોર્ડ પણ મળેલ છે. તે ગુજરાતના લોકજીવનનું સજીવ સોપાન છે. પાટણના પટોળા ગુજરાતનું ગૌરવ છે અને તેણે વિશ્વમાં પાટણની વિશેષ ઓળખ પ્રસ્થાપિત કરી છે. જે આપણો વારસો છે.[૧૫]

પાટણમાં સરોવરો, વાવ અને તોરણોનો ઈતિહાસ પણ રસપ્રદ છે.

સહસ્રલિંગ સરોવરને સિદ્ધરાજે સ્થાપત્યકલા વડે એટલું બધું શણગાર્યું હતું કે ગુજરાતના ઈતિહાસમાં સર્વકાળે તે સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાયું છે. જસમા ઓડણની વાર્તા તથા રાસડાએ ગુજરાતના ગામેગામમાં આ તળાવને જાણીતું કર્યું. એનું અસલ નામ સિંધુ સરોવર. એના કાંઠે સહસ્રશિવ મંદિરો હોવાથી જનસમાજમાં 'સહસ્રલિંગ' તરીકે જાણીતું થયું. સહસ્રલિંગ ઈ.સ. ૧૧૩૯ માં બંધાયું હતું. સરસ્વતી પુરાણ અને પ્રબંધ ચિંતામણીમાં 'સહસ્રલિંગ' નામ સ્પષ્ટ આપેલું છે. તે ઉપરાંત 'સમરશનું' નામના પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યમાં સહસ્રલિંગ સરોવર નામ છે. 'આઈને અકબરી'માં તેને સહભનક કહેલું છે. કેટલાંક ગ્રંથોમાં સિંધુસર કે સિંધુસાગર નામ આપવામાં આવ્યા છે.[૧૬]

દક્ષિણે આવેલું ખાન સરોવર મૂળમાં સોલંકીકાળનું હોવા સંભવ છે. પરંતુ, અકબરના સમયમાં દૂધભાઈ મીરઝા અઝીઝ કોકા ગુજરાતનો સૂબેદાર હતો. તે કાળમાં સંપૂર્ણપણે તેનો જિર્ણોદ્ધાર (ઈ.સ. ૧૫૮૨)માં થયો. જો કે મિરાતે સિકંદરીનાં કહ્યું છે કે, આ સરોવર ગુજરાતની સ્વતંત્ર સલ્તનત સ્થાપનાર મુંઝફરખાનનાં સમયમાં વિદ્યમાન હતું. તેમ હોય તો એ ૧૪ માં સૈકામાં બંધાવ્યું હશે અથવા તો એનો ત્યારે સોલંકીકાળમાં જિર્ણોદ્ધાર કરી તેનો પુર્જન્મ થયો હશે એવું અનુમાની શકાય.[૧૭]

ભીમદેવ-૧ ની રાણી ઉદયમતીએ ભીમદેવના અવસાન પછી રાણીની વાવ બંધાવી હોવાનું મનાય છે. ઉદયમતીએ પોતાના પતિના સ્મારક તરીકે આ 'રાણકીવાવ' બંધાવી હતી. વાવમાં સ્થાપત્ય કલાના અદ્વિતીય નમૂના તરીકે તેની ગણના થાય છે. ઉદયમતી કલાપ્રેમી હતી જેનો ખ્યાલ આ વાવનું સ્થાપત્ય અને શિલ્પ સમૃદ્ધિ જોતાં જણાય છે.[૧૮]

સોલંકી રાજાઓ યુદ્ધમાં વિજયો મેળવ્યા પછી સામાન્ય રીતે કીર્તિતોરણો બંધાવતા. સિદ્ધપુરનું કીર્તિતોરણ કલાની દૃષ્ટિએ ઘણું સુંદર અને નમૂનેદાર છે.[૧૯]

ગુજરાતમાં શિલ્પ, સ્થાપત્યની તથા ભવ્ય ધર્મસ્થાનો ઊભા કરવાની પ્રેરણા સોલંકી રાજવી મૂળરાજે આપી હતી. મૂળરાજે બંધાવેલા મહાલયોના અવશેષો હજી છે. તે જોતાં મૂળરાજની ઉત્કૃષ્ટ કલ્પના તથા એ કલ્પનાના બળથી ગુજરાતમાં સ્થાપત્યના અપૂર્વ ઉત્કર્ષનો આરંભ કેવા વેગથી થયો હતો તે સમજાય છે. ૪૦ વર્ષ પછી દેલવાડા (આબુ)માં બંધાયેલા, ગુજરાતના સ્થાપત્યનાં કીર્તિરૂપે, વિમલશાહના મંદિરની અતિ રમણીય તથા મહાભવ્ય સ્થાપત્ય કલાના વિકાસનો પ્રારંભ મૂળરાજના સમયમાં જ થયેલો. મૂળરાજે પાછલી અવસ્થામાં પોતાની શિવભક્તિનો બાહ્યચિહ્નોના શિખરરૂપે સિદ્ધપુરમાં રૂદ્રપ્રાસાદ અથવા રુદ્રમહાલય બંધાવવા માંડ્યો.[૨૦] લગભગ ૧૭૫ વર્ષ પછી સિદ્ધરાજે તેનો જિર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો. સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ અદ્વિતીય હોવા છતાં. આજે તે જીર્ણ

હાલતમાં છે.[૨૧]

સરસ્વતી નદીનાં કિનારે વસેલાં સિદ્ધપુર ગામે ભારતના પ્રાચીન અને પવિત્ર મનાતાં ચાર મહાસરોવરોમાંનું એક બિંદુસરોવર છે. વર્તમાન સિદ્ધપુર ગામ અને નદીથી ૩ કી.મી. દૂર પશ્ચિમમાં આનવાટિકા, અલ્પાસરોવર અને બિંદુસરોવર નામના ૩ જળાશયો આવેલાં છે. નામ તો છે સરોવર પરંતુ, વાસ્તવમાં છ કુંડ છે અને જેમ માતૃશ્રાદ્ધ માટે ગયા પ્રખ્યાત છે તેમ પિતૃશ્રાદ્ધ માટે બિંદુ સરોવર પ્રખ્યાત છે. આ સરોવર પર શ્રાદ્ધ કરીને પાસેના અલ્પા સરોવરમાં પિંડ વિસર્જન થાય છે. સ્વચ્છ જળવાળા અને પાપ હરનાર આ તળાવ છે.

સૂણક સિદ્ધપુર તાલુકામાં આવેલું ગામ છે. ત્યાં નીલકંઠ મહાદેવનું પૂર્વાભિમુખ મંદિર ગર્ભગૃહ, રંગમંડપ અને શ્રૃંગારચોકીનું બનેલું છે. પીઠના કુંભા પર દેવ-દેવીઓના શિલ્પોથી મોહિત ગવાક્ષોની પંક્તિ છે. કુંભાના મથાળે ચારુ તમાલપત્રોની હારમાળા છે. કળશ પર મુક્તામાળાના સુશોભન છે. મંડોવરની જંઘાના ઉપરના ભાગમાં કોતરેલા નૃત્યાંગનાઓના શિલ્પ આ સમયની સારી રીતે જળવાયેલ સર્વોત્તમ કૃતિઓમાં સ્થાન પામે તેવા ઉદાત્ત છે. એમાં દરેક બાજુના ભર ગવાક્ષમાં અનુક્રમે ભૈરવ, નટેશ અને કાલીની મૂર્તિ છે.[૨૩]

સંડેરના મંદિરના શિખર પર દરેક બાજુએ બે-બે ઊરુશૃંગોની રચના છે. અહીં એ સંખ્યા ત્રણની બની છે. ગર્ભગૃહ સમચોરસ છે. પરંતુ મંડપની ડાબી તથા જમણી બાજુને લંબાવીને એને લંબચોરસ કરેલ છે. બહારની બાજુની દીવાલો પરના ભદ્ર વગેરે નિર્ગમોને કારણે ગર્ભગૃહ બહુકોણીય જણાય છે. મંડપનો ઘુમ્મટ અષ્ટકોણાકારે ગોઠવેલા આઠ સ્તંભો પર ટેકવેલો છે.[૨૪]

ચાણસ્માામાં ભટેવા પાર્શ્વનાથનું જૈનમંદિર છે. જે ઈ.સ. ૧૨૭૯ માં બંધાયેલું છે. શિલ્પસ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ અનુપમ છે.[૨૫] આ ઉપરાંત ચાણસ્મા તાલુકામાં દેલમાલ, ગોરાદ, કંબોઈ, ગાંભુ અને દેથલીમાં પણ પ્રાચીન મંદિરો છે. દેલમાલમાં કેટલાંક પ્રાચીન મંદિરો છે. એમાં લીંબોજમાતાના નામે મંદિર છે તે ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે જે ૧૧ મી સદીમાં બંધાયેલું છે. તેનો થોડોક ભાગ દામાજીરાવ ગાયકવાડના શાસનમાં બનાવાયો હતો.[૨૬]

ગોરાદનું સોમેશ્વર મહાદેવનું મંદિર ગર્ભગૃહ અને શૃંગાર ચોકીનું બનેલું છે. પીઠ અને મંડોવર આ કાલના અન્ય મંદિરોની જેમ વિવિધ થરોથી અલંકૃત છે. ગર્ભગૃહ પરનું શિખર અને શૃંગારચોકીની ઉપરનો ભાગ ખંડિત અવસ્થામાં છે. શૃંગાર ચોકીના સ્તંભ ઘટ પલ્લવ ઘાટના છે અને તેની સમતલ છતમાં વિભાગો પાડી દરેક વિભાગને પુષ્પમંડિત કરેલા છે. ગર્ભગૃહ પરના શિખરનો ઉપલો ભાગ એવી જ રીતે પછી કાળના સમારકામનો કે મંડોવરની જંઘાના ભદ્રગવાક્ષમાં ઉત્તરે મહાકાઇ, પૂર્વે નટેશ અને દક્ષિણે ભૈરવના શિલ્પ છે.[૨૭]

કંબોઈમાં પુનરોદ્ધાર કરેલું ચંદ્રમૌલી મહાદેવ (મૂળરાજ સોલંકીના શિલાલેખ) (વિ.સં. ૧૨૯૪) પ્રમાણે મૂળ નામ સૂંડાલેશ્વરનું મંદિર છે.[૨૮]

ગાંભુ ગામ પ્રાચીન છે. અહીં કરણદેવ વાઘેલાએ બંધાવેલું કરણસાગર નામનું તળાવ છે અને પાર્શ્વનાથનું જૈનમંદિર છે.[૨૯]

દેથલી ગામમાં પ્રાચીન શિવમંદિર છે. પાંડવો અહીં થોડો સમય રોકાયા હતા. તેવી લોકમાન્યતા એ પાછળ છે.[૩૦]

રાધનપુર તાલુકામાં ભંધવક નામે ગામ છે. અહીં હનુમાનજીનું મંદિર છે અને શ્રદ્ધાથી દર્શનાર્થે અનેક લોકો આવે છે. ઉપરાંત અહીં ધ્યાનકેન્દ્ર છે. એના કારણે એનું મહત્ત્વ જિલ્લામાં, રાજ્યમાં, દેશમાં અને વિદેશમાં ખૂબ જ છે. વિદેશી લોકો પણ મુલાકાતે આવે છે.[૩૧]

ગોતરકા રાધનપુર તાલુકામાં જ છે ત્યાં રામજી મંદિર અને ગોતરકા પીરની દરગાહ છે. હિન્દુ-મુસ્લિમ સાથે મળીને ઉત્સવો ઉજવે છે.[૩૨]

રાધનપુર તાલુકાના દેવ ગામમાં હિંગળાજ માતાનું મંદિર છે અને ચૈત્ર સુદ-૧૫ ના દિવસે મોટો મેળો ભરાય છે. એ કારણે મંદિરનું મહત્ત્વ ખૂબ છે. [૩૩]

હારીજ તાલુકામાં કલાણા ગામ. ત્યાં ભગ્ન શિવાલય અને તેના શિલ્પ સ્થાપત્યના અવશેષો છે. જે સોલંકીકાળના છે.[૩૪]

પાદનોંધ :

૧. ડૉ. એસ.બી.રાજગોર, 'ગેઝેટિયર ઑફ ઇન્ડિયા', બનાસકાંઠા ડિસ્ટ્રીક્ટ ગુજરાત સ્ટેટ, અમદાવાદ-૧૯૮૧, પૃ. ૯૩

૨. એજન, પૃષ્ઠ ૯૩

૩. એજન, પૃષ્ઠ ૯૩

૪. જિલ્લા માહિતી કચેરી 'મહેસાણા જિલ્લો એક પરિચય (૨૦૦૧)' પૃ. ૧૧

૫. ડૉ. એસ. બી. રાજગોર, 'ગેઝેટિયર ઑફ ઇન્ડિયા' મહેસાણા ડિસ્ટ્રીક્ટ ગુજરાત સ્ટેટ, અમદાવાદ-૧૯૮૧, પૃ. ૬૧-૬૨

૬. જિલ્લા માહિતી કચેરી, 'મહેસાણા જિલ્લો એક પરિચય (૨૦૦૧)', પૃ. ૫

૭. ડૉ. એસ.બી.રાજગોર, 'ગેઝેટિયર ઑફ ઇન્ડિયા', મહેસાણા ડિસ્ટ્રીક્ટ ગુજરાત સ્ટેટ, અમદાવાદ-૧૯૮૧, પૃ. ૭૧-૭૪

૮. કનૈયાલાલ ર. નાયક, ''ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં ચાણસ્મા નગર એક અધ્યયન' (ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં એમ.ફિલના અભ્યાસક્રમમાં રજૂ કરેલ શોધ નિબંધ- ૧૯૯૧-૯૨) પૃ. ૧૪

૯. એજન, પૃ. ૧૫

૧૦. એજન, પૃ. ૧૬

૧૧. શ્રી મણિભાઈ પ્રજાપતિનો લેખ, 'મહાગુજરાત વિશેષાંક', ૧૯૯૯, પાટણ, પૃ. ૯૦

૧૨. ભરત ડી. રાવલ, 'મહાગુજરાત વિશેષાંક', ૧૯૯૯, પાટણ, પૃ. ૬૭

૧૩. એજન, પૃ. ૬૭

૧૪. એજન, પૃ. ૬૭

૧૫. એજન, પૃ. ૬૭

૧૬. ડૉ. શિવપ્રસાદ રાજગોર, 'ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ', પૃ. ૮-૧૨

૧૭. કનૈયાલાલ ર. નાયક, 'ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં ચાણસ્મા નગર એક અધ્યયન', (ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં એમ.ફિલના અભ્યાસક્રમમાં રજૂ કરેલ શોધ નિબંધ - ૧૯૯૧-૯૨), પૃ. ૧૭-૧૮

૧૮. આર.ટી.સાવલિયા, 'ગુજરાતના પ્રાચીન સરોવરો, તળાવો અને કુંડો', યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, ૨૦૦૦, પૃ. ૨૫

૧૯. પ્રાદેશિક માહિતી કચેરી, 'પાટણ-સમયની સાથે પ્રવૃત્તિની પાંખે', પૃ. ૪૧

૨૦. શ્રી શૈલેશ ડી. તબિયાર, 'ઉ. ગુજરાતના કીર્તિ તોરણો, અપ્રગટ તપાસ અહેવાલ સમાજવિદ્યા વિશારદ વર્ષ-૩, ૧૯૯૬-૯૭, પૃ. ૧૭-૧૮

૨૧. એજન, પૃ. ૧૯

૨૨. શ્રી કમલેશ પટેલ, 'સિદ્ધરાજ જયસિંહના મહત્ત્વના સ્થાપત્યો અપ્રગટ તપાસ અહેવાલ', સમાજવિદ્યા વિશારદ, વર્ષ-૩, ૧૯૯૮-૯૯, પૃ. ૧૪-૧૫

૨૩. એજન, પૃષ્ઠ ૧૬

૨૪. આર.ટી.સાવલિયા, 'ગુજરાતના પ્રાચીન સરોવરો, તળાવો અને કુંડો', યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ,

૨૦૦૦, પૃ. ૪૬
૨૫. ડૉ. એસ.બી.રાજગોર, 'ગેઝેટિયર ઑફ ઇન્ડિયા', મહેસાણા ડિસ્ટ્રીક્ટ ગુજરાત સ્ટેટ, અમદાવાદ, ૧૯૮૧, પૃ. ૭૯૮
૨૬. કનૈયાલાલ ર. નાયક, 'ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં ચાણસ્મા નગર એક અધ્યયન', (ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં એમ.ફિલ.ના અભ્યાસક્રમમાં રજૂ કરેલ શોધ નિબંધ - ૧૯૯૧-૯૨), પૃ. ૧૦૭
૨૭. ડૉ. એસ.બી.રાજગોર, 'ગેઝેટિયર ઑફ ઇન્ડિયા', મહેસાણા ડિસ્ટ્રીક્ટ ગુજરાત સ્ટેટ, અમદાવાદ, ૧૯૮૧, પૃ. ૭૯૧
૨૮. એજન, પૃ. ૭૯૮
૨૯. પ્રાદેશિક માહિતી કચેરી, 'પાટણ-સમયની સાથે પ્રવૃત્તિની પાંખે', પૃ. ૪૦
૩૦. એજન, પૃ. ૪૦
૩૧. ડૉ. એસ.બી.રાજગોર, 'ગેઝેટિયર ઑફ ઇન્ડિયા', બનાસકાંઠા ડિસ્ટ્રીક્ટ ગુજરાત સ્ટેટ, અમદાવાદ, ૧૯૮૧, પૃ. ૭૪૮
૩૨. એજન, પૃ. ૭૫૪
૩૩. ડૉ. એસ.બી.રાજગોર, 'ગેઝેટિયર ઑફ ઇન્ડિયા', બનાસ ડિસ્ટ્રીક્ટ ગુજરાત સ્ટેટ, અમદાવાદ, ૧૯૮૧, પૃ. ૭૫૪
૩૪. પ્રાદેશિક માહિતી કચેરી, 'પાટણ-સમયની સાથે પ્રવૃત્તિની પાંખે', પૃ. ૪૦

સંદર્ભગ્રંથો

૧. પ્રો. ર. ના. મહેતા, 'પુરાવસ્તુની નજરે અણહિલવાડ પાટણ', ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, અંક-૧૯, ૧૯૮૧
૨. ડૉ. એસ.બી. રાજગોર, 'ગેઝેટિયર ઑફ ઇન્ડિયા' ગુજરાત સ્ટેટ, અમદાવાદ, 'મહેસાણા ડિસ્ટ્રીક્ટ'.
૩. જિલ્લા માહિતી કચેરી, 'મહેસાણા જિલ્લો એક પરિચય', મહેસાણા, ૨૦૦૧
૪. ડૉ. એસ.બી.રાજગોર, 'બનાસકાંઠા ડિસ્ટ્રીક્ટ', અમદાવાદ, 'ગેઝેટિયર ઑફ ઇન્ડિયા', ૧૯૮૧
૫. પ્ર.ચિ. પરીખ અને હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી (સંપા.), 'ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ' (પ્રથમ આવૃત્તિ), ગ્રંથ ૪, ૧૯૮૭, ભો.જે.અધ્યયન સંશોધન વિદ્યાભવન, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૯.

મહારાજા સયાજીરાવ ત્રીજાનું શિક્ષણક્ષેત્રે પ્રદાન

◆

ડૉ. રાજેન્દ્ર આર. જોષી*

શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે 'શિક્ષણ વિનાનો નર પશુ સમાન'. આ સંદર્ભમાં સયાજીરાવ ત્રીજા પોતાના વિચારો જણાવતાં કહે છે કે ''કોઈ રાજ્ય પદ્ધતિનું સારાપણું રાજ્ય કારભારની જુદી જુદી નાની મોટી બાબતો પર આધાર રાખતું નથી. પરંતુ એ રાજ્યપદ્ધતિને લીધે લોકોને સર્વદિશામાં પ્રગતિ કરવાનો અવસર મળે છે કે નહીં અને આવો અવસર મળ્યા પછી પ્રગતિ અનુસાર મેળવેલ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવા માટેની પૂરેપૂરી તક લોકોને મળે છે કે નહીં એ બાબત પરનો આધાર રહેલો છે.[૧]

સંવિધાનની ૪૫ મી કલમ પણ ૬ થી ૧૪ વર્ષના તમામ બાળકોને જાતિ, લિંગ, ધર્મ-સંપ્રદાયના ભેદભાવ વિના મફત, ફરજિયાત અને સાર્વત્રિક પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવાની રાજ્યની ફરજ ગણાવે છે.

મહારાજા સયાજીરાવ ત્રીજાએ પોતાના રાજ્યની વસ્તીમાંથી નાના બાળકોને બાદ કરતા તમામ પ્રજાજનોને શિક્ષણ મળે તેવી વ્યવસ્થા ગોઠવી હતી. ઇ.સ. ૧૮૯૩ ના માર્ચની ૧૫ મી એ વડોદરા રાજ્યના અમરેલી પ્રાંતમાં અમરેલી શહેર તથા ઈશ્વરિયા, ભૂતિયા, સાંગાડેરી, વરૂડી, થોરડી, મોટા ભંડારિયા, ગાવડકા, ફતેપુરા અને વિઠ્ઠલપુર ગામમાં, મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ પ્રયોગરૂપે દાખલ કર્યું હતું. તેમાં સફળતા મળતા સમગ્ર રાજ્યમાં ૧૯૦૭-૦૮ સુધીમાં તે દાખલ કર્યું હતું. કુમાર માટે ૭ થી ૧૪ વર્ષ અને કન્યા માટે ૭ થી ૧૨ વર્ષની વય, ફરજિયાત શિક્ષણ માટે, નક્કી કરી હતી. આદિવાસી વિસ્તારોને આ યોજનામાંથી બાકાત રાખવામાં આવ્યા હતા. ફરજિયાત શિક્ષણનો દંડ રેવન્યુ રાહે તલાટી માથે ઉઘરાવવાની ફરજ નાખવામાં આવી હતી. તેથી શિક્ષણ લેતાં બાળકોની સંખ્યામાં ૧૯૦૮ થી ૧૯૨૧ સુધીમાં એકધારો સારો વધારો થયો હતો. પાછળથી આ અમલમાં ઢીલાશ આવી હતી પણ રેવન્યુ રાહે દંડ થતો હોવાથી અને પટેલ, તલાટી વગેરેની આ ફરજ હોવાથી શિક્ષકો હાલ જે હાડમારી ભોગવે છે તેમાંથી તેઓ મુક્ત હતાં.[૨]

સમગ્ર હિન્દુસ્તાનમાં સૌપ્રથમ આવું પગલું ભરનાર સયાજીરાવ ત્રીજા હતા. આ પગલું ક્રાન્તદર્શી અને દીર્ઘદષ્ટિ ભર્યું હતું. લોકોમાં જાગૃતિ આવી અને ઉચ્ચ કોમોમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ વધ્યું.

માધ્યમિક શિક્ષણ

માધ્યમિક શિક્ષણ પણ વધતું ગયું હતું. ઇ.સ. ૧૯૦૧ થી ૧૯૧૧ ના એક દશકામાં જ માધ્યમિક શાળાઓની સંખ્યામાં ૩૬.૪ ટકા અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં ૫૦ ટકા જેટલો વધારો થયો. ઉત્તેજન આપવાની અસર ખેડા, અમદાવાદ તથા સુરત જિલ્લામાં ઘણી પડી.[૩]

અંત્યજો, મુસલમાનો તથા કન્યા કેળવણીને પણ ઉત્તેજન આપ્યું હતું. રાનીપરજ પ્રજાની કેળવણી માટે છાત્રાલયો ખોલવામાં આવ્યા હતા તેમજ શિષ્યવૃત્તિ માફી, અર્ધમાફીની ઇત્યાદિ સવલતો આપવામાં આવતી હતી. આમ શિક્ષણથી વંચિત વર્ગનાં ઉત્કર્ષ માટે વડોદરા રાજ્ય બહું જ મહત્ત્વનું પ્રદાન કર્યું હતું.[૪]

શિક્ષણ-પ્રશિક્ષણ

વડોદરા રાજ્યની પ્રાથમિક શાળાઓ માટે તાલીમ પામેલ શિક્ષક-શિક્ષિકાઓ મળી રહે તે માટે, મહારાજા સયાજીરાવ ત્રીજાએ, શિક્ષકોના પ્રશિક્ષણ (તાલીમ) માટે પાઠાશાળાઓ ખોલાવેલી.

---

* વ્યાખ્યાતા, મ. દે. ગ્રામસેવા મહાવિદ્યાલય, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, સાદરા, તા. જિ. ગાંધીનગર.

પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે જરૂરી જ્ઞાન કૌશલ્યવાળા શિક્ષકો તૈયાર કરવા માટે પુરુષ અધ્યાપન પાઠ્યશાળા ઈ.સ. ૧૮૫૫ થી ચાલુ થઇ તે માટે ભૂતડી ઝાંપા પાસે, ખુલ્લા વિસ્તારમાં, તેની ઈમારત બાંધવામાં આવી.[૫]

સ્ત્રી કેળવણી માટે જરૂરી શિક્ષિકાઓ તૈયાર કરવા માટે સુરસાગર પર ઈ.સ. ૧૮૮૨ માં સ્ત્રી અધ્યાપન પાઠ્યશાળાની ઈમારત બંધાઈ.[૬] માધ્યમિક શાળાઓમાં જોઈતા શિક્ષકોની તાલીમ માટે પણ ઈ.સ. ૧૯૧૬ માં પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ. થોડો સમય એ બંધ થઈ હતી. ઈ.સ. ૧૯૩૫ પછી ફરી ચાલુ થઈ. સમય જતાં તેમાંથી જ આજની એજ્યુકેશન અને સાયકોલોજી ફેકલ્ટીનું નિર્માણ થયું છે.[૭]

સૌપ્રથમ બેચલર ઓફ ટીચીંગ કૉલેજ વડોદરા રાજ્યે શરૂ કરી હતી. તેનું જોડાણ મુંબઈ યુનિવર્સિટી સાથે થયું. પાછળથી મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી અસ્તિત્વમાં આવતા તેની સાથે આ સંસ્થાનું જોડાણ થયું. અને એ દ્વારા બી.ટી. તથા ટી.ડી. માટે શિક્ષકોને તૈયાર કરાતા હતા.[૮]

પાઠ્યપુસ્તકો

પ્રાથમિક શાળાઓ માટે બ્રિટિશ સરકાર ગુજરાતી ભાષામાં પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરાવતી. ગોંડલ અને વડોદરા રાજ્યે પોતાની શાળાઓ માટે જાતે પુસ્તકો તૈયાર કરાવેલા. વડોદરા તથા ગોંડલની વાંચનમાળામાં સ્વદેશી અને સ્વદેશી ભાવનાને પોષક, રાષ્ટ્રપ્રેમ જાગૃત કરે તેવા, પાઠ સામેલ કરવામાં આવેલા.[૯]

ઉચ્ચ શિક્ષણ

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણીની શરૂઆત બાદ વડોદરામાં ઉચ્ચ કેળવણીની કૉલેજ શરૂ કરવા ભારે પ્રયત્નો થયાં. ઈ.સ. ૧૮૭૯ માં ૮ મી જાન્યુઆરીએ કૉલેજનો પાયો નંખાયો. મુંબઈ સરકાર સાથે મંત્રણાઓ બાદ ઈ.સ. ૧૮૮૨ માં વડોદરા કૉલેજ શરૂ થઇ. વડોદરાની આ ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાનું મકાન રેલ્વેસ્ટેશન અને વિશ્વામિત્રી નદીની વચ્ચે વિમલેશ્વર મહાદેવના સ્થાનમાં બાંધવામાં આવ્યું. આ જ વિસ્તારમાં ઈ.સ. ૧૯૧૪ માં વડોદરા હાઈસ્કૂલનું મકાન અને ઈ.સ. ૧૯૩૫ માં વિજ્ઞાન વિભાગનું મકાન બન્યું. આ શિક્ષણ સંસ્થાઓએ વડોદરા યુનિવર્સિટીની સ્થાપના માટેની પૂર્વભૂમિકા પૂરી પાડી.[૧૦]

વિશ્વવિદ્યાલય (યુનિવર્સિટી)ની ભૂમિકા

ઈ.સ. ૧૯૦૯ માં, નરેશ સયાજીરાવ ત્રીજાને, ગુજરાત ખાતે સ્વતંત્ર યુનિવર્સિટી સ્થાપવાનો વિચાર સૌપ્રથમ આવેલો તેથી રાજ્યના કેળવણીના સમગ્ર માળખાની વિચારણા કરતી વખતે ચાલુ ઉચ્ચશિક્ષણની સંસ્થાઓને વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપવાના હેતુથી વિકસાવવા નિર્ણય લેવામાં આવ્યો હતો. વડોદરા રાજ્યે ઈ.સ. ૧૯૧૫, ૧૯૧૯, અને ૧૯૨૫ અને ૧૯૨૬ અને ૧૯૪૭માં યુનિવર્સિટીની સ્થાપના માટે કમિટિઓ અને કમિશનો નીમ્યાં હતાં. ઈ.સ. ૧૯૨૬ માં એ માટે મુન્શી અને ગુજરાતના અન્ય વિદ્વાનો પાસે એની યોજના અને સ્વરૂપ વિચારાવ્યાં હતા.[૧૧] ૧૯૪૭ સુધીમાં વડોદરા ખાતે યુનિવર્સિટી માટેની ભૂમિકા તૈયાર થઈ ગઈ. સયાજીરાવે રૂ. એક કરોડનું ફંડ અનામત રાખ્યું હતું. ઈ.સ. ૧૯૪૯ માં સ્થપાયેલ યુનિવર્સિટી સાથે રાજવીનું નામ જોડવામાં આવ્યું તે ઉચિત જ હતું.[૧૨]

લલિત કલાઓનું શિક્ષણ

સંગીત : ઈ.સ. ૧૮૯૬ માં સંગીત મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના થઈ. સંસ્થા આગળ જતાં સંગીત, નૃત્ય, નાટકની વિદ્યાશાખા તરીકે જન્મી. જે આજે કૉલેજ ઓફ ઈન્ડિયન મ્યુઝિક ઍન્ડ ડાન્સ તરીકે ઓળખાય છે.[૧૩] પ્રો. મૌલાબક્ષે આ શાળાનું સંચાલન કરેલું. એમણે સંગીત શાળાના ઉપયોગ માટે સંગીતમાં સ્વરલિપિ (નોટેશન) દાખલ કરી. જે સર્વપ્રથમ વડોદરામાં દાખલ કરવામાં આવી. પ્રો. મૌલાબક્ષ અને તેમના પુત્રોએ સંગીતના વિષયને લગતાં પુસ્તકો પણ લખેલાં.[૧૪] ઈ.સ. ૧૮૯૦ માં વડોદરા ખાતે કલાભવન સ્થાપ્યું. જેમાં યુરોપીયન ઢબે ચિત્રકલાનું

શિક્ષણ અપાતું.

ટૅક્નિકલ શિક્ષણ

શરૂઆતમાં કલાભવનમાં સ્થાપત્ય, સિવિલ અને મિકેનિકલ એન્જિનિયરિંગ, કેમિકલ ટૅક્નોલૉજી, વણાટકામ, ઘડિયાળ દુરસ્તી વગેરે શીખવાની પણ વ્યવસ્થા હતી. ધીમે ધીમે એ વિકાસ પામી અને એમાંથી ફેકલ્ટી ઓફ ટેક્નોલોજીનો વિકાસ થયો.

ઉપરાંત નવસારી, અમરેલી, પાટણ, સિદ્ધપુર, દ્વારકા, મહેસાણા વગેરે સ્થળોએ પણ માધ્યમિક શાળાઓમાં સુથારીકામને અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. પેટલાદમાં રંગશાળા શરૂ કરવામાં આવેલી. તેમાં રંગ બનાવવાની અને રંગાટીકામની તાલીમ આપવામાં આવતી.

આયુર્વેદનું શિક્ષણ

આયુર્વેદની કેળવણીમાં પણ મહારાજાએ સારો એવો રસ લીધો હતો. આયુર્વેદને પુનઃપ્રતિષ્ઠિત કરવા માટે પાઠશાળા અને વિદ્યાલય મારફત અભ્યાસ કરાવાતો હતો. ઉપરાંત શ્રાવણ માસ દક્ષિણા પરીક્ષા દ્વારા સંસ્કૃતભાષા અને આયુર્વેદને ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યું. પાટણમાં પણ ઉજમશી પિતાંબર આયુર્વેદિક વિદ્યાલય ઈ.સ. ૧૯૧૨ માં શરૂ કરવામાં આવ્યું. પરંતુ ૧૯૪૯ માં આ સંસ્થા વિદ્યાર્થી અને રાજ્યસરકારના ઉત્સાહના અભાવે બંધ થઈ.

વિજ્ઞાનશિક્ષણ

મહારાજા સયાજીરાવ ત્રીજાના હીરક મહોત્સવ પ્રસંગે વડોદરાના નાગરિકોએ તેમની યાદ માટે ફંડ એકત્રિત કર્યું હતું અને ઈ.સ. ૧૯૩૬માં વિજ્ઞાનના અધ્યયન માટે સયાજી જ્યુબિલી ઇન્સ્ટિટ્યૂટની સ્થાપના કરી હતી. તેમાં રસાયણશાસ્ત્ર, ભૌતિકશાસ્ત્ર, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, ઝુલૉજી વગેરે વિષયોમાં ઉચ્ચશિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.[૧૭]

સંસ્કૃતનું શિક્ષણ

ઈ.સ. ૧૯૧૫ માં સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલય શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. વડોદરા રાજ્યમાં વડોદરા, પેટલાદ, ડભોઈ, ચાણોદ, દ્વારકા, ગેરીતા-કોલવડા, વિસનગર, વિજાપુરમાં પાઠશાળાઓ હતી. પેટલાદમાં મહારાજા સયાજીરાવ ત્રીજાએ ઈ.સ. ૧૮૯૦ માં રાજ્ય તરફથી પાઠશાળા ખોલી હતી. તેમાં કર્મકાંડ, જ્યોતિષ, વ્યાકરણ, અલંકાર, સાહિત્ય જેવા વિષયોનું શિક્ષણ અપાતું હતું.[૧૮] આ ઉપરાંત એમના શાસન દરમ્યાન સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓને પણ ઉત્તેજન આપવામાં આવતું હતું.

અત્યંજોનું શિક્ષણ

ઓગણીસમા સૈકા સુધી ગુજરાતમાં અત્યંજ વર્ગના શિક્ષણની કોઈ વ્યવસ્થા ન હતી. આ દિશામાં પણ સૌપ્રથમ સયાજીરાવ ગાયકવાડે પ્રયત્ન કર્યો. ઈ.સ. ૧૮૯૩ માં વડોદરા રાજ્યમાં અત્યંજો માટે અલગ શાળાઓની સ્થાપના કરવામાં આવી. શરૂઆતમાં હિંદુ શિક્ષકો એમાં ભણાવવા માટે તૈયાર ન થતાં મુસ્લિમ શિક્ષકો દ્વારા શિક્ષણકાર્યની શરૂઆત કરવામાં આવેલી.[૧૯] એમના માટે ઈ.સ. ૧૮૯૧-૯૨ માં વડોદરા, અમરેલી, પાટણ, નવસારી ખાતે છાત્રાલયો ખોલ્યાં હતાં. એમાં વિદ્યાર્થીઓને રહેવા-જમવાની મફત સગવડ હતી. રાજ્ય તરફથી કપડાં, પુસ્તકો આપવામાં આવતાં.[૨૦] રાજ્યના લાયક અત્યંજ વિદ્યાર્થીઓને, તેમજ અન્ય પ્રાંતના પણ તેજસ્વી અત્યંજ વિદ્યાર્થીઓને, શિષ્યવૃત્તિ આપી આગળ અભ્યાસ માટે ઉત્તેજન અપાતું. એ જ રીતે ભારતીય સંવિધાનના ઘડવૈયા ભારત રત્ન ડૅા. ભીમરાવ આંબેડકરને પણ શિષ્યવૃત્તિ આપી ઉચ્ચ અભ્યાસ અર્થે સંસ્થાએ અમેરિકા મોકલ્યાં હતાં.

વિકલાંગોનું શિક્ષણ

ગુજરાતમાં વિકલાંગોના શિક્ષણની પણ સૌપ્રથમ વ્યવસ્થા કરી. વડોદરા અને મહેસાણામાં બહેરા-મૂંગાની શાળાઓ શરૂ થઈ.[૨૧] રાજ્યમાં ગાંડાઓ માટે દવાખાનાઓ પણ ખોલવામાં આવ્યા.

પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ

ગુજરાતમાં પદ્ધિતસરની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ અને ગ્રંથાલય સેવાનો વિકાસ થયો.[૨૨] મહારાજા સયાજીરાવે તેમના અમેરિકાના બીજા પ્રવાસમાં અમેરિકાની જાહેર પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિથી આકર્ષાઈને વડોદરા રાજ્યમાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો શરૂ કરવામાં મિ. વિલિયમ એલેન્સન બોર્ડનને વડોદરા મોકલ્યા અને ત્યારબાદ વડોદરા રાજ્યમાં પુસ્તકાલય ખાતું ખોલ્યું. તેના વડા હતા બોર્ડન. તેમણે સૌ પ્રથમ લક્ષ્મીવિલાસ રાજમહેલ પુસ્તકાલયને વડોદરા રાજ્યની સેન્ટ્રલ લાઇબ્રેરીમાં ફેરવી નાખવાનું કામ કર્યું. આમ મહારાજાનું અંગત પુસ્તકાલય સાર્વજનિક પુસ્તકાલય બન્યું.[૨૩]

પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને વેગ આપવામાં કાર્નેગી ફાઉન્ડેશન પણ સારું એવું સહાયભૂત થયું હતું. મોતીભાઈ અમીનની મદદનીશ વ્યવસ્થાપક પુસ્તકાલય તરીકેની નિમણૂક થયા પછી 'જ્યાં શાળા ત્યાં પુસ્તકાલય' એ સૂત્ર અપનાવવામાં આવ્યું. રાજ્યમાં લોકફાળો, પંચાયતો અને સરકારી મદદથી પણ ગ્રંથાલયો સ્થપાયાં. ગામડાઓ, કસબા, તાલુકા, જિલ્લાઓમાં પણ પુસ્તકાલયો સ્થપાયાં. તેના સંચાલન માટેના નિયમો પણ થયાં. આમ વડોદરા રાજ્યમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનો ભવ્ય વિકાસ થયો. તેનું શ્રેય સયાજીરાવ ત્રીજાને ફાળે જાય છે. આ પ્રવૃત્તિને કારણ પ્રજાની વાંચનભૂખ સંતોષાઈ. પરંતુ તેની સાથે સાથે રાષ્ટ્રભક્તિ અને રાષ્ટ્રપ્રીતિની ભાવના પણ જાગૃત થઈ.[૨૪]

ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ

સારી ગ્રંથાલય સેવા આપવા માટે તાલીમ પામેલ ગ્રંથપાલો જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ વડોદરા રાજ્યે ગ્રંથપાલોને તાલીમ આપવા માટે વિલિયમ બોર્ડનની દેખરેખ હેઠળ ગ્રંથાલય વિજ્ઞાન તાલીમ વર્ગ ઇ.સ. ૧૯૧૦ માં, વડોદરા મધ્યસ્થ ગ્રંથાલયમાં, શરૂ કરવામાં આવ્યા. જેનો સમયગાળો છ મહિનાનો હતો. પરંતુ સમય જતાં, પૂરતાં પ્રશિક્ષાર્થીઓના અભાવે, આ વર્ગ બંધ કરવો પડ્યો હતો. ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનની જાણકારી માટે ગુજરાતી, હિન્દી અને મરાઠીમાં 'ગ્રંથાલય-મિસેલીની' નામનું ત્રૈમાસિક પણ પ્રગટ થતું હતું. જે ઇ.સ. ૧૯૧૨ થી ૧૯૧૯ સુધી પ્રકાશિત થતું રહ્યું.[૨૫]

અન્ય શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ

આદિવાસીઓની સ્થિતિ ઘણી જ કંગાળ હતી. સર સયાજીરાવ ત્રીજાએ પોતાના રાજ્યમાં તેમના ઉત્કર્ષ માટે ખાસ પ્રબંધ કર્યો. તેમજ તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓને કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વિના વિવિધ વિષયોની તાલીમ માટે, રાજ્યના ખર્ચે યુરોપ, અમેરિકા અને જાપાન મોકલવામાં આવ્યાં.

સ્ત્રી-શિક્ષણ ક્ષેત્રે પણ સારો એવો પ્રયત્ન થયો. ઇ.સ. ૧૯૧૭ માં મહારાણી ગર્લ્સ હાઇસ્કૂલ, મહારાણી ચીમનાબાઇ સ્ત્રી ઉદ્યોગાલય વગેરે પ્રવૃત્તિ વિકસાવાઈ. મહિલાઓને ઘરઆંગણે જ ઉદ્યોગ-ધંધાનું શિક્ષણ મળી રહે અને પૂરક કમાણી થઈ શકે તે માટે રાજ્યના મુખ્ય નગરો વડોદરા, નવસારી, પાટણ અને અમરેલીમાં પણ ઉદ્યોગકેંદ્રો ઊભા કરવામાં આવ્યાં હતા.[૨૬]

પેટલાદ તાલુકાના વસો અને પેટલાદમાં મોતીભાઈ અમીને રાત્રિશાળાઓ ખોલી હતી. ખેડૂતો સુધરેલી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ ખેતી કરે એ માટે રાજ્યમાં ખેતીવાડીની શાળાઓ શરૂ થઈ અને પશુઓ માટે પશુદવાખાના પણ શરૂ થયાં.

સયાજીરાવે પોતાના રાજ્યની પ્રજાના ધાર્મિક અને નૈતિક શિક્ષણ માટે હરિકીર્તન શાળાની યોજના કરી હતી. આ શાળાએ જનમાનસ જાગૃત રાખવામાં મહત્ત્વનું યોગદાન આપ્યું.[૨૭] વડોદરા રાજ્યમાં ધર્માધિકારીનો હોદ્દો હતો. તે રાજ્યમાં પ્રવાસ કરીને ધર્મ અને નીતિ વિશે વ્યાખ્યાન આપતાં.[૨૮]

ઇ.સ. ૧૮૭૨ માં સમગ્ર રાષ્ટ્ર માટે નાગરી લિપિ રાખવાનો નિર્ણય થયો.[૨૯] રાજયની પ્રાથમિક શાળાઓ અને માધ્યમિક શાળાઓમાં હિંદી ભાષાના શિક્ષણને દાખલ કરવામાં આવ્યું.

શિક્ષણક્ષેત્રે દાન

શ્રીમંત સયાજીરાવ ત્રીજાએ ચોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ઇ.સ. ૧૯૧૨ માં મળી ત્યારે માતૃભાષાના વિકાસના હેતુથી રૂપિયા બે લાખનું દાન આપ્યું. કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની વિશ્વભારતી વિદ્યાપીઠના નિભાવ માટે પણ સારું એવું દાન આપેલ. તેમણે વિક્ટોરિયા મેમોરિયલ ફંડમાં રૂપિયા એક લાખ દાનમાં આપ્યા. પોતાના હીરક મહોત્સવ વેળા ગ્રામોદ્ધાર માટે રૂપિયા એક કરોડની સખાવત કરી હતી.[૨૯] લોકોપયોગી કાર્યો માટે ધન વાપરવામાં તેમણે ક્યારેય પાછું વળીને જોયું નથી.

સમાપન

આમ, મહારાજાએ શિક્ષણક્ષેત્રે વિવિધ તબક્કે પ્રગતિશીલ કદમ ઉઠાવ્યાં હતા અને તેઓએ શિક્ષણની જયોત જલાવી ખરા અર્થમાં જયોતિર્ધર બન્યાં હતાં. તેમની શિક્ષણ વૃત્તિને કારણે વડોદરા રાજય પ્રયોગશાળા બન્યું. અને કેળવણી દ્વારા વડોદરા રાજયનું જ નહીં, પરંતુ સમગ્ર ગુજરાતનું ઘડતર થયું. માટે જ તો ઇતિહાસમાં એમનું સ્થાન ગૌરવવંતુ છે. એમણે ગુજરાતમાં ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય, શિક્ષણ અને સંસ્કારને તેમજ કલા અને સંસ્કૃતિને આપેલું પ્રોત્સાહન અને પ્રદાન ગુજરાતના રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને કેળવણીના ઇતિહાસમાં ગૌરવભેર અનન્ય તથા અણમોલ રીતે નોંધાયેલું રહેવાનું છે.

પાદનોંધ

૧.	શ્રી ધનવંત ઓઝા,	સયાજીરાવ ગાયકવાડ, પૃ.૧૯
૨.	રાજગોર શિ. ભા.	ગુજરાતનો કેળવણી ઇતિહાસ, પૃ. ૧૦૪.
૩.	એજન	પૃ. ૧૩૯-૪૦.
૪.	એજન	પૃ. ૧૪૫
૫.	ડૉ. ર. ના. મહેતા	વડોદરા એક અધ્યયન, પૃ. ૧૪૯
૬.	એજન	પૃ. ૧૪૯
૭.	એજન	પૃ. ૧૪૯
૮.	રાજગોર શિ. ભા.	ગુજરાતનો કેળવણી ઇતિહાસ, પૃ. ૨૪૨
૯.	હ.ગ.શાસ્ત્રી, પ્ર.ચિ. પરીખ	ગુજરાતનો રાજકીય અને સાસંકૃતિક ઇતિહાસ, ગ્રંથ-૯, પૃ.૩૧
૧૦.	ડૉ. ર. ના . મહેતા	વડોદરા એક અધ્યયન, પૃ. ૧૪૮-૧૪૯.
૧૧.	હ.ગ.શાસ્ત્રી, પ્ર.ચિ.પરીખ	ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ગ્રંથ-૯, પૃ. ૩૪૮
૧૨.	એજન,	પૃ. ૩૪૮.
૧૩.	રાજગોર શિ. ભા.	ગુજરાતનો કેળવણી ઇતિહાસ, પૃ. ૩૧૦
૧૪.	હ.ગ.શાસ્ત્રી, પ્ર.ચિ.પરીખ	ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ગ્રંથ-૮, પૃ. ૪૧૯

૧૫.	એજન,	પૃ. ૧૨૬
૧૬.	એજન,	ગ્રંથ-૯, પૃ. ૧૦૫.
૧૭.	રાજગોર શિ.ભા.	ગુજરાતનો કેળવણી ઇતિહાસ, પૃ. ૧૭૭.
૧૮.	હ.ગ.શાસ્ત્રી, પ્ર.ચિ. પરીખ	ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ગ્રંથ-૯, પૃ. ૧૦૫.
૧૯.	એજન,	પૃ. ૨૩૨-૨૩૩.
૨૦.	શ્રી ધનવંતા ઓઝા,	સયાજીરાવ ગાયકવાડ, પૃ. ૩૦.
૨૧.	એજન,	પૃ. ૨૬.
૨૨.	હ.ગ.શાસ્ત્રી, પ્ર.ચિ. પરીખ	ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ગ્રંથ-૯, પૃ. ૩૫૫.
૨૩.	એજન,	પૃ. ૩૫૪.
૨૪.	એજન,	પૃ. ૩૨૯.
૨૫.	એજન,	ગ્રંથ-૮, પૃ. ૩૫૬.
૨૬.	ડૉ. પ્રવિણા ઠક્કર	ગુજરાતનો સ્ત્રીકેળવણીનો ઇતિહાસ, પૃ. ૭૦
૨૭.	ડૉ. શિવપ્રસાદ રાજગોર	ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, પૃ. ૧૬૫.
૨૮.	હ.ગ. શાસ્ત્રી, પ્ર.ચિ. પરીખ	ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ગ્રંથ-૮, પૃ. ૩૫૫.
૨૯.	ડૉ. શિવપ્રસાદ રાજગોર	ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, પૃ. ૧૩.

અભિજ્ઞાન-શાકુન્તલમ્, શ્રીમદ્ ભાગવદ્ અને કાદંબરીમાં સ્નેહપત્ર

◆

પ્રા. ડૉ. રાકેશકુમાર એન. જોષી*

અભિજ્ઞાન-શાકુન્તલમ્, મહાકવિ કાલિદાસની રચના છે. તે સાત અંકનું નાટક છે. તેમાં દુષ્યંત અને શકુન્તલાના પ્રણયની કથાવસ્તુ છે. દુષ્યંત અને શકુન્તલાના પ્રણયના અંકુરો ફુટ્યા પછી ત્રીજા અંકમાં શકુન્તલા, દુષ્યંતને પ્રણય સહન ના થતા પ્રણયપત્ર લખે છે.

ત્રીજા અંકમાં પ્રણય પીડા શકુન્તલાથી સહન થતી નથી તે વાત પ્રિયંવદા અને અનસૂયા જાણી જાય છે. કારણ કે તેના અંગો દિવસે-દિવસે ક્ષીણ થતા જાય છે. શકુન્તલા તે વખતે કહે છે કે તે રાજર્ષિ મારા પર કૃપા કરે એવું કંઈક કરો. અથવા મને જલની અંજલી છાટી દો. તે સમયે પ્રિયંવદા પ્રેમપત્ર તૈયાર કરવાનું કહે છે. તે વખતે શકુન્તલાનો અભિપ્રાય માગે છે. ત્યારે શકુન્તલા કહે છે કે તમારી આજ્ઞા વિના હું કશુંય કરી શકીશ નહિં. પ્રિયંવદા કહે છે કે એકાદ પદ્ય વિચારો ત્યારે શકુન્તલા કહે છે કે રાજાની અવજ્ઞા થી મારું હ્યદય કંપી ઉઠે છે. ગીતની વસ્તુનો વિચારી પત્ર લખવાના સાધનો અહીં નથી. પ્રિયંવદાએ કહ્યું કે કમલપત્ર ઉપર નખોથી અક્ષરોને કોતરી નાખ્યા ત્યારે શકુન્તલા વાંચે છે

तव न वाने हृदयं मम पुनः कामो रिवापि रात्रावपि ।
निर्धृण तपति बभीयस्त्वयि वृत्तमनोरयान्यडा नि ॥ (अभि० शाकु० ३.१५)

તારું હ્રદય જાણતી નથી હે નિષ્ઠુર, પણ જેના બધા જ અભિલાષ તારી તરફ છે તેવી મને-મારાં અંગોને - તો મદન રાત-દિવસ ભારે સંતાપ આપે છે.

ત્યારે રાજા પાસે આવીને કહે છે કે હે તન્વી મદન તને નિરંતર સંતાપે છે, પણ મને બાળે છે. દિવસ-ચંદ્રને જેટલો ચીમળાવે છે તેટલો પોયણીને પીડતો નથી. (૩.૧૬. અભિ. શાકુ.)

રાજાના આવવાથી શકુન્તલા ઉભી થવા જાય છે ત્યારે રાજા કહે છે કે તમે શ્રમ ન લેશો. આ સમયે બંને વચ્ચે પ્રણય નો સંપૂર્ણ એકરાર થઈ જાય છે. અહીં માત્ર એક શ્લોકમાં સ્નેહપત્ર છે.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં પણ રુક્ષ્મણીજી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને પ્રણયપત્ર લખે છે. તેમનો વિવાહ શિશુપાલ જોડે નક્કી કરવામાં આવે છે. પરંતુ તે તેમને યોગ્ય ગણતા નથી માટે પત્રમાં તે શ્રીકૃષ્ણને લખે છે. કે....

श्रुत्वा गुणान् भुवन सुन्दर श्रृण्वतां ते
निर्विश्य, कर्णविवरैहरतोडड तापम् ।
रुपं दशां दशिमता मिरवलार्थलाभं
त्वश्ययुताविशति चितमपत्रपं मे ॥

હે નાથ, તમારા ગુણો મે સાંભળ્યા છે, તે કાનમાંથી અંતઃકરણમાં જઈને અંગતાપને હરી લેનાર છે. આ સંસારમાં જેટલા પ્રાણી છે તેમના માટે આપનું રૂપ, ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષને આપવા વાળુ છે. મારુ ચિત્ત નેવે મુકીને આપના સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરી ગયું છે.

આ ઉપરાંત હે શ્યામસુંદર, આપણે બંને યોગ્ય છીએ કારણે કે આપણા બંનેના કૂલ, શીલ, રૂપ, વિદ્યા,

---

* આર્ટ્સ-કોમર્સ કૉલેજ, હિંમતનગર, જી. સાબરકાંઠા. મો. ૯૯૨૫૩૫૬૩૧૪

ઉંમર, દ્રવ્ય, ધામ સમાન છે. મનુષ્ય લોકમાં જેટલા પણ પ્રાણી છે તે બધાનું મન આપને જોઈને પરમ શાંતિ અનુભવે છે. આપ શ્રેષ્ઠ છો. તમેજ કહો, એવી કઈ કુળવાન, મહાગુણવાન અને ધૈર્યવાન કન્યા હશે જે વિવાહ યોગ્ય સમયે તમને પસંદ ન કરે ?

તેથી હે પ્રભો, મેં આપને પતિરૂપે સ્વીકારી લીધા છે, આપને હું સમર્પણ થઈ ચૂકી છું. તમે તો અંતર્યામી હોવાથી મારા હ્રદયની વાત તો જાણતા હશો. મને શિયાળ સ્પર્શી ન જાય તે તમે જોજો. જો ગતજન્મમાં મેં કૂવા, વાવ, તળાવ, બનાવ્યા હોય, યજ્ઞ-યજ્ઞાદિ કર્યા હોય, દાન, નિયમ. વ્રત તથા દેવતાઓ, બ્રાહ્મણો, ગુરુજનોની આરાધના કરી હોય, તો મારા પર પ્રસન્ન થઈ મારું પાણિગ્રહણ કરશો શિશુપાલ કે અન્યપુરુષ મારો સ્પર્શ ન કરે તે તમારે જોવાનું છે. મારા વિવાહના એક દિવસ પહેલા આપ રાજધાનીમાં ગુપ્ત રીતે આવી અને મોટા-મોટા સેનાપતિઓને તથા શિશુપાલ અને જરાસંધની સેનાને હણી મારું પાણિગ્રહણ કરશો. જો તમે એમ વિચારતા હોય કે મહેલોની અંદર અનેક રક્ષક સૈનિકો પહેરામાં રહે છે તો તમારા ભાઈ-બંધુઓને માર્યા વગર હું તમને કઈ રીતે લઈ જઈ શકું ? તો આનો ઉપાય એ છે કે અમારા કુળના નિયમ પ્રમાણે વિવાહના એક દિવસ પહેલા કુળદેવીનાં દર્શન કરવા માટે શોભાયાત્રા નીકળે છે. જેમાં કન્યાને નગરની બહાર ગિરિજાદેવીના મંદિરે જેવું પડે છે તે સમયે આપ વીરતા આચરી મારું પાણિગ્રહણ કરશો.

હે કમળનયન ! શિવ જેવા મહાયોગીઓ પણ આત્મશુધ્ધિ માટે આપની ચરણરજમાં સ્નાન કરવા ઈચ્છે છે. જો હું તે ચરણ-રજ પ્રાપ્ત ન કરી શકી તો વ્રત વડે શરીરને ક્ષીણ કરી નાખીશ ભલે સેંકડો જન્મ લેવા માટે આપનો પ્રસાદ અવશ્ય મળશે જ. (૧૦.૫૨)

બાળકૃત કાદમ્બરીમાં પણ ચંદ્રાપીડ તરફનો પર સ્નેહ દર્શાવે છે. કાદમ્બરી કહે છે કે जानामि ते गरीयसी प्रीतिम् હું જાણું છે કે મ્હારા ઉપર ઘણીજ પ્રીતિ રાખે છે. પણ કોમલ શિરીષ પુષ્પ જેવી મુદુ પ્રકૃતિવાળી અબલાઓમાં ને તેમાં વળી વિશેષે કરીને બાળક કુમારિકાઓમાં એટલું બધુ પ્રાગલ્ભ્ય ક્યાંથી હોય ? હું તો બાળક છું અને આવું સાહસ કરીને સંદેશો મોકલતાં શરમાંઉ છું. પણ મારે સંદેશો શું કરાવવાનો છે ?

अतिप्रियोऽसीति पोनरुक्त्यम् - तवाहं प्रियात्मेति जडप्रश्न - તમે મને બહુ વ્હાલા છો. એમ કહું તો પુનકક્તિ કહેવાય હું તમને વાલા એમ કહું તો એ તો જડ પ્રશ્ન કહેવાય.

त्वयि गरीयाननुराग इति, वेश्यालापः તમારા ઉપર મ્હારો પ્રેમ અતિશય છે એ તો વેશ્યાનું બોલવું કહેવાય.

તમારા વિના હું જીવી શકતી નથી. એ તો અનુભવ વિરુધ્ધ કહેવાય. અનંગ મને બહુ પીડે છે. એ તો પોતાનો દોષ કાઢ્યો કહેવાય.

મદને મને તમને અર્પણ કરી છે. એમ કહેવું પાસે જવાનો ઉપાય ગણાય. મ્હે તમને જોરથી પકડી રાખ્યા છે. એ કુલટાનું પ્રાગલ્ભ્ય કહેવાય. તમારે અહીં અવશ્ય આવવું. એ તો સૌભાગ્યનો ગર્વ ગણાવ્યો કહેવાય. મારું તમારા પર ચલણ છે તેમ કહેવાય.

હું પોતે જ તમારી પાસે આવું છું. એમ કહેવું એ સ્ત્રી ચાપલ કહેવાય.

આ દાસી અનન્ય રક્ત છે. એ તો સ્વભક્તિ દર્શાવવાની લઘુતા ગણાય. પ્રત્યાખ્યાનની શંકાથી હું સંદેશો મોકલતી નથી. એમ કહેવુ એ તો સુતાને જગાડવું કહેવાય. અનુજીવિજનના દુઃખને ન ગણું એવી હું દારૂણ થઈ જાઉં એ તો અતિ પ્રણય કહેવાય.

મરણથી તમે મારી પ્રીતિ જાણશો એમ કહેવું એ તો અસંભવિત જ છે.

અભિજ્ઞાન શાકુન્તલમ્ ના ત્રીજા અંકમાં પ્રણય વ્યક્ત કરવા કાલિદાસ માત્ર એક જ શ્લોક ત્રીજાઅંકમાં ૧૫મો મુકેલ છે. અને એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે શકુન્તલા દુષ્યંતને પ્રણય કરે છે. અને તે જ સમયે રાજા શકુન્તલાની પાસે આવીને પોતાનો પ્રણય વ્યક્ત કરે છે.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ૧૦ સ્કંધના ૫૨ મા અધ્યાયમાં રૂક્ષમણિજી શિશુપાલને પરણવા માગતા નથી માટે શ્રીકૃષ્ણને સંદેશો મોકલે છે કે તમે જ મારા લાયક છો. હું તમને સ્નેહ કરું છે. માટે તમે જ મારા પ્રિયતમ બનો નહિતર મારું જીવવું શક્ય નથી. આ ઉપરાંત આવનારી મુશ્કેલીઓને વિઘ્નોને કેવી રીતે પહોંચી વળવું તે વાત પણ પત્રમાં છે. આપણે સંયોગ યોગ્ય છે. કેમ કે આપણા કુળ, શીલ, રૂપ, વિદ્યા, વય, દ્રવ્ય, ધામ વગેરે સમાન છે. માટે મારો પ્રણય યોગ્ય છે. માગણી પણ યોગ્ય છે એટલે આજના યુવાનોને પરોક્ષ સૂચન છે કે યોગ્ય પાત્ર હો તો ગૃહસ્થાશ્રમ ધન્ય બને છે. અયોગ્ય નિર્ણય જીવનને દુઃખી કરે છે. આમ રુક્ષમણિ આશા સાથે દૃઢ શ્રધ્ધા વ્યક્ત કરે છે.

કાદમ્બરી પણ નાયિકાને અનન્ય પ્રેમ છે પણ કહ્યા વિના આટલો બધો સ્નેહ કરું છું તેમ વ્યક્ત કરે છે.

આજના યુગમાં તો પ્રણયપત્રો, પત્રો, લગભગ બંધ જ થઈ ગયા છે. લેખન વિના હૃદયમાં રહેવા ભાવોને વ્યક્ત કરી શકતા નથી. પ્રણયજનો વૉટસપ દવારા માત્ર સંદેશાઓને ફોરવડ કરે છે. માટે સ્હેજ પણ વિચારતા નથી. માટે વૈચારિક શક્તિ સીમિત બને છે.

નવો શબ્દો ભંડોળનો વિકાસ થતો નથી.

સંદર્ભ ગ્રંથ :-

(૧) અભિજ્ઞાન શાકુન્તલમ્
પ્રા. સુરેશ જ. દવે અને પ્રા. પી.સી.દવે (નિ.)
પ્રકાશક : સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર

(૨) શ્રીમદ્ ભાવગત - ભાગ-૨
ભાષાંતર - શાસ્ત્રી ગિરિજાશંકર મયાશંકર
સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, મુંબઈ-૨
પ્રકાશક : આનંદભાઈ એમ. અમીન, અમદાવાદ, ૨૦૦૪ આવૃત્તિ - ૨૮

(૩) કાદમ્બરી (પૂર્વભાગ)
અનુવાદ - પંડ્યા છગનલાલ હરિલાલ
પ્રધાન સંપાદક - ડૉ. ગૌતમ પટેલ, સંપાદક : ડૉ. હર્ષદેવ માધવ
પ્રકાશક : દલપત પઢિયાર (મહાપાત્ર)
સં.સા. અકાદમી, ગાંધીનગર - પ્રથમ આવૃત્તિ - ૨૦૦૧

ઉપનયન (યજ્ઞોપવીત) વિચાર

◆

જિતેન્દ્ર જયંતીલાલ જોષી*

उप (સમીપ-પાસે), नयनं (લઈ જવું). બ્રાહ્મણના બાળકને ગાયત્રી મંત્રના ઉપદેશ સારુ કિંવા વેદાભ્યાસ માટે આચાર્યની પાસે લઈ જવો તે ઉપનયન કહેવાય છે. ''गायत्र्या ब्राह्मणमसृजदिति श्रुत्युक्तिः ।'' (ગાયત્રી વડે બ્રાહ્મણને ઉત્પન્ન કર્યા) એવું શ્રુતિવચન છે. ઉપનયન શબ્દથી બ્રાહ્મણ બાળકને સારુ ગાયત્રી મંત્રનો ઉપદેશ અને વેદાભ્યાસ એ પ્રધાન કાર્યો મનાય છે. ગાયત્રી મંત્રનો ઉપદેશ કરનાર અધિકારીઓ માટે કહ્યું છે કે - ''पितैवोपनयेत्पुत्रं तदभावे पितुः पिता । तदभावे पितुर्भ्राता तदभावे तु सोदरः ॥'' પોતાના પુત્રને અવશ્ય પિતાએ જ ઉપનયન કરવું અને તેનો અભાવ હોય તો પિતાના પિતા એટલે પિતામહે (દાદાએ) ઉપનયન કરવું, તેનો પણ અભાવ હોય તો પિતાના ભાઈએ એટલે કાકાએ ઉપનયન કરવું અને તેના પણ અભાવમાં મોટા ભાઈએ ઉપનયન સંસ્કાર કરવો.

''तद्भावे सगोत्रसपिंडाः । तदभावे मातुलादयोऽसगोत्रासपिंडाः । तदभावे असपिंडासगोत्रजाः । एते च कुमारापेक्षया वयोज्येष्ठा विवक्षिताः । कनिष्ठकर्तृकोपनयनस्य निषिद्धत्वात् ॥ सर्वाभावे श्रोत्रियः ॥

ભાવાર્થ : ઉપર જણાવેલાઓના અભાવમાં એક પોતાના ગોત્રનો સગો હોય તેણે તથા તેના અભાવમાં પોતાનો મામો હોય તેણે, કિંવા પોતાના ગોત્રના કોઈ પણ પુરુષે ઉપનયન કરવું. એ સર્વ ઉપનેતાઓ (ઉપનયન સંસ્કાર કરનારાઓ) કુમારથી - બટુકથી - મોટા વયના વિવક્ષિત છે એમ સમજવું. કારણ કે કુમારથી નાના વયવાળાનો નિષેધ કરેલો છે. એ સર્વના અભાવમાં છેવટે કહ્યું છે કે કોઈ પણ શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણે બ્રાહ્મણના પુત્રને ઉપનયન કરવું. શ્રોત્રિય શબ્દનો અર્થ પણ તે જ ઠેકાણે બતાવ્યો છે.

जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ।
विद्वत्त्वाच्चापि विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते ॥

કોઈ પણ બ્રાહ્મણના પુત્રને બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મ થવાથી બ્રાહ્મણપણું પ્રાપ્ત થાય છે અને પછી બીજા જાતકર્માદિ સંસ્કારો થવાથી તે દ્વિજ ગણાય છે અને તે પછી વેદવેદાંગાદિ વિદ્યાઓનું અધ્યયન કરવાથી તેને વિપ્રત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મ, સંસ્કાર અને વિદ્વત્તા એ ત્રણે પ્રાપ્ત થતાં તેને શ્રોત્રિય સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉપનયન કરનારને માટે તથા બટુક માટે અધિકારપ્રાપ્તિ સારુ આ પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્તો કરવાનાં સૂચવ્યાં છે — ઉપનયન કરવાની યોગ્યતા માટે ઉપનેતાએ (જનોઈ આપનારે) ત્રણ કૃચ્છ્રવ્રત કરવાં તથા ઉપનયન ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતા માટે કુમારે પણ ત્રણ કૃચ્છ્રવ્રત કરવાં. ઉપનેતા જો આચાર્ય હોય તો તેણે બાર હજાર ગાયત્રીનો જપ કરવો.

વળી ઉપનયનના કાલનું (સમયનું) કથન કરતાં શ્રીપારસ્કરાચાર્ય કહે છે કે — ''अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेदिति। गर्भाष्टमे वा । अथवा ब्राह्मणं गर्भसहिताष्टवार्षिकमुपनयेत् ॥'' (આઠ વર્ષ પૂરાં થયેલા બ્રાહ્મણના બાળકને ઉપનયન સંસ્કાર કરવો અથવા ગર્ભથી આઠમું વર્ષ લેવું એટલે ગર્ભસહિત આઠમે વર્ષે ઉપનયન સંસ્કાર કરવો.) ''ततश्च जन्मतो नवमे अष्टमे वा वर्षे उपनये दित्यर्थः ॥'' (અર્થાત્ જન્મથી નવમે અથવા આઠમે વર્ષે ઉપનયન કરવું.) ''एकादशवर्षं राजन्यं'' (અગિયારમે વર્ષે ક્ષત્રિયને ઉપનયન કરવું.) જેને અગિયાર વર્ષ થઈ ગયાં હોય એવા ક્ષત્રિયને ઉપનયન કરવું, એટલે ક્ષત્રિયને બારમે વર્ષે ઉપનયન કરવું. ''द्वादशवर्षं वैश्यं'' (બારમે વર્ષે વૈશ્યને

* આશિષ, વલ્વન વાડી પાસે, હીરાબાઈ કન્યા શાળા સામે, ભૈરવનાથ રોડ, મણિનગર, અમદાવાદ. ફોન : ૦૭૯-૨૫૪૬૧૪૨૮

ઉપનયન કરવું.) બાર વર્ષ જેને પૂરાં થઈ ગયાં હોય એવા ત્રીજા વર્ણરૂપ વૈશ્યને જન્મથી તેરમે વર્ષે ઉપનયન સંસ્કાર કરવો. એ પ્રમાણે સમયનું દિગ્દર્શન કરાવી છેવટે કહ્યું છે કે- ''यथा मंगलं वा सर्वेषां'' એ સર્વે ત્રિવર્ણને ઇચ્છા પ્રમાણે શાસ્ત્રાંતરોમાં વિધાન કરેલા સમયે ઉપનયન થઈ શકે છે. જુદી જુદી કામનાઓ માટે ઉપનયન કરવા સારુ વિષ્ણુસ્મૃતિમાં કામ્યકાલો પણ બતાવ્યા છે—

''ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पंचमे ।
राज्ञे बलार्थिने षष्ठे वैश्यस्यार्थार्थिनेऽष्टमे'' ॥ विष्णुः ॥

''षष्ठे तु धनकामस्य विद्याकामस्य सप्तमे ।
अष्टमे सर्वकामस्य नवमे कान्तिमिच्छते ॥''

ભાવાર્થ — વેદાભ્યાસથી પ્રાપ્ત થતા તેજની કામનાવાળા વિપ્રે બાળકને પાંચમે વર્ષે ઉપનયન કરવું. બલની - વીર્યની - અપેક્ષાવાળા ક્ષત્રિયે સ્વકીય બાળકને છઠ્ઠે વર્ષે ઉપનયન કરવું અને ધનની અપેક્ષાવાળા વૈશ્યે પોતાના બાળકને આઠમે વર્ષે ઉપવીત આપવું.

ધનની અપેક્ષાવાળા વિપ્રે પોતાના કુમારને છઠ્ઠે વર્ષે, વિદ્યાની ઇચ્છાવાળા બ્રાહ્મણે પોતાના પુત્રને સાતમે વર્ષે, સર્વ મનોરથોની સિદ્ધિની ઇચ્છાવાળા બ્રાહ્મણે આઠમે વર્ષે ને કાંતિની અપેક્ષાવાળા બ્રાહ્મણે સ્વીયપુત્રને નવમે વર્ષે ઉપનયન કરવું.

સોળ વર્ષે બ્રાહ્મણને, બાવીશ વર્ષે ક્ષત્રિયને અને ચોવીસ વર્ષે વૈશ્યને ઉપનયનનો સમય વીતી જાય છે; જેથી તે બધા પતિતસાવિત્રીક ગણાય છે.

તે પતિતસાવિત્રીક પુરુષોને અને તેની પછી ત્રીજી ચોથી આદિ પેઢીવાળાઓને સંસ્કારો, ઉપવીત કે વેદાભ્યાસ બંધ થાય છે; કારણ કે તેમને વ્રાત્યદોષ લાગવાથી વ્રાત્યસ્તોમયજ્ઞ કરવો પડે છે, પછી તેને ઉપવીતાદિ થઈ શકે છે.

ઉપનયનમુહૂર્ત માટે વસિષ્ઠસ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે-

બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયને ઉત્તરાયણના સૂર્યમાં મૌજીબંધન કરાય (ઉપવીત સંસ્કાર) ને દક્ષિણાયનમાં વૈશ્યને ઉપવીત અપાય એમાં અનધ્યાય કે સંક્રાંતિનો બાધ ગણાતો નથી.

વળી ઋતુઓ પણ બતાવી છે કે- ''वसंते ब्राह्मणमुपनयीत, ग्रीष्मे राजन्यं, शरदि वैश्यं, वर्षासु रथकारमिति ॥'' (વસંતમાં બ્રાહ્મણને ઉપવીત આપવું. ક્ષત્રિયને ગ્રીષ્મઋતુમાં ને વૈશ્યને શરદઋતુમાં અને શિલ્પકાર આદિને વર્ષાઋતુમાં ઉપનયન કરાય છે.)

માસોનો નિર્ણય કરતાં કહ્યું છે કે-

माघादिषु तु मासेषु मौञ्जी पंचषु शस्यते ॥ गर्गः ॥
मिथुने संस्थिते भानौ ज्येष्ठमासो न दोषभाक् ॥

शुद्धिर्नैव गुरोर्यस्य वर्षे प्राप्तेऽष्टमे यदि ।
चैत्रे मीनगते भानौ तस्योपनयनं शुभं ॥

ભાવાર્થ — મહા, ફાગણ, ચૈત્ર, વૈશાખ અને જેઠ એ પાંચ માસમાં ઉપવીતવિધિ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. જેઠ મહિનામાં જો મિથુન સંક્રાંતિ ચાલતી હોય તો જેઠ માસ દોષરૂપ ગણાતો નથી. બ્રાહ્મણના બાળકને આઠમા વર્ષનો પ્રવેશ થયો હોય અને કદાપિ ગુરુનું (બૃહસ્પતિનું) બળ તથા શુદ્ધિ યોગ્ય ન હોય તોપણ જો ચૈત્ર માસમાં

મીનસંક્રાંતિ હોય તો તે ચૈત્રની મીનસંક્રાંતિની પ્રવૃત્તિમાં ઉપનયન સંસ્કાર શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

ઉપનયન મુહૂર્તમાં નક્ષત્રોની ગણના કરતાં મદનપારિજાતમાં કહ્યું છે કે-

हस्तत्रये दैत्यरिपुत्रये च शक्रेन्दुपुष्याश्विनिरेवतीषु ॥

હસ્ત, ચિત્રા, સ્વાતિ, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, શતભિષા, જયેષ્ઠા, મૃગશીર્ષ, પુષ્ય, અશ્વિની અને રેવતી એટલાં નક્ષત્રોમાં ઉપનયન કરવું. તિથિ માટે કહ્યું છે કે – બીજ, ત્રીજ, પાંચમ, છઠ ને સાતમ એ બંને પક્ષની શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ગુરુ, શુક્ર ને બુધ એ વારો શ્રેષ્ઠ છે. સોમવાર કનિષ્ઠ અને રવિવાર મધ્યમ જાણવા તથા બીજા વારો વર્જિત કહ્યા છે. એ પ્રમાણે ઉપનયનના મુહૂર્તનો નિશ્ચય કરવો.

(યજ્ઞોપવીત (જનોઈ) શા માટે ? પુસ્તકમાંથી)

- સંપાદક : જિતેન્દ્ર જયંતીલાલ જોષી

(નિવૃત્ત એડિશનલ કલેકટર)

કથક નૃત્યરત વિશાલકૃષ્ણ

◆

સુધા ભટ્ટ*

આપણા જીવનમાં જો કળાનું બહુમૂલું સ્થાન રિક્ત હોત તો આપણને કેવું લાગત ? કોઈ એક સાદા મકાન જેવું જીવન-દૂરથી અને નજીકથી ભાસતું હોત ! એટલે કે માત્ર ઉપયોગની ગરજ સારે એવું જ. પણ જો એક સ્થપતિની સલાહ લઈને કડિયો મકાન બનાવે તો એ એક ''સુંદર ઈમારત'' બની જાય. એકાદ શિલ્પી કે ચિત્રકાર એને શણગારી આપે તો એ મકાન એક નજરાણું-જોવા લાયક, મુલાકાત લેવાનું મન થાય એવી અસ્કયામત બની જાય. સાદા મકાનની માત્ર નોંધ લેવાય. અલંકૃત, સૌંદર્યમઢયા મકાનની સહર્ષ નોંધ લેવાય. એનાં દર્શન માત્રથી મન પુલકિત થઈ ઉઠે - સહજ ઉદ્‌ગાર નીકળી જાય- ''વાહ, કયા બાત હૈ !'' આનંદપૂર્વક જાગૃત થતી હૃદયોર્મિઓ માનવજીવનમાં કેટલું બધું પરિવર્તન લાવે છે ! હા, એ કામ આપણને કળાની અનુભૂતિ કરી આપે છે. શાંત, નીરસ-શુષ્ક જિંદગીમાં રસશિકરો જન્માવે છે. કળા. એના અનેક આયામો માનવને પૂર્ણાનંદની ચરમ સીમા લગી દોરી જાય છે. સાદું જીવન સ-રસ, કળામય બની જાય તો પોતાને અને અન્યને પણ જીવ્યું સાર્થક લાગે. એને માટે દરેકે કલાકાર બનવાની જરૂર નથી. કલાપ્રેમી થઈ શકીએ તોયે ભયો ભયો ! જીવન શણગારેલા મકાન જેવું અમૂલ્ય-જીવંત બની જાય. ''જીવી ગયા''ની લાગણી જન્માવે છે. વૈવિધ્યસભર કળા અને એની પ્રસ્તુતિ. લલિતકળાઓએ આ જવાબદારી બખૂબી નિભાવી જાણી છે.

એ કળાની રસછોળોમાં આપણે ડબોળાઈએ કેવી રીતે ? એને માટે કો'ક નિમિત્ત તો હોવું જોઈએ. આમ, કળાના અનેક પ્રકારો કળાકાર માટે અને ભાવકો માટે સાધનરૂપ બની જઈ પોતાના પાત્રમાં ખૂંપી જાય છે. કેટકેટલી કળાઓ-પાર નહિ એટલા એના પ્રકારો : મુખ્ય બે તરાહોમાં વિલસે છે-શાસ્ત્રીય કળાઓ અને લોકકળાઓ. વળી, સાંપ્રત કળાઓનાં સ્થાન-માન-મોભા અલગ જ. ભરતમુનિએ ''નાટ્યશાસ્ત્ર''માં સંગીત, નૃત્ય અને નાટકને મહત્ત્વ આપ્યું છે. તો, ચિત્ર, શિલ્પ, સ્થાપત્ય આદિ કળાઓ ઉપરાંત સાહિત્ય પણ આપણા જીવન સાથે ન જોડાયું હોત તો આપણે પુંછડા વિનાના પશુ તરીકે માન્યતા જરૂર પ્રાપ્ત કરી હોત એમ પુરાણો કહે છે.

સંસ્કૃતિ, પ્રકૃતિ અને પરંપરાઓના આપણા દેશમાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થાન ધરાવતી વિભિન્ન કળાઓ રસિકોના મનઃસ્થળ પર રાજ કરે છે તેમાં શાસ્ત્રીય નૃત્યોનો વિશેષ માન-મરતબો છે. અત્યાધુનિક યુગ, પરદેશી પવનના સુસવાટાના ચેપ છતાં ભારતીય શાસ્ત્રીય નૃત્યના 'યુગ'નો કદી અસ્ત થયો નથી એ ઘણી પ્રોત્સાહક બાબત છે. હા, એમાં સમયાનુસર ફેરફાર, નૂતન પ્રયોગો અને નવાં વલણો અખત્યાર થયાં જ છે. પણ તેથી કરીને તેની લોકપ્રિયતામાં કોઈ ઓટ આવી નથી. ઉલટાનું, એ નૃત્યો વૈશ્વિક બનીને અનેક ભાવકોનાં દિલ જીતવા સક્ષમ બની ગયાં છે. સામાન્ય જનની મનોરંજનની વ્યાખ્યાના ખોખામાંય એ ગોઠવાઈ જાય છે અને શાસ્ત્રીયતાના માપદંડમાં પણ એ યોગ્ય પુરવાર થાય છે. યુવા કલાવિદોની સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં મહાલતાં એ અલૌકિક ભારતીય શાસ્ત્રીય નૃત્યો આ રહ્યાં : ભરતનાટ્યમ્, કુચિપુડી, ઓડિસી મોહિની-અટ્ટમ, મણિપુરી, કથક, કથકલી, છાઉ, સત્રિય ઈત્યાદિ. પ્રસ્તુત લેખમાં બનારસના કથક નૃત્યના પ્રસિધ્ધ નૃત્યકાર વિશાલ કૃષ્ણનું તે નૃત્ય શૈલીમાં પ્રદાન વર્ણવવાનો આશય છે.

હડપ્પાના અવશેષોમાંથી નૃત્યકરતી એક સ્ત્રીનું તામ્ર શિલ્પ પ્રાપ્ત થયું છે. જે તે સમયે નૃત્યકલાની એંધાણી આપે છે. ઐતિહાસિક સમયમાં મોહેન્જોડેરો અને હડપ્પાના ગતિ અને ક્રિયા આધારિત એ નૃત્યના ઉદ્‌ભવ ટાણે

* ૧૮૧-૧૮૨, વિદ્યાનગર ફ્લેટ્સ, હિંમતલાલ પાર્ક, ૧૩૨ ફૂટ રિંગ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.
ફોન : મો. ૯૮૨૫૬૦૦૫૬૪

જ તેમાં લય અને તાલ ભળેલાં. લય એ બ્રહ્માંડનું પરમ તત્ત્વ છે અને ગતિ તથા ક્રિયા તેનાં અંગ છે જે મનુષ્યના અસ્તિત્વને ટકાવી રાખે છે. એ સમયમાં પ્રચલિત થયેલા આ નૃત્યો દેશ, કાળ, ભાષા અને જાતિથી પર હતા. નૃત્ય એ ભાવની ભાષા છે. સમયની સાથે એ નૃત્યનો પિંડ ચોક્કસ ઓળખ સાથે ઘડાવા માંડ્યો. જેમાંથી એકને કથક તરીકેની સ્વીકૃતિ મળી. તેમાં વૈષ્ણવ પરંપરા અને પછીથી શૈવ પરંપરા અને આગળ વધતાં ઠુમરી, પદ આદિથી એ નૃત્યદોર વધુ અલંકૃત બન્યો. શાસ્ત્રીય સંગીતની જેમ શાસ્ત્રીય નૃત્યમાં પણ ઘરાણાં બંધાયેલાં છે. ઉત્તર પ્રદેશમાં લખનઉ અને રાજસ્થાનમાં જયપુર ઘરાણાના કથકની બોલબાલા હતી. બનારસ ઘરાણાનો ઉદય થોડો મોડો થયો જેમાં વૈષ્ણવ-શૈવ બન્નેનો પ્રભાવ જોવા મળે છે. પાંચ હજાર વર્ષ પુરાણી આ કળા જેમ જેમ ઘડાતી ગઈ તેમ તેમ તેમાં સામેલ હાથના હલનચલન, પદચાપ, મુખભાવ અને પૌરાણિક પ્રસંગો આધારિત અભિનયનું મહત્ત્વ સ્થાપિત થયું.

હિંદુસ્તાની સંગીત અને ગીતોથી મઢાયેલા કથક નૃત્યની ખ્યાતિ વધવાનું એક કારણ ભારતીય ફિલ્મો પણ છે. આપણે બનારસ ઘરાણાની અગિયારમી પેઢીના ફરજંદ વિશાળ કૃષ્ણની આંગળી પકડી તેની સાથે મનોમન મંચ ઉપર ચકરી લઈએ તો કેમ ? અને સમાંતરે કથકને માણીએ. ત્રીસીએ પહોંચેલ આ કલાકારના પિતા પં. મોહન કૃષ્ણ કથકના જાણીતા કલાકાર છે. નૃત્યકાર પં. ગોપીકૃષ્ણ તેમના જયેષ્ઠ બંધુ અને વિશાલના મોટા બાપુજી છે; તો, વિદુષી, કથક ક્વિન સિતારાદેવી, વિશાલના ફઈદાદી થાય. તેમના ખોળામાં વિશાલ પાંગર્યા-પોષાયા છે. વિશાલના પરદાદા પં. સુખદેવજી મહારાજે બનારસ ઘરાણાના કથકને નૃત્યદેહ આપ્યો છે. આવા મિશ્ર વાતાવરણમાં ગીત, સંગીત, નૃત્યને ગળથૂથીમાં પીને પચાવનાર વિશાલ ઉત્સાહથી થનગનતા, તરોતાજા, કંઈક નવું કરવાની તમન્ના ધરાવતા કલાકાર છે જેઓ સિધ્ધિની ઊંચાઈને આંબવા જેવડો કૂદકો મારી શકે છે. સખત પરિશ્રમ, ગહન સાધના છતાં નમ્રતાને વરેલા કલાકારોની રાહ તો સ્વયમ્ સફળતા પણ જોઈને બેઠી હોય છે. અને નૃત્યના બનારસ ઘરાણાનો પાશ જેને લાગ્યો છે એવા બનારસના કબીર ચૌરા નજીક ''સંગીત કા રોંકા મહોલ્લા''માં વિશાલ વસે અને શ્વસે છે.

કથકના અંકીય હિસ્સા ઉપર વિશાલનો નાનપણથી જ અભૂતપૂર્વ કાબુ છે. અનેક શિષ્યવૃત્તિઓ, પારિતોષિકો અને પ્રસ્તુતિઓએ એ કલાકારને વૃક્ષની જેમ વધુ વિનયશીલ બનાવ્યા છે. પરાણે વ્હાલો લાગે એવો આ કલાકાર નિર્દોષ મીઠડા મુખડાનો માલિક છે. નૃત્યકારની હારોહાર એ એક ઉત્કૃષ્ટ નીવડેલ અભિનેતા પણ છે. કથકમાં નાટ્યઅંગ મુખ્ય છે અને તેથી મુખભાવમાં નાટ્યાંશને સુપેરે વણી લેતા વિશાલ નૃત્યની અદ્વિતીય, લાજવાબ ક્ષણોમાં પાંગરે ત્યારે કૃષ્ણ કે શિવની દિવ્યક્ષણોને ક્ષણાર્ધમાં ઢાળનાર આ કૃષ્ણ પ્રેક્ષકોને જાણે કે પરમની યાત્રા કરાવે છે ! નૃત્યની ગતિ અને હલનચલન. એટલે કે નૃત્ત દ્વારા સચેતાવસ્થાના ઉચ્ચ સ્તરે જઈ, તે પળને ઊંચાઈ બક્ષે ત્યાં જ પ્રેક્ષકો નૃત્યમાં ગરકાવ થઈ, તેને સાચા અર્થમાં આત્મસાત કરે અને તે કૃતિના સારને સમજે. લયબધ્ધ, શૃંગારિત, મોહૂકઉચ્ચ શ્રેણીનું સંગીત પશ્ચાદ્ભૂમાં વિલસતું હોય ત્યારે ચકરી અને લગીર વિશ્રામ દ્વારા સૌનાં મન હરી લે છે વિશાલ. નૃત્યને નજાકતનાથી મઢી, મુખભાવાભિવ્યક્તિની જોરદાર પ્રસ્તુતિથી વિશાલ દેવદૂત સમા ભાસે અને ભાવકોને કૃષ્ણની યાદ અપાવે. એમની ચેષ્ટા-આંગિક અભિનયમાંથી વાર્તા નીસરી પડે. કોઈ પણ અવકાશ અને આહ્વાનને આવકારનાર અને સ્વીકારીને તુર્ત જ રજૂ કરનાર વિશાલ સહજતાથી મંચ પર પેશ આવે છે. જેવી રીતે લેખક કોરાં પાનાં પર સહજતાથી પોતાના શબ્દોને રમતાં મૂકી દેવાનું આહ્વાન સ્વીકારે છે ને તેવી જ રીતે ! અને આહા ! આહાર્ય એટલે વસ્ત્ર-અલંકાર પરિધાનની તો શી વાત કરવી ? પ્રસ્તુતિ માટે ગ્રીનરૂમમાં તૈયાર થઈને બેઠેલા વિશાલ જોડે જો કોઈ વાત કરવા પહોંચી જાય તો દર્પણ સન્મુખ જોતાં જોતાં વસ્ત્ર-આભૂષણને ચકાસતાં જતાં; ઘૂંઘરૂ તો ઠીક છે ને તે જોવા તેને સ્હેજ રણકાવતા આ કલાકાર પોતાના મેઈક -અપને પણ ચકાસી લે અને કોઈ પણ જાતના ભાર વિના સ્વાભાવિક વાણી-વર્તન વ્યવહાર વડે એ કોઈનું પણ દિલ જીતી લે. સ્મિત તો સતત એમના ઓષ્ઠદ્વય પર રમતું જ રહે !

મંચ પર વારાફરતી આઇટ્મ્સ રજૂ કરવાની હોય, ભાલ ઉપર પ્રસ્વેદબિંદુ મોતીસમ ચમકતા હોય તોય ઘડીક પોરો ખાઈ ત્વરાથી પ્રેક્ષકોને ન્યાલ કરવા મંચ પર પહોંચી જાય. ઘૂંઘરૂના રણકાર, તબલાંની થાપ, સારંગીના કર્ણપ્રિય આલાપ, વાંસળીના મીઠેરા સૂર, બુલંદ બોલ સાથે નખરાળાં ઠુમકાં, ત્વરાયુક્ત પદચાપ, ઝડપી ચકરી, કલાત્મક પરણ અને શક્તિશાળી છલાંગના માલિક વિશાલકૃષ્ણ મંચના બન્ને છેડાને પોતાનાં કરી દે. એમનું એકલનૃત્ય જાણે કે સમૂહ નૃત્ય હોય એવી આભા એ ઊભી કરી દે. બનારસ ઘરાનાની એ મોંઘી મિરાત છે. નૃત્યની ટેકનિક અને શબ્દસોગાત એક સંપૂર્ણ નૃત્ય માટેની અગત્યની શરત છે." કથા કહે સો કથક" ભાષા, બોલી, પ્રદેશ અનુસાર બદલાય ત્યારે કથકને કથિક, કથિકો કે કહુબ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. વધારામાં એમાં ઉમેરાય છે એક્રોબેટ (કસરત)માં ધમાકેદાર તાંડવનૃત્ય. ઊંડા આદર અને પૂજ્યભાવથી શિવ તાંડવ તેઓ કાશીના વિશ્વનાથ જ્યોતિર્લિંગને અર્પણ કરે છે. ''દ્વાદશ જ્યોતિલિંગ સ્રોત્રમ્' ને તેઓ ''હર હર ગંગે... હરહર મહાદેવ...''ના જયઘોષ સાથે પદચાપ અને અગંભંગિમાઓ રજૂ કરે. શિવતાંડવના બોલ નટવરી રજૂ કરતી વખતે બનારસ ઘરાનાની આગવી ઓળખ સમા તબલાં અને પખાવજના બોલને પણ તેઓ માન આપે. થાટ એટલે કે ઊભા રહેવાની મુદ્રા અને તતકાર, (ફૂટવર્ક) પરણ, ચક્કર, કૂદકો વિવિધ માત્રામાં વિવિધ તાલ સાથે રજૂ કરે અને મન્દ્ર, મધ્ય કે દ્રુત લય પાછા એમાં સાક્ષી પૂરે. વીરરસથી લીંપાયેલું તાંડવ હૃદયસ્પર્શી સાબિત થાય.

''બુઝત શ્યામ કૌન તુમ મોરી'' જેવી કોમળકાન્ત પદાવલિ લાસ્યનૃત્યમાં રજુ કરતી વેળાએ વિશાલ ખૂબ ખીલે. તુલસીદાસજીના ''ઠુમક ચલત રામચન્દ્ર'' દાદરા તાલ અને રાગ બિહાગમાં જ્યારે માણવા મળે ત્યારે પ્રેક્ષકો એની ઊંડી છાપ લઈને ઘરે સિધાવે. ઉન્નત મસ્તક, ટટ્ટારપીઠ અને મલપતી ચાલે મોહક મુદ્રામાં ''બરસે બદરિયા સાઁવન''માં મુયરગત વખતે તેમના વાળ મયુરપંખની માફક લહેરાય ! રાગ મિયાં મલ્હારના એ પદમાં અંતે પિત્તળની કથરોટ ઉપર નૃત્ય કરે ત્યારે કુચિપુડી શાસ્ત્રીય નૃત્યના ''તરંગમ''ને એ મળતું આવે. કથરોટની કોર ઉપર અંગૂઠો ટેકવી ઘૂંઘરૂને રણકાવતાં વિવિધ પેટર્ન(ભાત) રજુ કરે ત્યારે નાદ સ્વયમ્ ડોલે, ધીમે ધીમે શાંત થતા ઘૂઘરા છેલ્લે તો જાણે એક જ ઘૂઘરો વાગતો હોય એવો પાતળો સ્વર એમાંથી નીકળે જેને દાદ જેવી જ પડે.

બનારસ ઘરાણાની કથક શૈલી માટે વિશાલ કૃષ્ણ ગૌરવ અનુભવતાં કહે છે કે એ શૈલી નૂતનતાથી છલોછલ છે. એમના વિદ્વાન પૂર્વજોએ વર્ષોથી એને ''કન્ટેન્પરરી''નો દરજ્જો અપાવ્યો છે. પોતે ઘરાણેદાર કળાના ઉપાસક છે એવો એમને આત્મસંતોષ છે. જીવનનું કર્તવ્ય સાર્થક્ય અને સાફલ્ય એમાં જ છે એમ આ કલાકાર માને છે. નૃત્યે જ વિશાલને વિશાળ બનાવ્યા છે. કુદરતપ્રેમી વિશાલને મનની શાંતિ મેળવી જ્ઞાનસાગરમાંથી મોતી વીણી આ જ રસ્તે આગળ ધપવું છે. શિવનગરીના આ બાળ બોલ (નટવરી) બોલતા રહે, પદચાપ (તતકાર) કરતા રહે, આરંભ (આમદ) કરતા રહે, કવિત લલકારતા રહે, તોડા (વિવિધ રચનાઓ) પેશ કરતા રહે, તિહાઈઓ ગાતા રહે અને સતત નૃત્યરત રહી આંગિક, વાચિક, આહાર્ય, સાત્ત્વિક અભિનયને વરેલા રહે અને વિશાળ ખરેજ વિશાળ બની રહે એવી એમને શુભેચ્છાઓ. આવા કળાનુભવો જ આપણા જીવનને ભર્યું ભર્યું બનાવી આપણને જીવતાં શીખવે એવી આશા.

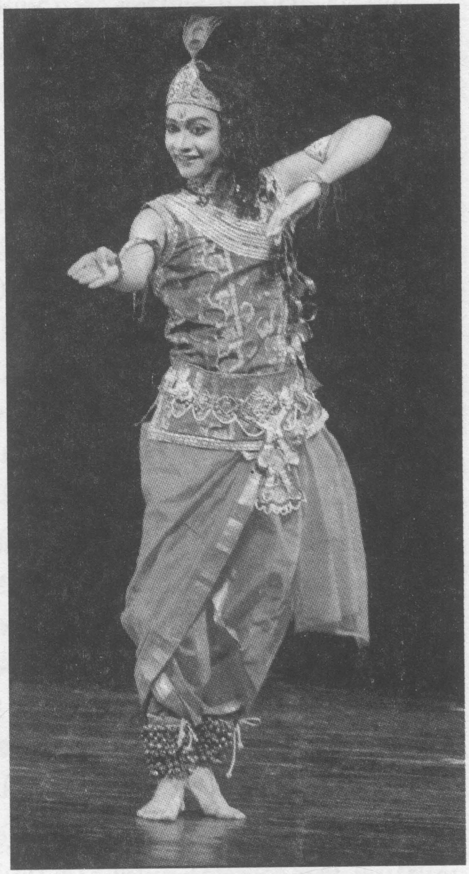

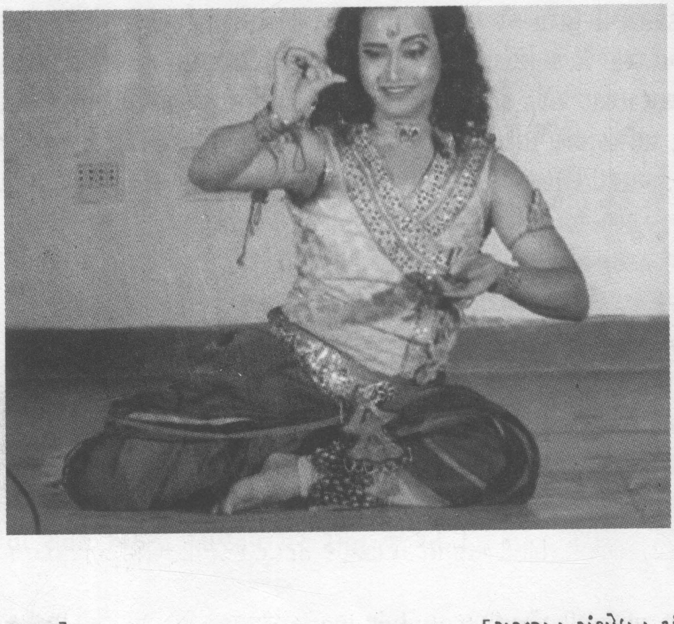

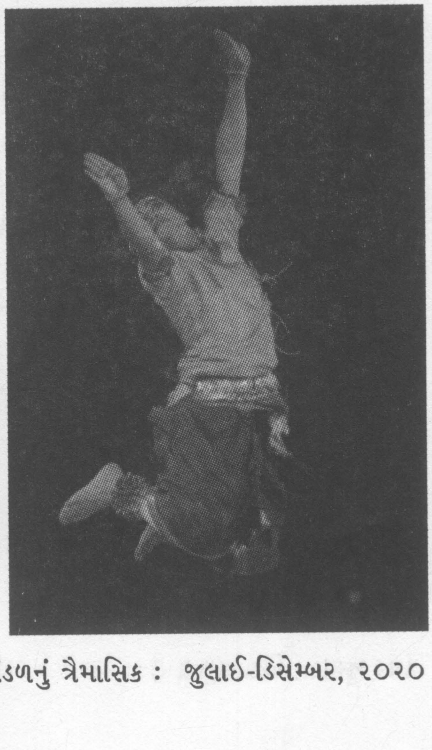

સં. ૧૯૮૧ (ઈ.સ. ૧૯૨૫)ના અમદાવાદની લાખિયાની પોળની જમીનનું વેચાણખત

◆

રસીલા કડીઆ*

પ્રસ્તુત દસ્તાવેજ મને બી.ડી. કોલેજના નિવૃત્ત પ્રોફેસર શ્રી પરિમલ દલાલ પાસેથી ઉપલબ્ધ થયો છે. 'દસ્તાવેજ સંગ્રહ' નામના મારા પુસ્તકને જોઈને તેઓએ આ દસ્તાવેજ તા. ૧૦-૧૨-૨૦૧૬ના રોજ મોકલી આપેલો જેને ઉપર ઉપરથી જોઈને 'નવરાશે કરીશ' એમ વિચારીને મૂકેલો. આજે હવે જ્યારે હું ૧૯મી તથા ૨૦મી સદીના દસ્તાવેજો પર કામ કરી રહી છું ત્યારે મને આ દસ્તાવેજ યાદ આવ્યો અને એને શોધ્યો. પરિમલભાઈ પાસે એને પ્રકાશિત કરવાની પરવાનગી માંગી ત્યારે જાણ્યું કે તેઓએ શ્રી પ્રીતિબેન પંચોલીને આપ્યો છે. મેં એમનો સંપર્ક કર્યો અને મારા પ્રોજેક્ટની વાત કરી એને મારા થકી થાય તેવી ઈચ્છા પ્રકટ કરી. તેઓએ સહર્ષ સંમતિ આપી.

પ્રસ્તુત દસ્તાવેજ એક રૂપિયાના સ્ટેમ્પ પેપર ઉપર લખવામાં આવ્યો છે અને તે તત્કાલીન ગુજરાતી ભાષામાં અને કચેરીના સહી સિક્કા છે ત્યાં અંગ્રેજી ભાષાના વિનિયોગ સાથે લખાયો છે. ઈ.સ. ૧૯૨૪ની ચોથી એપ્રિલે વેચાણ આપ્યાની નોંધની વિગતથી માંડીને ઈ.સ. ૧૯૨૫ની ચોથી માર્ચે કચેરીમાં રજૂ થયા બાદ તા. ૧૮ એપ્રિલ ૧૯૨૫ના રોજ કચેરીની કાર્યવાહી સમગ્રતયા સહી સિક્કા સાથેની વિગતો સમેત આ દસ્તાવેજ છે.

આગળ પાછળ થઈને છ પૃષ્ઠ-અંતર્ગત કુલ ૪૬ લીટીઓમાં લખાયેલા આ દસ્તાવેજમાંની દરેક લીટીમાં ૧૫ થી ૨૦ જેટલા અક્ષરો છે. બે લીટીઓ વચ્ચે લગભગ ૧ ઈંચનું અંતર છે અને એના અક્ષરો સ્થૂલ તથા સુવાચ્ય છે. અલબત્ત, કચેરીની કાર્યવાહીમાં અંગ્રેજી સહીઓ મહદંશે અવાચ્ય રહી છે. નોંધણી, ઓળખ કે દસ્તાવેજ લખી આપવાનું જણાવ્યું છે તેવી કચેરીની કાર્યવાહીમાં ગુજરાતીમાં સહીઓ થઈ છે ત્યાં પણ કેટલાક અક્ષરો ઉકેલવા કષ્ટસાધ્ય અને ક્યારેક તો અવાચ્ય બન્યા છે. 'ણ' સાથે સાદશ્ય ધરાવતો 'લ' નો મરોડ નોંધનીય છે. જેમ કે - ડા અંગ્રેજીમાં ત્રીજી-ચોથી એબીસીડીના શબ્દો જોડાઈને લખાય છે તેવી રીતે ગુજરાતી વર્ણો પણ તેના સ્વર સાથે જોડાય છે ત્યારે આવા અક્ષરો એકબીજા સાથે જોડાઈને લખવાનું ચલણ થોડું જોવા મળે છે. જો કે, અંગ્રેજી સિવાયનું લખાણ મહદંશે સુવાચ્ય છે.

આ વેચાણખત ૬૦ રૂ.નું છે. આના બદલામાં જમીન આપવામાં આવી છે. આપનાર છે. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી અને લેનાર છે ખાડિયા વિસ્તારની લાખિયાની પોળમાં રહેતા શ્રી દત્તુભાઈ લલુભાઈની વિધવા નિર્મલાબહેન ઈ.સ. ૧૮૯૫માં એમના પૂર્વજો કવીશ્વર લલ્લુભાઈએ આ પોળમાં હવેલી બંધાવેલી. ઈ.સ. ૧૯૨૫માં આ હવેલીની પુનર્રચના કરવાનું વિચારાયું ત્યારે પાસે આવેલા દરવાજા નજીકની જમીનનો કેટલોક ભાગ લેવાનું વિચારાયું અને જમીન મ્યુનિસિપાલિટીની હોઈને આ જમીન તે સમયે ઠરાવેલી કિંમતે અને કેટલીક શરતોને આધીન અરજદાર નિર્મળાબહેનને ૬૦/ રૂ. માં ઈ.સ. ૧૯૨૫માં વેચવામાં આવી.

આ દસ્તાવેજમાં રજુ કરવામાં આવેલી શરતો રસપ્રદ છે.

૧. ભવિષ્યમાં આ જમીન એકવાયર કરવામાં આવી શકે.

૨. સેટબેકથી લેવામાં આવે = ૬૦ રૂ. થી લીધી છે એટલે પાછી આપતાં ૬૦ રૂ.જ મળે.

૩. જનરલ રોડ વાઈડનિંગ સ્કીમથી લેવામાં આવી શકે.

૪. જમીન પાછી સોંપાય ત્યારે લીધેલી કિંમતે એટલે કે ૬૦/- રૂ. માં પાછી આપો.

---

* ૮, જયમા સોસાયટી, માનસી ક્રોસ રોડ, સેટેલાઈટ, પાણીની ટાંકીની બાજુમાં, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫. મો. ૯૭૨૭૩૪૨૦૯૬

૫. જમીન ઉપરનું સુપર સ્ટ્રકચરનું કાંઈ કંપનસેસન માગવું નહિ.

૬. આપવામાં આવેલી જમીનનું માપ ૨'.૨'' ચોરસવાર જણાવાયું છે.

સોળમી-સત્તરમી સદીમાં મુઘલ સલ્તનતને કારણે આપણને એ સમયના દસ્તાવેજોમાં ફારસી શબ્દોનું ચલણ જોવા મળતું હતું તેવી રીતે અહીં બ્રિટીશ રાજની હકુમત હોઈને દસ્તાવેજમાં એકવાયર, સેટબેક, રોડવાઈડનિંગ સ્કીમ, સુપર સ્ટ્રકચર ચાર્જ, રેમોલ્યુસન, કમિશ્નર, પ્રેસિડન્ટ, સબ રજીસ્ટ્રાર, ચાર્જ, કંપનસેસન જેવા અંગ્રેજી શબ્દોનો પણ ઉપયોગ થયો છે અને એમાંના ઘણા શબ્દોને ગુજરાતી ભાષાએ અપનાવી પણ લીધા છે.

તત્કાલીન સમયે અમદાવાદ શહેર તાલુકો હતો. નોર્થ દસકોઈ જિલ્લામાં તે આવેલ. જીલ્લા ટુકડીમાં અને પેટાટુકડીમાં વિભાજિત હતા. શહેરના વિસ્તાર વોર્ડથી વિભાજિત હતા. આ દસ્તાવેજ ખાડિયા વોર્ડમાં આવેલી જમીનને લગતો છે. આમ, આ દસ્તાવેજ તત્કાલીન બ્રિટિશ સમયે તે સમયનું ગુજરાત જિલ્લા, તાલુકો, ટુકડી, પેટાટુકડી અને વોર્ડ નામો અંતર્ગત શાસનની સુવિધા માટે વહેંચાયેલ હતું. શહેરનો આંતરિક વહીવટ મ્યુનિસિપાલિટી દ્વારા ચાલતો હતો. તેની જાણકારી આપે છે.

અપાયેલી જમીનના ચારે ખુટની વિગતો દ્વારા જમીનની મોજણી થઈ છે અને તેને નંબર આપવામાં આવ્યા છે તે માહિતી અહીં સાંપડે છે. નાણાંનું ચલણ રૂપિયામાં હતું. તે સમયે જુદા જુદા શહેરમાં રજવાડા પ્રમાણે રૂપીઓ ઓળખાતો - જેમ કે વડોદરામાં બાબાશાહી, ખંભાતમાં ખંભાતી રૂપીઓ, બ્રિટિશ રાજમાં તે મુંબઈગરા રૂપીઆ તરીકે ઓળખાતો. આ રૂપીઆ ૧૬ આના અને ૬૪ પાઈવાળો હતો. આ દસ્તાવેજમાં ૬૦/- રૂા. મુંબઈગરા નક્કી થયા છે.

પ્રસ્તુત દસ્તાવેજનું બે રીતે ઐતિહાસિક અને રાજકીય રીતે અમોલું મહત્ત્વ છે. અહીં જમીન મ્યુનિસિપાલિટીએ આપી છે એટલે તેના 'મતુ'માં સહી તત્કાલીન પ્રેસિડન્ટ અને બોર્ડમેમ્બરોની હોય. એ રીતે અહીં મતુની સહીમાં વલ્લભભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ આપણા લાડીલા, લોહપુરુષ, સ્વતંત્ર ભારતના ગૃહપ્રધાન - છે. અન્ય બે બોર્ડ મેમ્બર્સ પણ તત્કાલીન શહેરની અગ્રગણ્ય વ્યક્તિઓ છે. જેઓના નામ છે : વાડીલાલ દલસુખરામ અને કુબેરદાસ હરગોવનદાસ. શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલના હસ્તાક્ષરમાંની સહી એ એની heritage value સૂચવતી ઐતિહાસિક મૂલ્ય દર્શાવનારી છે અને તત્કાલીન સમયે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રેસિડન્ટનો હોદ્દો ધરાવતા હતા તેના પુરાવા સમ છે.

જમીન ખરીદનાર નિર્મલાબેન કવીશ્વર કુટુંબના છે. આ કુટુંબ તે સમયનું શહેરનું અગ્રગણ્ય કુટુંબ. અમદાવાદ ત્યારે એની હવેલીઓથી પંકાતુ અને કવીશ્વર કુટુંબ લાખિયાની પોળમાં હવેલીમાં રહેતા હતા. આ હવેલી 'લલ્લુભાઈ કવીશ્વરની હવેલી'ના નામે ઓળખાતી. શ્રી લલ્લુભાઈ વીસનગરા જ્ઞાતિના હતા. સયાજીરાવ ત્રીજાના સમયમાં તેઓ વડોદરામાં ચીફ એન્જીનીયર હતા. ઈ.સ. ૧૮૯૫માં તેઓએ લાખિયાની પોળમાં આ ભવ્ય હવેલી બંધાવી હતી. આજે તો અમદાવાદમાં હવેલીઓ રહી નથી. જે થોડીક છે તે Heritage બની છે. આ હવેલીમાં ઈ.સ. ૧૯૫૮ પર્યંત આ કુટુંબ રહેતું હતું. ઈ.સ. ૧૯૨૫માં તેની પુનર્રચના સમયે મ્યુનિસિપાલિટી પાસેથી એની બાજુની જમીન વેચાણ લેવામાં આવી હતી જેનો આ દસ્તાવેજ છે. ઈ.સ. ૧૯૫૮માં મ્યુનિસિપાલિટી દ્વારા તેને લાઈનદોરીમાં દૂર કરવામાં આવેલી.

જ્યારે આ હવેલી લાઈનદોરીની કપાતમાં જમીનદોસ્ત થઈ ત્યારે પોળના રહીશોને shock - આઘાત લાગ્યો હતો. મને આ દસ્તાવેજ આપનાર શ્રી પરિમલ દલાલ આ જ પોળના રહેવાસી-કવીશ્વર કુટુંબના શાખ પાડોશી પરિમલભાઈના પિતાશ્રી શ્રી રમણિકભાઈને હવેલી તૂટતાં, સ્વજનનું અવસાન થયું હોય તેવું લાગેલું અને એમની એ વ્યથામાંથી જન્મેલું કાવ્ય પણ અહીં એના દસ્તાવેજી મૂલ્ય લેખે પ્રસ્તુત કરું છું :- ''મેદાન સાફ થઈ ગયું.''

''આ સ્થાનમાં એ એકદા ઊંચુ ભવન ઊભું હતું, નામોનિશાન છે નહિ, શમણું ય એનું ના રહ્યું. મેદાન સાફ થઈ ગયું.

કેવી રૂડી મહેલાત આખી પોળને નાકે હતી ? શિલા રચી ત્રણ ત્રણ કમાનો આંખને આંજી જતી. ગૌરવભરી સોપાનશ્રેણી ને અટારીઝૂલતી, એ કાંઈ નથી, આજે નથી, એ સ્મરણ સૌને સાલતું મેદાન સાફ થઈ ગયું.

કેવાં હશે અરમાન એનાં માળને બંધાવતાં ? કેવાં હશે રસલ્હાણ એનાં દ્વારને શણગારતા ? કેવાં હશે એ જીવન યૌવન ભવન ભરના વાસના ? એવું બધું રૂડું રૂડું સંભારણું આજે રહ્યું. મેદાન સાફ થઈ ગયું.

કહે છે ભયંકર ભીડ આગળ માર્ગને રૂંધી જતી, કહે છે વધ્યા વ્યવહાર એથી પ્રાણની હાનિ થતી કહે છે. હવેલી ના હશે તો સંકડાશ ટળી જતી, એવાં બધાં બહાનાં ધરી મનને મનાવાનું રહ્યું. મેદાન સાફ થઈ ગયું.

મોટા મહાલય બાંધવાનાં કામ તો મુશ્કેલ છે, મેદાન સાફ કરી જવાના ઘાણ સીધા સહેલ છે. ઊભાં હશે તે તોડશું ત્હોયે ફરી ઊભાં થશે, ત્હોયે ન રૌનક આવશે, જાણે અધૂરું કંઈ રહ્યું જીવન અકારું થઈ ગયું, મેદાન સાફ થઈ ગયું.''

આમ, ઈ.સ. ૧૯૨૫નો આ વેચાણ દસ્તાવેજ એના ઐતિહાસિક, રાજકીય તથા હેરિટેજ મૂલ્ય ધરાવવાને કારણે ઘણો અગત્યનો છે.

પ્રસ્તુત કાવ્ય 'જીવન અકારૂં થઈ ગયું' શીર્ષક હેઠળ તા. ૧-૩-૧૯૫૩મા શ્રી રમણિકભાઈએ પોતાની હસ્તલિખિત નોટમાં ઉમા ક્રમાકે લખીને ''હીમાંશુની હવેલી પર'' એવી નોંધ કરી છે. આ લખનારે એ નોટમાંથી આ કૃતિ લીધી છે.

સં. ૧૯૮૧ (ઈ.સ. ૧૯૨૫)ના અમદાવાદની લાખિયાની પોળની જમીનનું વેચાણખત

(પ્રસ્તુત દસ્તાવેજ એક રૂપિયાના સ્ટેમ્પપેપર ઉપર કરવામાં આવ્યો છે. તેની નીચે, મૂળપાઠ પહેલાંનું લખાણ નીચે મુજબ છે.)

હેઠળ લખ્યા પ્રમાણે ફી પહોંચી :-

નોંધવાની ફી	રૂા. ૦.૮.૦	અનુક્રમ નંબર - ૧૦૪૧
નકલ કરામણ ફી		સને ૧૯૨૫ના માર્ચ
(ફોલીયા)		મહિનાની ૪ મી તારીખે દિવસે
ફોટોગ્રાફી	રૂા. ૧.૨.૦	૩ થી ૪ વાગ્યાની વચ્ચે
	(પાના.૩)	અમદાવાદના સબ-રજીસ્ટારની
શેરાની ફી	- - - -	કચેરીમાં રજુ કર્યો.
પોસ્ટેજ ફી	______________	અમદાવાદ મ્યુનીસીપાલીટીના પ્રેસીડન્ટ વલભભાઈ ઝવેરભાઈ
	એકંદર રૂા. ૧.૧૦.૦	પટેલના મુખત્યાર વકીલ મણીલાલ વલભદાસ સહી. હ. પોતે

K. G. Sanghani

જો. સબ-રજિસ્ટ્રાર

K. G. Sanghani

જો. સબ-રજિસ્ટ્રાર

॥ મૂળ પાઠ ॥

૧. નોર્થ દસકરોઈનું વેચાણખત રૂ. ૬૦/ નું
૨. બાઈ નીર્મલા રાજેશ્રી દત્તુભાઈ લલુભાઈ
૩. કવીશ્વરની વીધવા ઓરત, ધરમે હીંદુ જાત,
૪. નાગર બ્રાહ્મણ, ઉંમર આસરે વરસ ૨૪
૫. ની. ધંધો ઘરકામનો, રહેવાસી અમદાવાદ
૬. માં ખાડીયામાં લાખીયાની પોલના જોગ.
૭. લખીતંગ શેહેર અમદાવાદ મ્યુનીસી -
૮. પાલેટીની ત્રફથી નીચે સહીઓ કરનાર

(અહીં પૃષ્ઠ ૧ પૂરું થાય છે. દસ્તાવેજ કાગળની આગળ તથા પાછળ લખાયો છે. પ્રથમ પૃષ્ઠના મૂળપાઠની ૩ થી ૫ લીટીની બાજુમાં એક ચોરસમાં નીચે પ્રમાણે રબર સ્ટેમ્પ લખાણ છે.

AHD
1041/1
1925

(આ જ પ્રમાણે હવે પછીના પૃષ્ઠો પર પણ ચોરસમાં આ લખાણવાળો રબર સ્ટેમ્પ લાગ્યો છે. વધારામાં ત્યાં જોઈન્ટ સબ. રજીસ્ટ્રારના સિક્કા પણ લાગ્યા છે.)

પૃષ્ઠ : ૨ (મૂળ પાઠની ૯મી લીટી પહેલાંનું લખાણ :)

નંબર

૩૧૭૩

તા. ૨૮ અગસ્ટ સને ૧૯૨૪ અમદાવાદ મ્યુનીસીપાલીટીના કારકુન વીનાયકરાવીસ્નુ કદરેકરે અમદાવાદની - ૨ના હા. પોતે અમદાવાદ કલેકટર અને શણંદી કસ્તુરચંદ ચુનીલાલ

(મૂળ પાઠ ચાલુ)

૯. રેહેનાર હાલ અમદાવાદના જત મ્યુની-
૧૦. સીપાલેટીની જમીન શહેર અમદાવાદ -
૧૧. તાલુકે તા. પેટાટુકડી નોર્થ દસકરોઈને -
૧૨. જીલા ટુકડી અમદાવાદમાં ખાડીયામાં -
૧૩. લાખિયાની પોલ આગલ ડી.ટી.કો. નંબર-
૧૪. ૧ સરવે રજીસ્ટર નંબર ૫૫ લગતી સમ
૧૫. ચોરસવાર ૨ ને સમચોરસ ફુટ ૨ આ-
૧૬. સાથેના ટીપણમાં પીલા રંગે બતાવ્યા
૧૭. મુજબની તમોને વેચાણ આપી તે -
૧૮. પ્રથમથી તે હાલ સુધી મ્યુનીસીપાલેટીના -
૧૯. વહીવટમાં છે. તેના ખુટની વિગત. પુરવ-
૨૦. દીસા એ સરવે રજીસ્ટર નંબર ૫૫ તા.

પૃષ્ઠ : ૩

૨૧. ૫૩૭ છે. તા. પછમ દીસાએ મારગ છે. તા-

૨૨. ઊતર દીસાએ મારગ છે. તા. દક્ષણ દીસાએ
૨૩. સરવે નંબર ૫૫ની જમીન છે. એ રીતે ચાર -
૨૪. ખુટ વચલી જમીન ઉપર લખેલા માપ -
૨૫. મુજબની ઊંચક રૂ. ૬૦/ અંકે રૂપૈઆ સાઠ
૨૬. મુંબાઈગરામાં નીચેની સરતોથી તમો
૨૭. ને વેચાણ આપી છે. આ જમીન ભવીષ્ય -
૨૮. માં એકવાયર કરવામાં આવે અથવા
૨૯. સેટબેકથી લેવામાં આવે અથવા જનરલ
૩૦. રોડ વાઈડનીંગ સ્કીમથી અમો લેઈએ તો
૩૧. આ રૂપૈઆ સાઠની જ કીમતે જ અમને
૩૨. પાછી આપો, ને આ જમીન ઉપરનું સુપર-
૩૩. સ્ટ્રકચરનું કાંઈ કંપનસેસન માગો નહીં તા.
૩૪. મકાનના આગલા ભાગનું સેવરન્સ

પૃષ્ઠ : ૪

૩૫. ચાર્જ માગો નહી ને જનરલ બોર્ડનાં રેઝો-
૩૬. લ્યુસન નંબર ૭૮૫ તા. ૨૪-૧-૨૪ થી
૩૭. અને મેહેરબાન ઊતર વિભાગના કમીસ
૩૮. નર સાહેબ બાહાદુરના ઠરાવ નંબર -
૩૯. એમ. યુ. એન. એ. ૧૧૧-૧-(૧૦૦)
૪૦. તા. ૫ એપ્રિલ સને ૧૯૨૪થી તમોને
૪૧. વેચાણ આપી છે. આ વેચાણ લખી
૪૨. આપુ છે, તે સહી છે. સંવત ૧૯૮૦ના આસો
૪૩. સુદ ૨ ને વાર ભોમે તા. ૩૦ માંહે સપ્ટેમ્બર
૪૪. સને ૧૯૨૪ અંગરેજી દીને. ને આ જમીન
૪૫. ખાડીયા વોર્ડ ૧.ના તાવ નંબર ૬૭ને નોંધ નંબર
૪૬. ૪૬૬ના લગતી છે. તા. સદર

૧. અંતર ----- મતુ -----
વલભભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ
પ્રેસીડન્ટ અમદાવાદ મ્યુનીસીપાલીટી
૧ વાડીલાલ દલસુખરામની સહી દા. પોતે
૨. કુબેરદાસ હરગોવનદાસ સ. દ. પોતે
આમદાવાદ મ્યુનીસીપાલીટીના જનરલ
બોર્ડના મેમ્બર

સહી (અવાચ્ય છે)

પૃષ્ઠ : ૫

વલભભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ
પ્રેસીડન્ટ અમદાવાદ મ્યુનીસીપાલીટી
૧. વાડીલાલ દલસુરામની

સહી હ. પોતે તા. ૨૮-૧-૨૫ સહી (અવાચ્ય છે)

૨. કુબેરદાસ હરગોવનદાસ હ. પોતે
અમદાવાદ મ્યુનીસીપાલીટી
નાં જનરલ બોર્ડનાં મેમ્બરો સહી (અવાચ્ય)

AHD
1041/5
1925

૨૮-૧-૨૫
૧ લી. સા. હીરાલાલ
વાડીલાલ ઠેકાણું
અમદાવાદમાં કાલુપર
શેઠ મનસુખભાઈની પોલના

મણીલાલ બ્રીજવલવદાસ વકીલ (દસ્તાવેજ લખી આપનાર વલવભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ પ્રેસીડન્ટ અમદાવાદ મ્યુનીસીપાલીટી)ના મુખત્યાર-ધંધો નોકરી. જાતે વાણીયા. ઉંમર વરસ ૫૧. રહેવાશી અમદાવાદ માંડવીની પોલમાં લાખા ભાઈની પોળના તે વલવભાઈ ઝવેરભાઈ એ સદ સહુ દસ્તાવેજ લખી આપ્યો છે તેમ કબુલ કરે છે. મ્યુનીસીપાલીટીનો સીલ ઓલખાવે છે.

તેમને સબ રજીસ્ટ્રાર ઓલેખે છે.

મણીલાલ બ્રીજવલવદાસની સહી હ. પોતે
તા. ૪ માર્ચ ૧૯૨૫

K. G. Sanghvi
સબ રજીસ્ટ્રાર

પૃષ્ઠ : ૬

વાડીલાલ દલસુખરામ દસ્તાવેજ લખી આપનાર વેપાર ભાવસાર ૩૪ રહેવાસી રાયપુર કોઠની પોલના તથા કુબેરદાસ હરગોવનદાસ હસ્તાવેજ લખી આપનરા વેપાર ઘાંચી ૪૦ રહેવાસી રાયખડનો આ દસ્તાવેજ અમદાવા મ્યુનિસીપાલીટીના મેમ્બર તરીકે લખી આપ્યાનું કબુલ કરે છે. અને મ્યુનિસીપાલીટીનો સીલ ઓળખાવે છે. તેમને નીચે સહી કરનાર સબ રજીસ્ટ્રાર ઓળખે છે.

AHD
1041/6
1925

વાડીલાલ દલસુખરામની સહી દ. પોતે
કુબેરદાસ હરગોવનદાસ સ. દ. પોતે
તા. ૧૮ એપ્રીલ ૧૯૨૫

K. G. Sanghani
સબરજીસ્ટ્રાર

(જો સબ રજીસ્ટ્રારનો સિક્કો)

સદરહુ દસ્તાવેજ સાથે રજુ થયેલા નહસા ની નકલ બુક નં.૧ ના પુ. ભા. ૨ ના વો.૨ ના પ્રસ્ટ ૧૬૨ મે ફાઈલ કરી છે. તા. ૧૮ એપ્રીલ ૧૯૨૫

TRUE COPY
WKulkarni
Photo Registrar

K. G. Sanghvi

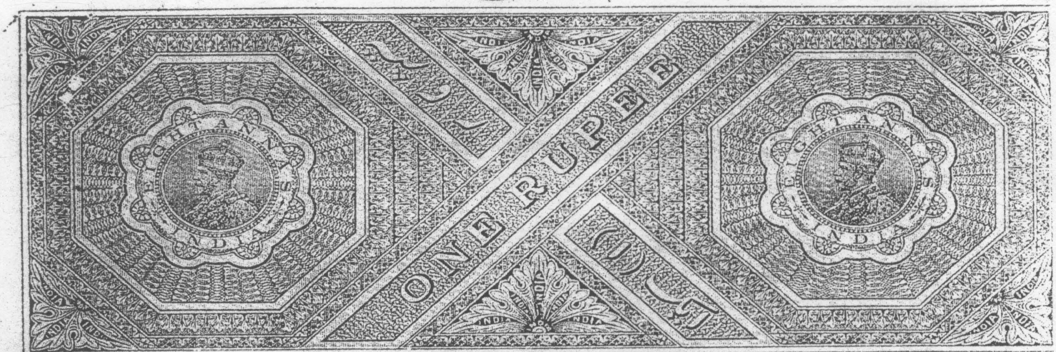

નીચે લખ્યા પ્રમાણે ફી પહોંચી:-

નોંધવાની ફી	રૂા. ૦-૮-૦	અનુક્રમ નંબર ૧૦૪૧
નકલ કરામણ ફી	"	સને ૧૯૨૫ના માર્ચ
(ફોલીયા)		મહિનાની ૪ મી તારીખે દિવસે
ફોટોગ્રાફી		૩ થી ૪ વાગ્યાની વચ્ચે
(પાના ૩)	" ૧-૨-૦	અમદાવાદના સબ્-રજીસ્ટ્રારની
શેરાની ફી	"	કચેરીમાં રજુ કર્યો.
પોસ્ટેજ ફી	"	
એકંદર	રૂા. ૧-૧૦-૦	

[illegible]

K. Sanghvi
જો. સબ્-રજીસ્ટ્રાર.

K. Sanghvi
જો. સબ્-રજીસ્ટ્રાર.

AHD
1041/1
1925

[illegible]

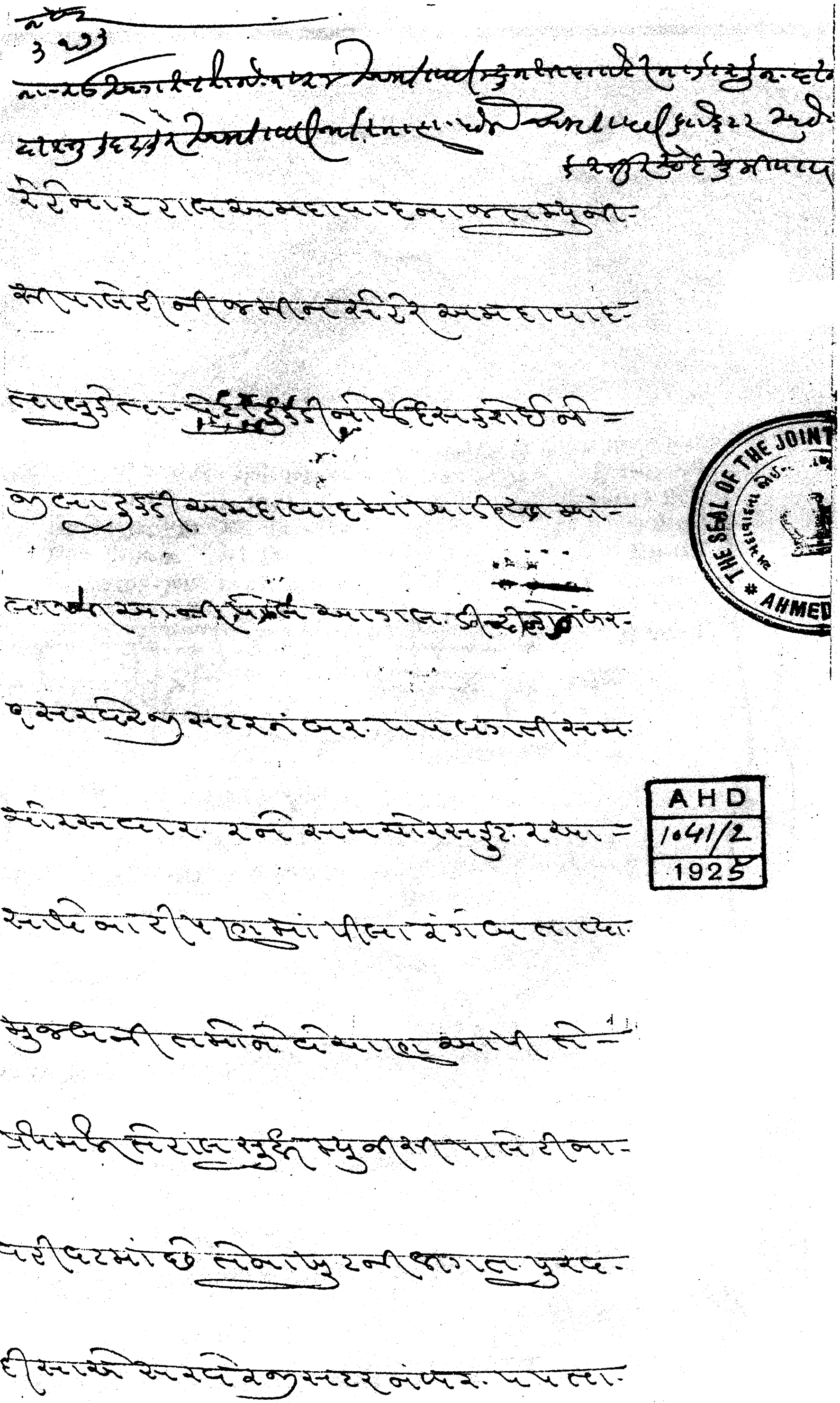
THE SEAL OF THE JOINT
AHMED
AHD
1041/2
1925

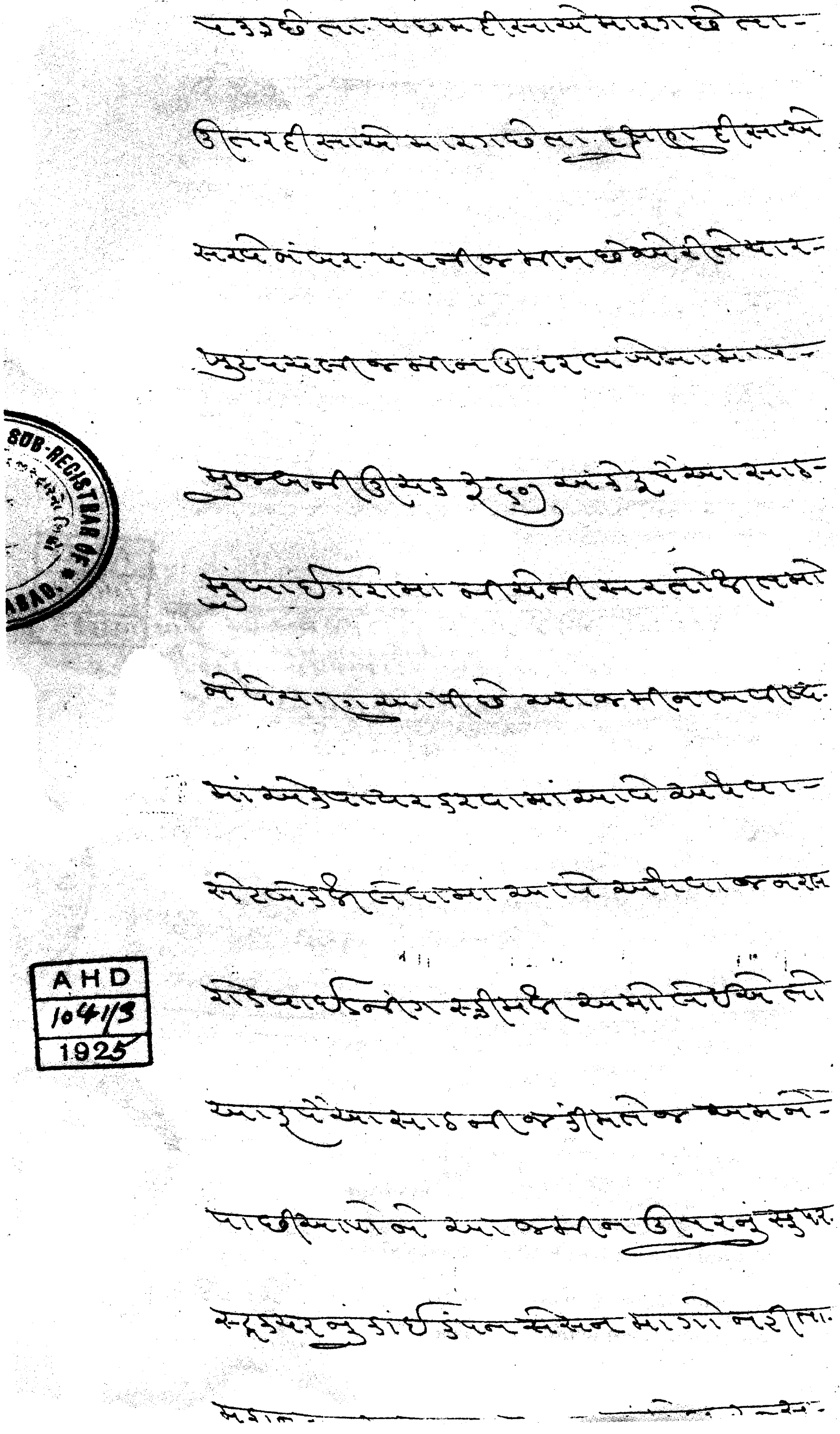

સં. ૧૯૮૧ (ઈ.સ. ૧૯૨૫)ના અમદાવાદની લાખિયાની પોળની જમીનનું વેચાણખત]

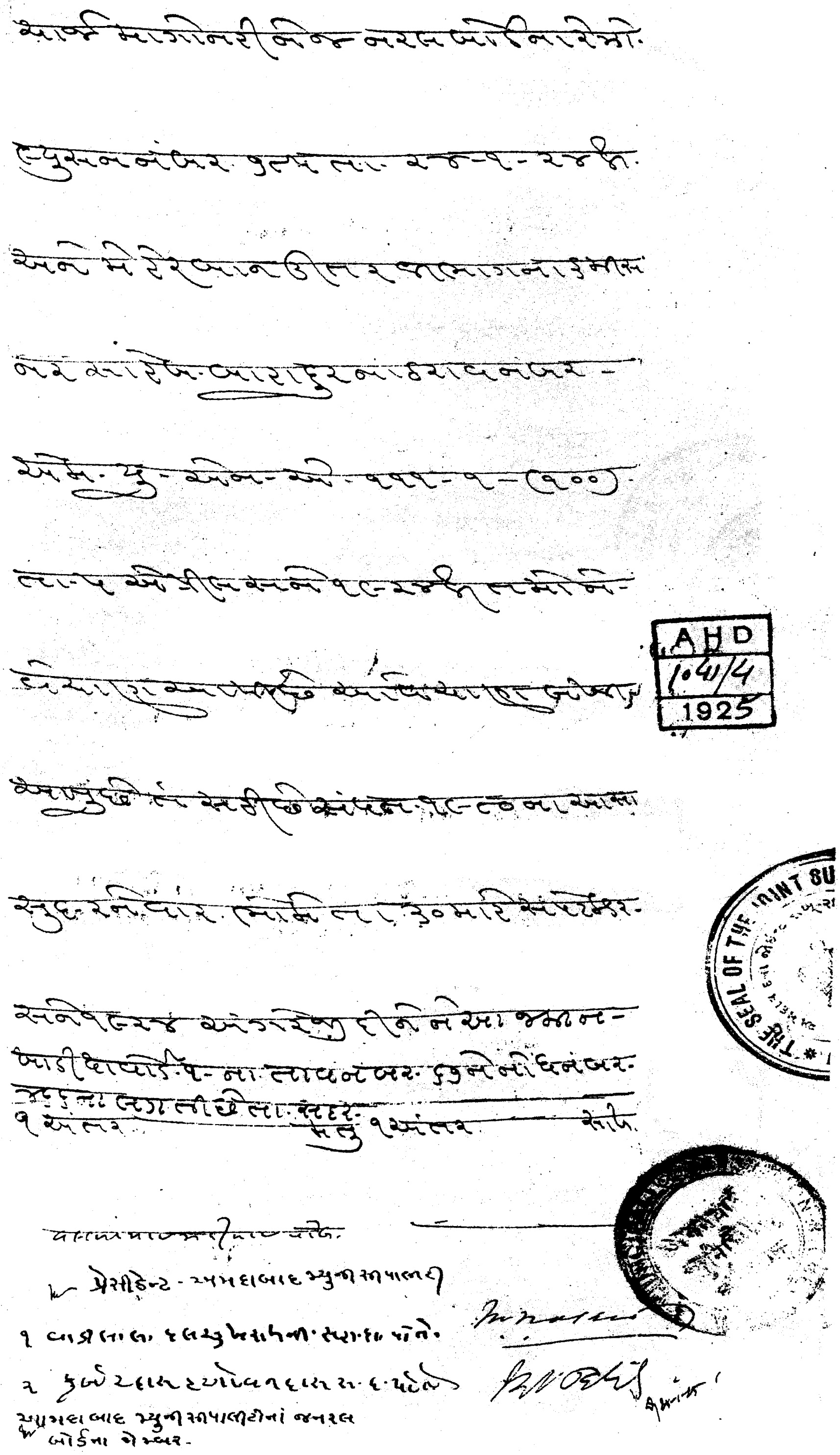
AHD
1041/4
1925
THE SEAL OF THE JOINT SU
પ્રેસીડેન્ટ - અમદાવાદ મ્યુનીસીપાલટી
અમદાવાદ મ્યુનીસીપાલીટીનાં જનરલ
બોર્ડના મેમ્બર-

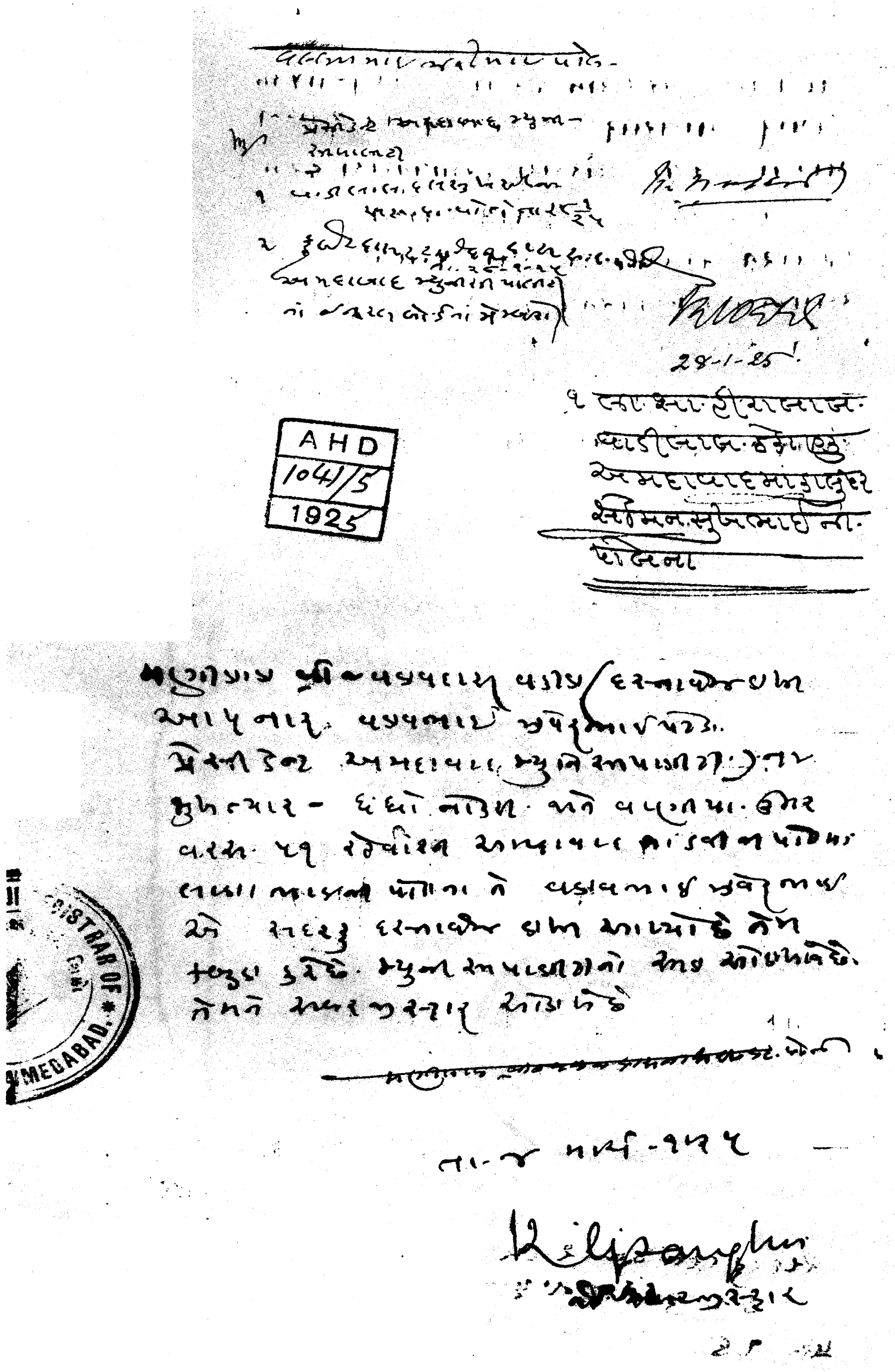

સં. ૧૯૮૧ (ઈ.સ. ૧૯૨૫)ના અમદાવાદની લાખિયાની પોળની જમીનનું વેચાણખત]

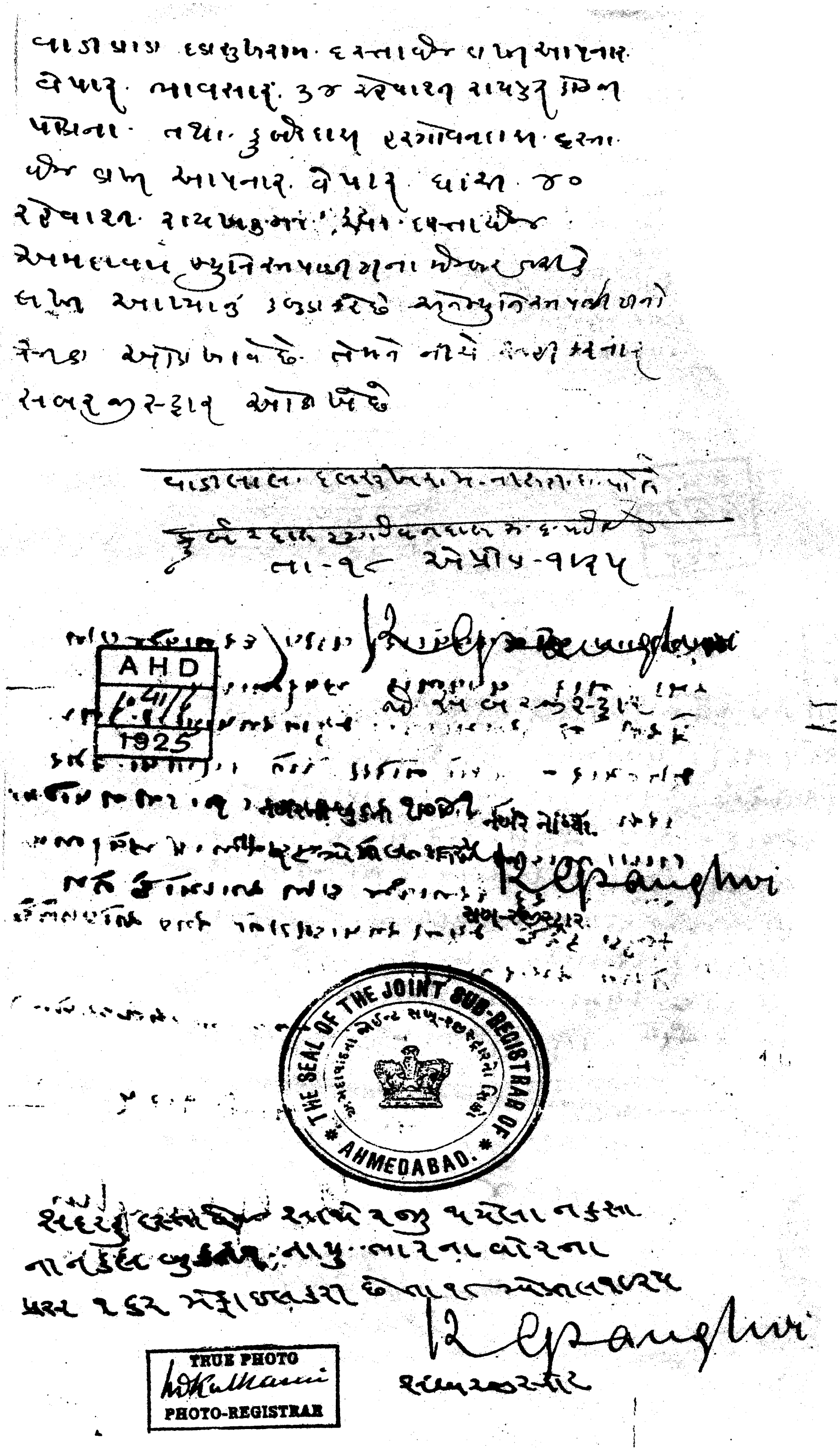

વાડીલાલ દલસુખરામ દસ્તાવેજ લખી આપનાર
વેપાર. ભાવસાર. ૩૭ રહેવાસી રાયપુર ઝાંપા
પાસેના. તથા. કુબેરદાસ હરગોવનદાસ દસ્તા
વેજ લખી આપનાર. વેપાર. ધંધો ૪૦
રહેવાસી રાયપુરમાં. એ દસ્તાવેજ
અમદાવાદ મ્યુનિસીપાલીટીના ભલા માટે
લખી આપ્યાનું કબુલ કરે છે અને મ્યુનિસીપાલીટીનો
[illegible] ઓળખાય છે. તેમને નીચે સહી કરનાર
સબરજીસ્ટ્રાર ઓળખે છે

વાડીલાલ દલસુખરામ [illegible]
કુબેરદાસ હરગોવનદાસ [illegible]
તા. ૧૮ એપ્રીલ ૧૯૨૫

AHD
1925

[illegible]

K. L. Panghvi
સબ રજીસ્ટ્રાર

THE SEAL OF THE JOINT SUB-REGISTRAR OF AHMEDABAD.

[illegible]

K. L. Panghvi
સબરજીસ્ટ્રાર

TRUE PHOTO
PHOTO-REGISTRAR

...જાણે અધૂરું કંઈ રહ્યું, જીવન અકારું થઈ ગયું, મેદાન સાફ થઈ ગયું

લાખિયાની પોળનું કવીશ્વર કુટુંબ પણ અગત્યનું છે. તેનો પાયો નાંખનાર વીસનગરા જ્ઞાતિના મહાપુરુષ લલ્લુભાઈ કવીશ્વર હતા. તેઓ સયાજીરાવ ત્રીજાના સમયમાં વડોદરામાં ચીફ એન્જિનિયર હતા. તેમણે ૧૮૯૫માં લાખિયાની પોળમાં ભવ્ય હવેલી બંધાવી. તે જ અરસામાં વળી તેમની હવેલીની સમીપમાં પોળને નાકે સાઠોદરા જ્ઞાતિના શ્રીમંત નીલકંઠરાય ચિંતામણિરાય મહેતાએ એટલી જ ભવ્ય હવેલી બંધાવી. આજે તો આ હવેલીઓ રહી નથી. પણ લલ્લુભાઈ કવીશ્વરની હવેલીનો ફોટોગ્રાફ ઉપલબ્ધ છે જે હવેલીનો ચિતાર આબેહૂબ રીતે વ્યક્ત કર્યો છે. કવીશ્વરે ૧૮૯૫માં હવેલી બાંધી ત્યારથી શરૂ કરીને છેક ૧૯૫૮ સુધી આ હવેલીમાં કુટુંબીજનો રહેતા હતા. લલ્લુભાઈ કવીશ્વરના પુત્ર દત્તુભાઈ અને દત્તુભાઈનાં દીકરી તરલિકાબહેન. તરલિકાબહેને મૅટ્રિક થઈને મૉન્ટેસોરીની ટ્રેનિંગ લીધી હતી. તેમના પતિ ઈન્દ્રવદન મહેતા (૧૯૦૪-૧૯૯૨) બી.એ., એલએલ.બી. થઈને વકીલાત કરતા હતા. તેઓ સ્વાતંત્ર્યસેનાની હતી. મૃદુલા સારાભાઈ સાથે કામ કરતાં કરતાં ગાંધીવાદી આંદોલનોમાં ભાગ લીધો હતો. ઈન્દ્રવદન મહેતા અને તરલિકાબહેનનાં સંતાનો ઉદયન, હિમાંશુ, તુષાર અને પ્રતિમાએ ઉચ્ચ કેળવણીની સાથે કુટુંબ અને પોળનો વારસો ઝીલ્યો છે.

પ્રતિમાબહેન (જન્મ : ૧૯૪૬) નવરંગપુરામાં રહે છે. તેઓ અમને મળવા પ્રો. પરિમલ દલાલ અને જ્યોતિબહેનને ઘેર આવ્યાં. તેઓ ફિઝિક્સ અને મૅથેમૅટિક્સ સાથે બી.એસસી. થયા બાદ સ્ટેટ બૅંક ઑફ ઇન્ડિયામાં સર્વિસ કરતાં હતાં. તેમણે અમને કહ્યું કે ૧૯૫૮માં અમારી બાપદાદાની હવેલી લાઇનદોરીમાં જમીનદોસ્ત થઈ ગઈ તે અગાઉ અમે કવીશ્વર કુટુંબનાં સદસ્યો ૧૬ રૂમની હવેલીમાં રહેતાં હતાં. લાકડાનું નકશીકામ, મોટો ચોક અને ટાંકુ જોવા ઘણા કલાશોખીનો અમારે ત્યાં આવતા હતા. પ્રતિમાએ ઈન્ટરવ્યૂમાં તેમનાં મન અને હૃદયની લાગણી ઠાલવતાં કહ્યું : 'આજે ભલે હું નવરંગપુરા વિસ્તારમાં રહું છું, પણ મારી લાખિયાની પોળને હું યાદ કરું છું, અને ત્યાં જઈને મારા મિત્રો અને મુરબ્બીઓને મળું છું. આપણી પાસે જે અત્યારે પરિમલભાઈ બેઠા છે, તેમનાં માતા મણિબહેન મને કહેતા, 'અલી પ્રતિમા, ભાખરી ખાઈને જજે.' મણિબા મારાં નાની નિર્મળાબાને જેઠાણી કહીને બોલાવતાં. નવરાત્રિમાં અમે બધાં માતાજીના ગરબાની જે રમઝટ કરતાં તે હજુ પણ મને યાદ છે. અમારી હવેલી પોળના નાકે આવેલા રસ્તા તરફ પડતી હતી અને ત્યાં આગળથી જ્યારે રથયાત્રાનો વરઘોડો પસાર થાય ત્યારે તે જોવા કેટલાયે લોકો અમારી હવેલીની અટારીએ આવતા. આજે મારા ભાઈઓ હિમાંશુ અને તુષાર અમેરિકા રહે છે અને તેઓ ત્યાં ઊંચો હોદ્દો ધરાવે છે. આમ છતાં મારાં ભાઈ-ભાભીઓ અને તેમનાં સંતાનો આજે પણ અમારી લાખિયાની પોળ, માતાપિતા તથા દાદાદાદીને યાદ કરીને દર વર્ષે અમદાવાદ મારે ઘેર નવરંગપુરામાં આવે છે અને અમે બધા અમારી લાખિયાની પોળની લટાર મારીને તેની એક 'મીઠી-કરુણ' ઝલક લઈએ છીએ. અમારી હવેલી ૧૯૫૮માં લાઇનદોરીની કપાતમાં જમીનદોસ્ત થઈ ગઈ. પણ અમારા શાખ પડોશી પ્રો. પરિમલભાઈના પિતા મુરબ્બી રમણીકલાલ દલાલને જે આઘાત લાગ્યો તે તેમણે નીચેના કાવ્ય દ્વારા વ્યક્ત કર્યો હતો.' જાણે પોળમાં કોઈ સ્વજનનું અવસાન થયું હોય તેવી રીતે રમણીકભાઈએ વ્યથિત હૃદયે 'જીવન અકારું થઈ ગયું' કાવ્ય તા. ૧ માર્ચ ૧૯૫૮ના રોજ લખ્યું.

સૌજન્ય : પરિમલ આર. દલાલ, ૩૧૮, જય નિવાસ, લાખિયાની પોળ, ખાડીયા, અમદાવાદ.

પરિમલ કાવ્યસંગ્રહમાંથી તા. ૧-૩-૫૮

'જીવન અકારું થઈ ગયું મેદાન સાફ થઈ ગયું'
આ સ્થાનમાં એ એકદા ઊંચું ભવન ઊભું હતું,
નામો નિશાન છે નહિ, શમણુંય એનું ના રહ્યું,
મેદાન સાફ થઈ ગયું.

કેવી રૂડી મહેલાત આખી પોળને નાકે હતી ?
શિલા રચી ત્રણ ત્રણ કમાનો આંખને આંજી જતી :
ગૌરવભરી સોપાનશ્રેણી ને અટારી ઝૂલતી,
એ કાંઈ નથી, આજે નથી, એ સ્મરણ સૌને સાલતું
મેદાન સાફ થઈ ગયું.

કેવાં હશે અરમાન એનાં માળને બંધાવતાં ?
કેવાં હશે રસલ્હાણ એનાં દ્વારને શણગારતાં ?
કેવો હશે એ જીવનં યૌવન ભવન ભરવાસના ?
એવું બધું રુડું રુડું સંભારણું આજે રહ્યું
મેદાન સાફ થઈ ગયું.

કહે છે ભયંકર ભીડ આગળ માર્ગને રૂંધી જતી
કહે છે વધ્યા વ્યવહાર એથી પ્રાણની હાનિ થતી
કહે છે હવેલી ના હશે તો સંકડાશ ટળી જતી
એવાં બધાં બહાનાં ધરી મનને મનાવાનું રહ્યું
મેદાન સાફ થઈ ગયું.

મોટા મહાલય બાંધવાનાં કામ તો મુશ્કેલ છે,
મેદાન સાફ કરી જવાના ઘાણ સીધા સહેલ છે
ઊભાં હશે તે તોડશું ત્હોયે ફરી ઊભાં થશે
ત્હોયે ન રૌનક આવશે, જાણે અધૂરું કંઈ રહ્યું,
જીવન અકારું થઈ ગયું, મેદાન સાફ થઈ ગયું.'

(ગુજ. સમાચાર ૧-૧-૨૦૧૫)

અમદાવાદ મ્યુ. કોર્પોરેશન દ્વારા લાઈનદોરીમાં ખાડીયાથી સારંગપુર જતો ૧૯૫૮માં રસ્તો વિસ્તારવાના કામમાં તોડી નખાયેલ કવિશ્વરની હવેલીનું કાવ્ય.

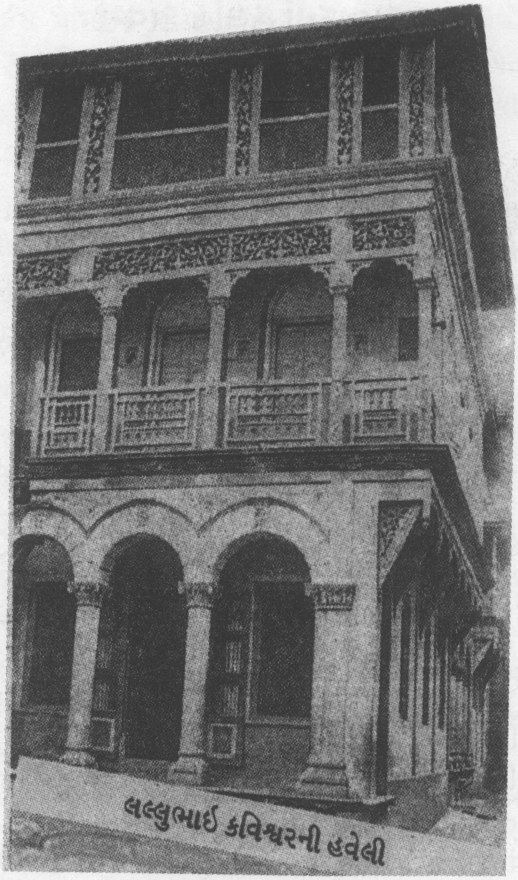

લલ્લુભાઈ કવિશ્વરની હવેલી

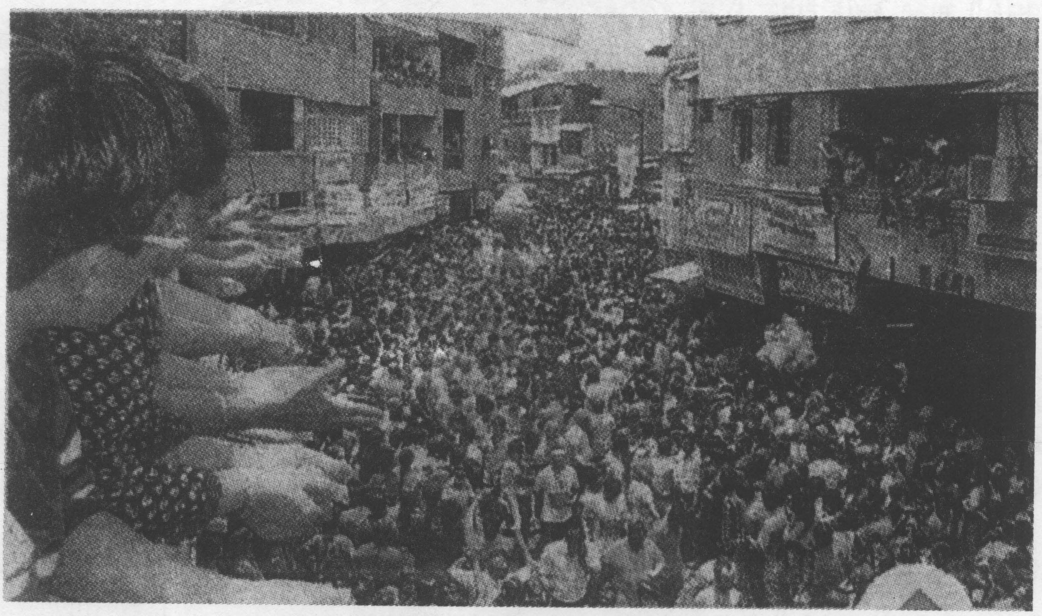

અમદાવાદનાં ક્લૉક ટાવર્સ

◆

ડૉ. માણેક પટેલ 'સેતુ'

છેલ્લા ૨૫ વર્ષથી અમદાવાદ શહેર વિષયક લેખન અને સંશોધન કરતાં ડૉક્ટર માણેક પટેલ 'સેતુ' વ્યવસાયે અમદાવાદ શહેરના જાણીતા ડેન્ટિસ્ટ છે. તેમણે 'અમદાવાદ' તથા 'આ છે અમદાવાદ', 'વેલકમ ટુ અમદાવાદ', જેવા છ મૂલ્યવાન ગ્રંથો આલેખ્યા છે, અને શહેરની દસ્તાવેજી ફિલ્મનું નિર્માણ કર્યું છે. તેઓ હાલમાં સાતમો ગ્રંથ 'અમદાવાદ નામા' તૈયાર કરી રહ્યા છે. એ ગ્રંથ માટે 'અમદાવાદના ટાવર્સ' પ્રકરણ અતુલ્ય વારસોના વાચકો સમક્ષ મૂકું છું. - તંત્રી

અમદાવાદનાં ક્લોક ટાવર્સ

અગાઉના જમાનામાં ઘડિયાળ હોવી એક લક્ઝરી ગણાતી હતી. સાસરીપક્ષ તરફથી લગ્ન સમયે જમાઈરાજને ઘડિયાળ આપવાની પરંપરા શરૂ થઈ હતી, જે એક પ્રકારનો રિવાજ બની ગયો. અમદાવાદમાં મારા સર્વેમાં ૧૭ જેટલાં ક્લૉક ટાવર્સ જોવામાં આવ્યાં છે. આ પૈકી ૧૭૨ વર્ષ જુનો શહેરનો પ્રથમ ક્લૉક ટાવર ભદ્રના કિલ્લા ઉપર બેસાડવામાં આવ્યો હતો.

(૧) શહેરનો પ્રથમ ભદ્ર ક્લૉક ટાવર, વર્ષ ૧૮૪૯:

બ્રિટિશ સરકારે ઈ.સ. ૧૮૪૯માં રૂ.૮.૦૦૦ ખર્ચીને લંડનથી ટાવર ઘડિયાળ મંગાવ્યું હતું અને ભદ્રના કિલ્લામાં ટાવર બનાવીને આ ઘડિયાળને તેમાં લગાવ્યું હતું. ઘડિયાળના ટકોરા છેક સ્ટેશન સુધી સંભળાતા હતા. શહેરમાં મિલ ઉદ્યોગ શરૂ થતાં મિલમજૂરો માટે આ ઘડિયાળના ટકોરા-એલાર્મની જેમ કામ કરતા હતા. હાલમાં ઘડિયાળ ઘણા વર્ષોથી બંધ હાલતમાં છે. ઘડિયાળનો ઘંટ બાજુમાં પડ્યો છે. તેના ઉપર વર્ષ ૧૮૪૯ અને 'સી એન્ડ મર્સ ફાઉન્ડેશન' લખાણ વંચાય છે. શહેરના પ્રથમ કર્લાક ટાવર તરીકે તેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે.

(૨) મસ્કતી માર્કેટ ક્લૉક ટાવર, ઈ.સ. ૧૯૦૬:

મિલ ઉદ્યોગના સોનેરી દિવસો દરમિયાન અબ્દુલ સૈયદ ઈસ્માઈલ મસ્કતીએ વર્ષ ૧૯૦૬માં પોતાના પૈસાથી કાપડ બજાર બંધાવ્યું. તેના મુખ્ય દરવાજા ઉપર ટાવર બનાવીને ઘડિયાળ બેસાડ્યું હતું. બે-ત્રણ વર્ષ પહેલાં માર્કેટમાં ફેરફાર કરતાં કલોક ટાવર કાઢી નાખવામાં આવ્યું છે.

(૩) દરિયાપુર અચરતલાલ ટાવર : શહેરનું પ્રથમ છાત્રાલય:

અગાઉના વર્ષોમાં ગામડેથી શહેરમાં ભણવા આવતા વિદ્યાર્થીઓ સગા-સંબંધીઓને ત્યાં રહીને ભણતા. બધાને આવી અનુકૂળતા ન મળે! ઉદ્યોગપતિ શેઠ અચરતલાલ ગિરધરલાલે આવા વિદ્યાર્થીઓ માટે એક છાત્રાલય બંધાવવા રૂ. ૩૬,૦૦૦નું દાન આપ્યું, જેના થકી શેઠ અચરતલાલ ગિરધારલાલ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ હેઠળ દરિયાપુર ચાર રસ્તા પાસે વિશાળ જગ્યામાં તારીખ ૧-૯-૧૯૮૪માં છાત્રાલયનું બાંધકામ શરૂ કરવામાં આવ્યું. છાત્રાલય તૈયાર થયા પછીથી તેમાં તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓને ગુણવત્તાના ધોરણે શહેરના આ પ્રથમ છાત્રાલયમાં પ્રવેશ આપવામાં આવે છે અને વિદ્યાર્થીઓને નિઃશુલ્ક રહેવા-જમાવાની સુવિધા પૂરી પાડવામાં આવે છે. શેઠ અચરતલાલ ગિરધારલાલ છાત્રાલય ઈમારત પર ટાવર બાંધીને એની ઉપર ખાસ વિલાયતથી લાવીને ઘડિયાળ મૂકવામાં આવ્યું હતું. આ ઈમારત લોકોમાં 'દરિયાપુર ટાવર' અને વિદ્યાર્થી આલમમાં 'એ.જી બૉર્ડિંગ' તરીકે જાણીતી છે. તેમાં આવેલું ઘડિયાળ આજે પણ ચાલુ છે. આ છાત્રાલયમાં રહેલાં વિદ્યાર્થીઓમા નિરમા યુનિવર્સિટીના પ્રેસિડેન્ટ

કરસનભાઈ પટેલ અને વાઈસ પ્રેસિડેન્ટ ખોડાભાઈ કે. પટેલ, પ્રસિદ્ધ વિવેચક અને આચાર્ય યશવંત શુક્લ, ગુજરાત યુનિવર્સિટીના પૂર્વ કુલપતિ ચંદ્રકાન્ત મહેતા, સુનિતા વિલિયમ્સના પિતા દીપકભાઈ પંડ્યા જેવા અનેક જાણીતી વ્યક્તિઓ છે. આ સંસ્થામાં રહીને ભણી ગયેલા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૬૨,૦૦૦થી વધુ હશે.

(૪) કાલુપુર ટાવર, વર્ષ ૧૯૨૫:

કાલુપુર વિસ્તારમાં ૧૯૨૫માં નિર્માણ થયેલા કાલુપુર ટાવરનું સાચું નામ 'મનમીયા હવા ટાવર' છે. મુઘલકાળમાં અહીંયા બગીચો અને ફુવારા હતા. હાલમાં ટાવરની આજુબાજુ ખાણીપીણીના અડ્ડા છે.

(૫) વી.એસ.હોસ્પિટલ ટાવર, ઈ.સ. ૧૯૩૧:

કોલૉનિયલ સ્ટાઈલમાં વર્ષ ૧૯૩૧ બાંધવામાં આવેલી શેઠ વાડીલાલ સારાભાઈ હોસ્પિટલની ઈમારતમાં ક્લૉક ટાવર આવ્યું હતું. આ હોસ્પિટલની સુવાસ ગુજરાતભરમાં ફેલાયેલી છે.

(૬) સૈજપુર બોઘા ટાવર, ઈ.સ. ૧૯૩૯:

નરોડા રોડ ઉપર આવેલું સૈજપુર બોઘા મુઘલકાળ પહેલાં વસેલું ગામ છે. ગામમાં ધનુષ્યધારી માતાનું પૌરાણિક મંદિર છે. ગામમાં પ્રવેશ માટે એક ભવ્ય દરવાજો આવેલો છે, જેનું નિર્માણ અંગ્રેજ અમલદાર જી.એફ.એસ. કોલિન્સ એસ્ક્યુએ વર્ષ ૧૯૩૯માં કર્યું હતું. હાલમાં આ અમલદારના નામની તકતી ત્યાં જોવા મળે છે.

(૭) કામનાથ મહાદેવ ટાવર

અશાવલના સમયથી અસ્તિત્વ ધરાવતા રાયપુરમાં આવેલા કામનાથ મહાદેવમાં લાંબા પાડાની પોળના નિવાસી સોમનાથ ભુદરદાસ પટેલ તે જમાનામાં બિલ્ડર હતા. તેઓ મિલોની બાંધકામ પ્રવૃત્તિમાં સંકળાયેલા હતા. તેમણે કામનાથ મહાદેવનો જીર્ણોદ્ધાર કરીને ક્લૉક ટાવર બાંધી આપ્યો હતો, જે સોમનાથ ભુદરદાસ ટાવર તરીકે ઓળખાય છે. કામનાથ મહાદેવના પરિસરમાં 'ચંદનબેન સોમનાથ ટ્રસ્ટ' દવાખાનું ચાલે છે.

(૮) જમાલપુર હેરિટેજ ક્લૉક વર્ષ ૧૯૪૦

જમાલપુરમાં મ્યુનિસિપલ પંપીંગ સ્ટેશનમાં ૧૯૪૦માં સ્થાપિત થયેલ ક્લૉક-ઘડિયાળ ઘણા વખતથી બંધ હતું. તેનું મશીન ધૂળ ખાતું હતું. ૨૦૧૩માં સંવેદનશીલ મ્યુનિસિપલ અધિકારીઓએ પાંચ મોટા પિત્તળના ઘંટ વાળા હેરિટેજ ક્લૉકને નવીન સ્વરૂપ બક્ષ્યું છે.

(૯) ગીતામંદિર ક્લૉક ટાવર, વર્ષ ૧૯૪૧:

સ્વામિ વિદ્યાનંદજી મહારાજ દ્વારા સ્થાપિત ગીતામંદિરનું નિર્માણ ઈ.સ. ૧૯૪૧માં થયું હતું. મંદિરનાં રૂપરંગ ક્લૉક ટાવર સ્થાપત્યથી દીપી ઉઠે છે.

(૧૦) સ્વામિનારાયણ ટાવર-કાળુપુર, વર્ષ ૧૯૪૨:

સહજાનંદ સ્વામીજી દ્વારા ૧૮૨૨માં નિર્માણ કરાયેલા સ્વામિનારાયણ મંદિરમાં કાળુપુર મંદિરના ગાદિવારસ આચાર્ય પદે નિમાયા છે. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના ચોથા આચાર્ય શ્રી વાસુદેવ પ્રસાદજી મહારાજની સ્મૃતિમાં તેમના પુત્ર અને તે સમયના બિરાજમાન આચાર્ય દેવેન્દ્રપ્રસાદજી મહારાજે વર્ષ ૧૯૪૨માં મંદિરના સામેના ચોક (ચાર રસ્તા)ની બાજુમાં લંડનથી ખાસ ઘડિયાળ મંગાવીને સ્વામિનારાયણ ટાવરનું નિર્માણ કર્યું હતું. આ ચોકની શોભામાં આ ટાવર બિલ્ડીંગ વધારો કરી રહ્યું છે. હાલમાં નીચે દુકાનો અને ઉપર રહેઠાણો આવેલાં છે.

(૧૧) વીજળી ઘરનું ક્લૉક ટાવર:

બ્રિટિશ સમયમાં ક્લાઉડી બેટલીના સ્થાપત્યોમાંનું એક એવું વીજળીઘર એ સમયે શહેરની સૌપ્રથમ ઊંચી ઈમારત હતી. તેમાં બ્રિટનનું ક્લૉક બેસાડવામાં આવ્યું હતું. વિશેષમાં, શહેરની પ્રથમ લિફ્ટ આ ઈમારતમાં

બેસાડવામાં આવી હતી. ૮૫ વર્ષના મૂળચંદભાઈ પરમારે જણાવ્યું હતું કે તે સમયે લિફ્ટને જોવા કે તેમાં બેસવા માટે ભીડ લાગતી હતી.

(૧૨) ગુજરાત યુનિવર્સિટી ટાવર, ઈ.સ ૧૯૫૪:

ગુજરાત યુનિવર્સિટીના સ્થપતિ આત્મારામ ગજ્જરની ડિઝાઈન મુજબ ત્રિકોણીયા બાંધકામવાળી ઈમારત ૧૯૫૪માં તૈયાર કરવામાં આવી હતી, અને તેના ટાવરમાં લગાવવામાં આવેલું ક્લૉક આજે પણ સમય સાથે ચાલી રહ્યું છે. તે સમયે ટ્રાફિક અને વાયુ પ્રદૂષણ નહોતું, ત્યારે આ ઘડિયાળના ટકોરા ૧-૨ કિલોમીટર સુધી સંભળાતા હતા. યુનિવર્સિટીમાં ચાલતા ક્લાસ પણ ટકોરા મુજબ બદલાતા હતા. ગુજરાત યુનિવર્સિટીની ઈમારતની શાન તેના ક્લોક ટાવરમાં છે.

ક્લોક ટાવરનો 'કી મેન':

ત્રણ પેઢીથી અમદાવાદ શહેરમાં આવેલા ટાવરોમાં ચાવી પૂરવાનું કામ કરતો ચેતન કુલકર્ણીનો પરિવાર ભદ્ર કિલ્લા, દરિયાપુર અને ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ટાવરમાં ચાવી પૂરી ચૂક્યો છે. આ કામ તેમને પિતા યશંવતભાઈ અને દાદા દત્તાત્રેય વાસુદેવ કુલકર્ણી પાસેથી વારસામાં મળ્યું છે. નોંધપાત્ર બાબતમાં, કાશ્મીરના અતિસંવેદનશીલ વિસ્તાર લાલચોકની મધ્યમાં ટાવર ઘડિયાર છે, તેનું ફિટિંગ પિતા-પુત્રએ કર્યું હતું. લાલચોકમાં લાગેલી ટાવર ઘડિયાળમાં અમદાવાદના કારીગરોનો ફાળો અમૂલ્ય છે. ૮૫ વર્ષના યશવંતભાઈએ જણાવ્યું હતું કે એકવાર તેઓ અને તેમનો કારીગર ટાવર ઉપર ચડીને ઘડિયાળ રિપેરિંગનું કામ કરી રહ્યા હતા ત્યારે સંજોગવશાત્ કારીગર નીચે પડી જવાથી મૃત્યુને ભેટ્યો હતો.

છેલ્લા ૨૮ વર્ષથી ક્લૉક ટાવર રિપેરીંગ અને ચાવી ભરવાનું કામ કરતા ચેતન કુલકર્ણી જણાવે છે કે ક્લૉક ટાવર્સનાં સારસંભાળના અભાવે અને ઘડિયાળના સ્પેરપાર્ટ્સ ન મળવાને કારણે, હાલના સમયમાં ચાર જ ઘડિયાળ કાર્યરત છે. એકવાર ચાવી ભર્યા પછી ઘડિયાળ અઠવાડિયા સુધી ચાલે છે. ઘડિયાળનું વજન ૨૦૦ થી ૩૦૦ કિલો સુધીનું હોય છે. ઘંટ પંચધાતુઓથી બનેલો હોવાને કારણે તેનો રણકાર મધુર લાગે છે.

(૧૩) દીનબાઈ ટાવર, ઈ.સ. ૧૯૬૧:

અમદાવાદમાં પારસી મહાનુભાવ પેશ્તોન્શા નસરવાનજી વકીલે એમની માતા દીનબાઈ નસરવાનજી (૧૮૪૬-૧૯૩૬)ની સ્મૃતિમાં દવાખાનું શરૂ કરવા માટે અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનને રૂપિયા એક લાખનું દાન કર્યું હતું. તે ઈમારત ૧૯૬૧માં બંધાતાં તેમાં 'બાઈ દીનબાઈ નસરવાનજી વકીલ મ્યુનિસિપલ ડિસ્પેન્સરી શરૂ કરવામાં આવી. વળી તેમણે ઈમારતના નિભાવ ખર્ચ માટે બીજા રૂ.૬૦,૦૦૦ દાનમાં આપ્યા હતા. આ ઈમારત ભદ્ર વિસ્તારમાં મિર્ઝાપુર રોડની શરૂઆતમાં આવેલી છે, જેમાં ઘણા વર્ષ સુધી દાંતનું દવાખાનું ચાલતું હતું, અને ઉપરના ભાગમાં ફેમિલી પ્લાનિંગ વિભાગ હતો.

(૧૪) શ્રી સ્વામિનારાયણ ટાવર, મણિનગર, ઈ.સ. ૧૯૬૭:

મણિનગરમાં સ્થિત સ્વામિનારાયણ મંદિર સંસ્થાનના સ્થપતિ મહંત શ્રી મુક્તજીવન સ્વામીબાપા (૧૯૦૭-૧૯૭૯) દ્વારા મંદિરની બરાબર સામેની જગ્યામાં ૧૯૫૭માં તેમની સુવર્ણતુલા કરવામાં આવી હતી. બરાબર એ જ સુવર્ણતુલા પ્રસાદી સ્થળે 'સુવર્ણતુલા સ્મારક ભવન' અને 'શ્રી સ્વામિનારાયણ ટાવર'નું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું. એ જમીન મણિલાલ જગન્નાથભાઈ જોશીએ સ્વામીબાપાને તુલસીપત્તે અર્પણ કરી હતી. શ્રી મુક્તજીવન સ્વામીબાપા દ્વારા પ્લેટિનમ તુલા મહોત્સવના પ્રથમ દિવસે તારીખ ૨૮-૦૯-૧૯૬૭ના રોજ સુવર્ણતુલા સ્મારક ભવન અને શ્રી સ્વામિનારાયણ ટાવરનું ઉદ્‌ઘાંટન કરવામાં આવ્યું. સ્મારક ભવનના નીચેના ભાગમાં સદ્‌ગુરુ શ્રી ગોપાળાનંદ સ્વામીબાપા અને સદ્‌ગુરુ શ્રી નિર્ગુણદાસજી સ્વામીબાપાની મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવેલી છે.

શ્રી મુક્તજીવન સ્વામીબાપાએ ૧૯૭૩ થી દર વર્ષે લાભ પાંચમના દિવસે કાંકરિયાની ચોર્યાસીના સ્મૃતિની પગલાવાળી પ્રસાદીની ઉજવણી આ સ્થળ ઉપરથી કરવાની પ્રથા શરૂ કરી. આ ટાવરની ઈમારતમાં શ્રી મુક્તજીવન ઑડિટોરિયમનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે. વળી અત્રે સ્વામી શ્રી પુરુષોત્તમ પ્રિયદાસજીએ ૧૯૮૦માં શ્રી મુક્તજીવન સ્વામીજીની પ્રસાદીની વસ્તુઓનો સ્મૃતિખંડ તૈયાર કરાવ્યો છે. ટાવર ક્લૉકનું ઉદ્‌ઘાટન કરવામાં આવ્યું તે દિવસથી આજ દિન સુધી ઘડિયાળ સાચો સમય બતાવે છે. તેની સંભાળ મંદિરના સાધુ-સંતો રાખે છે.

(૧૫) મણિનગર ટાવરઃ

મણિનગર રેલવે-સ્ટેશન સામેના મેઈન રોડના ચાર રસ્તા ઉપર બેંક ઑફ બરોડાની ઈમારતની ઉપર ટાવર ક્લૉક આવેલું છે. આ ખાનગી ઈમારત છે, જે ચાર રસ્તાની શોભામાં વધારો કરે છે. મને મળેલ માહિતી મુજબ તેના માલિક નારાયણભાઈ છે.

(૧૬) જગન્નાથ મંદિર ટાવરઃ

અમદાવાદના ધાર્મિક સ્થળોમાં જગન્નાથ મંદિર અગ્ર હરોળમાં છે. નવનિર્મિત જગન્નાથ મંદિરમાં ૨૦૦૫માં તેનું ભવ્ય પ્રવેશદ્વાર બનાવવામાં આવ્યું છે અને તેના ઉપર ઘડિયાળ બેસાડવામાં આવ્યું છે. મંદિરના પાછળના ભાગમાં આવેલી એપીએમસી 'સરદાર પટેલ માર્કેટ'ની ઈમારત પર અગાઉ ટાવર ક્લૉક હતું.

(૧૭) ભાલકેશ્વર મહાદેવ ટાવર :

ખોખરા મહેમદાવાદમાં આવેલા અનાજ બજારમાં મુખ્ય દરવાજાની નજીકમાં ભાલકેશ્વર મહાદેવનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું છે. આ જમીનમાં અગાઉ અહીં ભાલકિયા મિલ હતી, તેથી મહાદેવનું નામ ભાલકેશ્વર પડ્યું છે. તેના પરિસરમાં ક્લૉક ટાવર બાંધવામાં આવ્યું છે. તેની નજીકમાં દક્ષિણ ભારતવાસીઓનું શીતળા માતાનું મંદિર આવેલું છે.

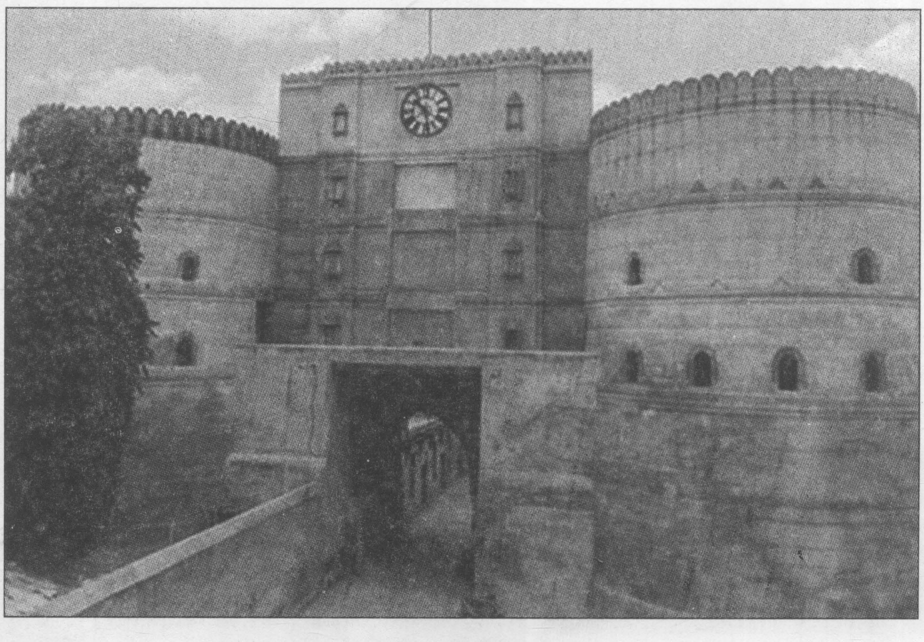

શહેરનો પ્રથમ ભદ્ર ક્લૉક ટાવર, વર્ષ ૧૮૪૯

દરિયાપુર અચરતલાલ ટાવર :
શહેરનું પ્રથમ છાત્રાલય

ગીતામંદિર ક્લૉક ટાવર,
વર્ષ ૧૯૪૧

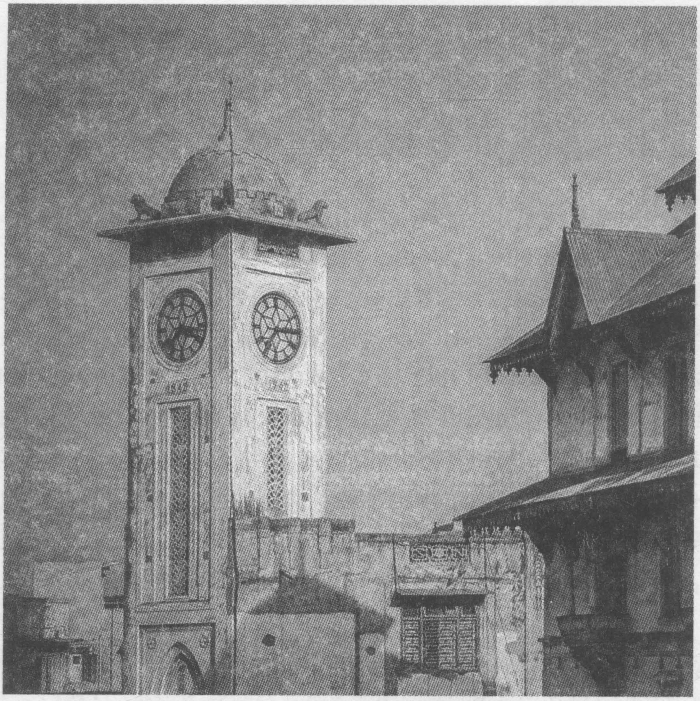

સ્વામિનારાયણ ટાવર- કાળુપુર, વર્ષ ૧૯૪૨:

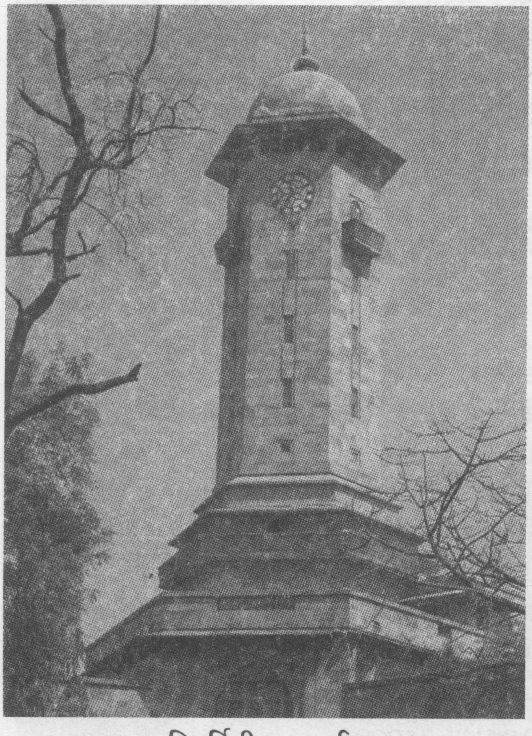

ગુજરાત યુનિવર્સિટી ટાવર, ઈ.સ ૧૯૫૪

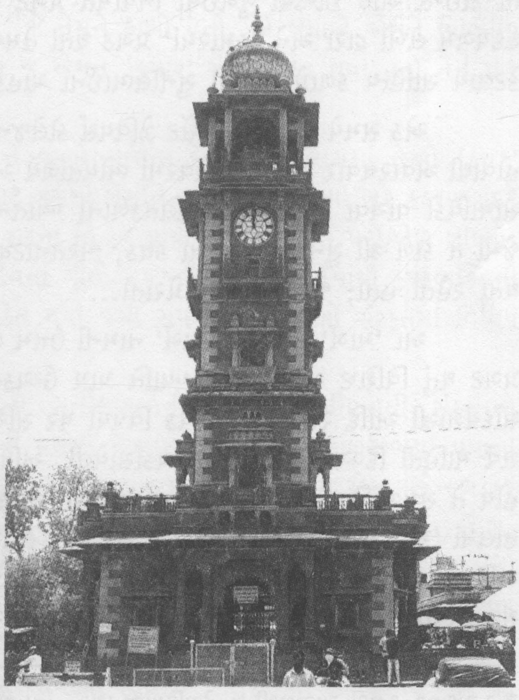

મણિનગર ટાવર

નૃત્યમાર્તંડ પદ્મશ્રી ડૉ. સુનીલ કોઠારીની વસમી વિદાય

◆

ડૉ. અમૃત ઉપાધ્યાય*

હજી તો હમણાં જ ડૉ. સુનીલભાઈ કોઠારીનો જન્મ દિવસ ગયો. વીસમી ડિસેમ્બર, ૧૯૩૩ના દિવસે મુંબઈમાં શ્રી સુનીલભાઈનો જન્મ. ત્યાં અચાનક ચાલુ ડિસેમ્બર, ૨૦૨૦ના રોજ, બરાબર સત્તાવીસમી ડિસેમ્બરે અમદાવાદની પરંપરા એકેડેમી ઑફ પર્ફોર્મિંગ આર્ટ્સનાં નિર્દેશિકા અને પ્રખર નૃત્યાંગના/નૃત્યગુરુ શ્રીમતી બીજલબેન હરિયાના ફોનથી અત્યંત અઘાતજનક સમાચાર મળ્યા કે આપણા નૃત્યમાર્તંડ પદ્મશ્રી ડૉ. સુનીલભાઈ કોઠારી 'દેવ' થઈ ગયા છે. સમાચાર અત્યંત દુ:ખદ છે, સૌ સ્નેહીજનોને ભારે આંચકો આપનાર છે. ડૉ. સુનીલભાઈ વિશ્વવિખ્યાત નૃત્યવિવેચક, નૃત્યેતિહાસકાર, પ્રખર લેખક, માત્ર ભારતના જ નહિ પણ વિશ્વના ખૂણે ખૂણે ભ્રમણ કરનાર, સાચા વિશ્વપ્રવાસ Globe Trotter હતા. શાસ્ત્રીય નૃત્યના જગતભરના કળાકારોના, કળાપ્રેમીઓના તથા સાહિત્યરસિકોના, વહાલા સુનીલભાઈ હતા. તેઓ મિત્રો માટે કેટકેટલી, સ્નેહસભર, પ્રેરક-પ્રોત્સાહક યાદો મૂકી ગયા છે ! આદરણીય સુનીલભાઈનો મેં મારી ચૌદ-પંદર વર્ષની ઉમ્મરે મુંબઈના ભૂલેશ્વર વિસ્તારના, મેટલ હાઉસની સામેના મારા નિવાસ-સ્થાનેથી નીકળતાં, મારાથી બે-ત્રણ મકાન આગળના એક માળામાંથી ઊતરી કોઈ મિત્ર કે સગા સાથે જતા, અવારનવાર જોયા હતા. પણ જાણ્યા તો, પાછળથી ઘણા વર્ષે...

પ્રથમ એમના Illustrated Weekly of Indiaમાં પ્રગટ થતા શ્રેણીબદ્ધ શાસ્ત્રીય નૃત્યકળા વિશેના લેખો વાંચીને અને પછી તેઓ ભારતીય વિદ્યાભવનના કલાકેન્દ્રના મંત્રી બન્યા ત્યારે એમને જાણ્યા, પિછાણ્યા, એમની લેખિનીના પ્રતાપે, એમની લલિતકળા પ્રત્યેની અનોખી નિષ્ઠાને કારણે જ સૌ કોઈએ વખાણ્યા પણ ખરા. પછી તો ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા મુંબઈમાં નિયમિત પ્રગટ થતા એમના નૃત્યવિવેચન કે નૃત્યવિમર્શના માહિતી સભર હૃદયંગમ લેખો દ્વારા અને 'કુમારમાં' પ્રગટ થતાં તેમનાં નૃત્યવિષયક લખાણો વાંચીને, હું અને મારા જેવા બીજા કેટલાય સાહિત્ય કળાપ્રેમી જનો સુનીલભાઈના ચાહક બની ગયા હતા.

એક સમયે હું મુંબઈની સેંટ ઝેવિયર્સ કૉલેજનો વિદ્યાર્થી હોવાથી મુંબઈ યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયનો કાર્ડહોલ્ડર હોવાથી અવારનવાર રાજાબાઈ ટાવરમાં ભોંયતળિયે આવેલી મુંબઈ યુનિવર્સિટીની લાયબ્રેરીના મેગેઝિન વિભાગમાં સામાયિકો વાંચવા જતો; ત્યારે લલિતકળાના ખ્યાતનામ મેગેઝિન માર્ગના અંકો પણ મારા વાંચવામાં આવતા; જેમાં તે કાળે શ્રી સુનીલ કોઠારીના કથક, ભરતનાટ્યમ્, કુચીપુડી, મણિપુરી વગેરે નૃત્યશૈલીઓ પર લેખો પ્રગટ થતા રહેતા હતા; જે હું વાંચવા પ્રેરાતો...

આ 'માર્ગ' મેગેઝિન 'માર્ગ' નામની ઉત્તમ લલિતકળાલક્ષી પ્રકાશનો કરનાર 'માર્ગ' નામની સંસ્થા દ્વારા પ્રગટ થતું વિશિષ્ટ અંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પ્રાપ્ત ઉચ્ચકક્ષાનું સામાયિક હતું; જેમાં નૃત્ય, ચિત્ર, શિલ્પ, સ્થાપત્ય, સૌંદર્યશાસ્ત્રી આદિ રસાસ્વાદ પ્રદાપક વિષયો પર સચિત્ર માહિતી નિયમિત રીતે પ્રકાશિત થતી રહે છે, અને એ સર્વે માહિતી દિગ્ગજ લેખકો દ્વારા ચકાસાયેલી, અધિકૃત હોવાથી 'માર્ગ'ના અંકોની આતૂરતાપૂર્વક રાહ જોવાતી હોય તે સ્વાભાવિક છે. અને એના ચાલુ તથા પાછલા અંકોના સંગ્રહોની પણ ઘણી માંગ આજેય રહે છે; જોકે હાલમાં 'માર્ગ'નું સ્વરૂપ થોડુ બદલાયેલું છે; પણ એ વખતે તો વિશ્વવિખ્યાત લેખક, કળામર્મરી અને સૌંદર્ય શાસ્ત્રના અધિકારી વિદ્વાન શ્રી મુલ્કરાજ આનંદ 'માર્ગ' મેગેઝિન તથા માર્ગપ્રકાશન સંસ્થાના પ્રમુખ રાહબર હતા. આ સંસ્થા ત્યારથી આજ સુધી કાલાઘોડાની બરાબર સામે આવેલા 'આર્મી એન્ડ નેવી' બિલ્ડિંગના ત્રીજા માળે કાર્યાલય

* ૧૩/૧૦૧-૧૦૨, સારાંશગ્રીન્સ, કેસરિયાજીનગર, નવા વાસણા, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૭.

ધરાવે છે. યોગાનુયોગ એ મકાનની સામે જ, ચેતના હોટલેની પડખે, રેમ્પાર્ટ રો નામક માર્ગ પરના એક સ્થળે મારે બેત્રણ વર્ષ રહેવાનું પણ થયેલું, જેથી એ બિલ્ડિંગ તથા કાળાઘોડા, મ્યુઝિયમ વગેરે સ્થળોનો મને કિશોરાવસ્થાથી જ પરિચય થયેલો. જાણીતી પિટિર લાઈબ્રેરી પણ ત્યાં જ હોવાથી શ્રી ગુલાબદાસ બ્રોકર જેવા આપણા પીઢ સાહિત્યકારો તથા પ્રદ્યુમ્ન તન્ના જેવા કુમારના કવિઓ પણ ત્યાં આવતા. ત્યાં જ, કહેવાય છે કે શ્રી સુનીલભાઈને પ્રદ્યુમ્ન તન્નાયે માર્ગના સંવાહક શ્રી મુલ્કરાજઆનંદનો પરિચય કરાવ્યો હતો જે પાછળથી સુનીલભાઈના જીવનમાં મહત્ત્વનો વળાંક, Milestone સાબિત થયો હતો.

આ અંગે એમ કહી શકાય કે જ્યારથી શ્રી સુનીલભાઈ શ્રી મુલ્કરાજઆનંદના પ્રભાવ હેઠળ આવ્યા ત્યારથી એમનો સિતારો કળાક્ષેત્રે વધુ તેજથી ઝગમગી ઊઠ્યો અને સમય જતાં તેઓ નૃત્યકળાના સમર્થક અધ્યાપક, માર્ગદર્શક, સંશોધક, ઇતિહાસકાર લેખક બન્યા અને સમય જતાં દિલ્હીની કેન્દ્રીય સંગીત નાટક અકાદમીના ફેલો, ભારત સરકારના પદ્મશ્રી, ન્યૂયૉર્કની વિશ્વપ્રસિદ્ધ સંસ્થાના આંતરરાષ્ટ્રીય નૃત્યવિવેચકનાં ઍવૉર્ડ મેળવનાર સૌપ્રથમ કક્ષાના નૃત્યવિવેચક બન્યા હતા.

શ્રી સુનીલભાઈ કહેતા કે નાનાપણથી પોતાનાં માતુશ્રી પાસેથી સંસ્કૃત સાહિત્ય તેમજ કૃષ્ણભક્તિના જે સંસ્કાર મળ્યા હતા તેનો તેમની સાહિત્યપ્રેમ તથા કળાપ્રીતિ, વિશેષતઃ નાટ્યનૃત્ય પ્રત્યેની ઊંડી અભિરુચિના ઘડતરમાં બહુ મોટો ફાળો હતો. પછી, એ અભિરુચિને સતેજ, સક્ષમ કરવામાં અનેક કવિઓ, સંપાદકો, કળાકારો તથા વિદ્વાન મહાનુભાવોની મદદ પ્રાપ્ત થઈ હતી. આ સંદર્ભે ડૉ. સુનીલભાઈ 'કદમ્બ'ના અધિષ્ઠાત્રી તથા કથક નૃત્યશૈલીનાં પ્રખર ગુરુ પદ્મવિભૂષણ શ્રીમતી કુમુદિનીબેન લાખિયાની મદદનો ઉલ્લેખ કરતા. વળી તેઓ સ્વીકારતા કે કવિશ્રી પ્રિયકાન્ત મણિયાર, શ્રી રાજેન્દ્ર શાહ, શ્રી પ્રદ્યુમ્ન તન્ના, 'કુમાર'ના સંપાદકશ્રી બચુભાઈ રાવત, વડોદરાના ચિત્રકાર-કવિ અને સન્નિત્ત શ્રી ગુલામ મહમ્મદશેખ, પ્રખર ચિત્રકાર-શિલ્પી શ્રી ભૂપેન ખખ્ખર જેવા ઘણા સ્નેહીઓએ તેમને પ્રોત્સાહિત કર્યા હતા. વળી, નૃત્ય ક્ષેત્રે તેમની કારકિર્દીના આરંભે શ્રી મુલ્કરાજ આનંદ, શ્રી મોહન ખોખર, શ્રી ગોવર્ધન પંચાલનો ટેકો મળ્યો હતો. જે તેમને ફળ્યો હતો. એ બધાએ એમને ભારતીય નૃત્યશૈલીઓ વિશે લખવા પ્રેર્યા. નૃત્ય વિશે લખવાને કારણે જ એમને 'કુમાર' ચંદ્રક પ્રાપ્ત થયો હતો તેનું પણ એ તબક્કે ઘણું મહત્ત્વ હતું એમ તેઓ જણાવતા.

શરૂઆતમાં મુંબઈમાં ઓપેરા હાઉસ વિસ્તારમાં તે વખતે ચાલતા દેવધરના કલાસમાં તેઓ 'કથક' શીખવા જતા હતા. એ જ પ્રમાણે 'ભરતનાટ્યમ્' શીખવા માટે બસમાં બેસીને માટુંગા જતા જ્યાં ગુરુ કલ્યાણસુંદરે તેમને 'ભરતનાટ્ય'ની તાલીમ આપી હતી. આ ઉપરાંત શ્રાવણના હિંડોળામાંથી કૃષ્ણભક્તિનાં પદો/ધોળ શીખ્યા; અને એમનાં માતુશ્રી, સંસ્કૃત ભાષાના પ્રસિદ્ધ મહાકવિ જયદેવનાં ગીતો/અષ્ટપદીઓ ગાતા. તેમાંથી કૃષ્ણભક્તિની ભાવના સ્પર્શી ગઈ અને તેમાંના દશ્યો તેમના મનમાં અંકિત થયાં જેથી સમય આવ્યે તેઓ સંસ્કૃતમાં વિવિધ અષ્ટપદીઓ મુકતકંઠે લલકારી શકતા.

અંગ્રેજી, ગુજરાતી, સંસ્કૃત એ ત્રણેય ભાષાઓમાં ડૉ. સુનીલભાઈની એકસરખી ગતિ હતી. સંસ્કૃતનો પ્રેમ તો એમને ગળથૂથીમાંથી મળેલો, છતાં પણ એ ભાષાની હથોટી મેળવવા માટે એમણે કાળજીભર્યા પ્રયત્નો કર્યા હતા; એટલું જ નહિ; પણ મુંબઈની વિલ્સન કૉલેજના સંસ્કૃતના વિદ્વાન પ્રોફેસર ડૉ. એસ.એન.ગજેન્દ્રગડકર પાસે એમણે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ પણ કર્યો હતો. દરમ્યાન નૃત્યશાસ્ત્રની સાધના ચાલુ હતી. એવામાં, ઈ.સ. ૧૯૫૮માં દિલ્હીમાં All India Dance Conference થઈ. એમાં નૃત્યના દિગ્ગજો સાથે ડૉ. સુનીલ કોઠારીની મુલાકાત થઈ, જે તેમની નૃત્યલક્ષી કારકિર્દી માટે મહત્ત્વપૂર્ણ વળાંકરૂપ સાબિત થઈ. મણિપુરી વગેરે ત્રણ નૃત્યશૈલીઓ માટે તેમને કેન્દ્રીય સંગીત નાટક અકાદમીની 'ફેલોશિપ' મળી. આ સમયે એમને મુલ્કરાજ આનંદ જેવા સાહિત્ય તથા લલિતકળાના મહારથીનો પ્રેરક સહયોગ સાંપડ્યો હતો.

ઈ.સ. ૧૯૭૯માં 'ભરતનાટ્યમ' વિશેનું ડૉ. સુનીલભાઈનું પ્રથમ પુસ્તક બહાર પડ્યું. ત્યારે શ્રીમતી રુક્મિણીદેવી કે જેઓ 'કલાક્ષેત્ર'નાં અધિષ્ઠાત્રી હતાં તે આવ્યાં હતાં. પછી તો તેમનાં બીજાં ઘણાં પુસ્તકો બહાર પડ્યાં જેમાં શાસ્ત્રીય નૃત્યની વિવિધ શૈલીઓ તથા અન્ય પ્રવાહોની વાત કરવામાં આવી છે. 'ભારતેરનોબ નૃત્ય' અર્થાત્ ભારતીય નૃત્યના નવતર સ્વરૂપ વિશે વાત કરતા એક બંગાળી ભાષામાં લખાયેલા પુસ્તકનો પણ અહીં ઉલ્લેખ કરી શકાય. આ સંદર્ભમાં યાદ આવે છે અમદાવાદની પરંપરા એકેડેમી ઑફ પર્ફોર્મિંગ આર્ટ્સ દ્વારા અત્રે યોજાયેલા એક અનોખો સેમિનાર જે Dance & Aesthetics અર્થાત્ નૃત્ય અને સાહિત્ય-સૌંદર્યશાસ્ત્ર વિશે હતો અને જેના અધ્યક્ષ હતા આદરણીય ડૉ. સુનીલ કોઠારી આ પ્રસંગે પરંપરા એકેડેમીના આમંત્રણથી કોલકાતાથી પ્રસિદ્ધ મણિપુરી નૃત્યાંગના પ્રૌશાલી ચેટર્જી અમદાવાદ આવ્યાં હતાં તેમણે જે વક્તવ્ય આપ્યું તેમાં ડૉ. સુનીલ કોઠારીએ તેમની કોલકાતાની રવીન્દ્રભારતી યુનિવર્સિટીની પ્રોફેસરશીપ દરમિયાન છોડેલી ઊંડી છાપ સ્પષ્ટ જણાઈ આવતી હતી. વળી, આ સેમિનારની બીજી યાદગાર વાત એ હતી કે એ પ્રસંગે કાર્યક્રમના સંકલનની તથા શ્રી સુનીલભાઈનો પ્રેમભર્યો પરિચય આપવાની મને તક મળી હતી; એટલું જ નહિ એ દિવસે યોજાયેલા સાંધ્યનૃત્યના કાર્યક્રમમાં મારુ, The Eight Darlings of Indian Aesthetic નામક, અષ્ટનાયિકા વિશેનું અંગ્રેજીમાં લખાયેલું પુસ્તક ડૉ. સુનીલભાઈની વિદ્વત્તાપૂર્ણ પ્રસ્તાવના સાથે, તેમના જ વરદ હસ્તે વિધિસર પ્રકાશિત થયું હતું. આવા મારા પરમ સ્નેહી અને શુભેચ્છક ડૉ. સુનીલભાઈની ખોટ મારા જીવનમાં કદી પુરાશે ખરી ?

એક કરતાં વધારે અર્થમાં આદરણીય સુનીલભાઈ મારા સમકાલીન હતા. મુંબઈમાં ૧૯૮૦ના વર્ષ સુધી, ઉપર કહ્યું તેમ મારો અલપઝલપ સંપર્ક થતો રહેતો; વળી, એ જ વર્ષોમાં ૧૯૬૮ થી ૧૯૮૦ દરમિયાન હું આ તરફ ભવન્સ કૉલેજ (અંધેરી), મુંબઈ ખાતે અધ્યાપકની જવાબદારી નીભાવતો હતો ત્યારે ડૉ. સુનીલભાઈ મુંબઈની પ્રસિદ્ધ સિડનહામ કોલેજમાં વાણિજ્ય વિષયના વિદ્યાર્થીપ્રિય પ્રાધ્યાપક તરીકે સેવા આપતા હતા. વળી ૧૯૮૦માં તેઓ મુંબઈ છોડીને કોલકત્તાની રવીન્દ્રભારતી યુનિવર્સિટીમાં નૃત્યના પ્રોફેસર તરીકે ગયા; તો ૧૯૮૦ના મે મહિનામાં પાટણ ખાતે એક ઇન્ડોલૉજિકલ સંસ્થાના સ્થાપક પ્રાધ્યાપક તરીકે હું ગુજરાત આવ્યો. આ કારણથી ૧૯૮૦ પછી સુનીલભાઈનાં દર્શન દુર્લભ બન્યા. જોકે તેમની વડોદરા અમદાવાદની મુલાકાતો તો ચાલુ જ હતી; પણ મને પુનઃ એમના સંપર્કમાં મૂકવાનું શ્રેય અમદાવાદનાં પ્રસિદ્ધ નૃત્યાંગના બહેન બીજલ હરિયાને જાય છે. જેમનો ડૉ. સુનીલભાઈ સાથે ઘનિષ્ઠ સંપર્ક હતો. અને હું તેમને ઓળખું છું તે જાણીને તેમણે અમને પુનઃ એકબીજાના સંપર્કમાં મૂક્યા. આ વાત ઈ.સ. ૨૦૦૮ પછીની છે જ્યારે શ્રી સુનીલભાઈ દિલ્હીની જવાહરલાલ નહેરુ યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર પદે નિવૃત્ત થઈને દિલ્હીમાં સ્થાયી થયા હતા; અને ત્યાં બેઠા બેઠા કેન્દ્રીય સંગીત નાટક અકાદમી સંલગ્ન કામગિરી કરતા હતા; જેમાં બે મહત્ત્વની કામગીરીઓ ઉલ્લેખપાત્ર છે. પ્રથમ તો એમણે આધુનિક ભારતીય નૃત્યના પ્રણેતા ઉદયશંકર વિશેનું એક યાદગાર પ્રદર્શન, ખૂબ પરિશ્રમ લઈને તથા અનોખી કળાસૂઝ સાથે, કળામર્મજ્ઞ તથા કળાના ઇતિહાસકારને છાજે તેવી કુનેહથી યોજ્યું, જેને લીધે તેમને ભારત સરકારનો પદ્મશ્રીનો ખિતાબ સાંપડ્યો. અને બીજું યાદગાર પ્રદર્શન તે Remembering Rukminidevi અર્થાત્ કલાક્ષેત્રના અધિષ્ઠાયી અને પ્રખર નૃત્યગુરુ તથા નિષ્ઠાવંત રાષ્ટ્રવાદી ડૉ. શ્રીમતી રુકિમણીદેવીની યાદમાં યોજાયેલું યાદગાર પ્રદર્શન જે શ્રી સુનીલભાઈએ યોજ્યું. શ્રીમતી રુક્મિણીદેવીના ઘનિષ્ઠ પરિચયમાં આવેલા અને તેમના પ્રશંસક ડૉ. સુનીલ કોઠારી કહેતા કે પોતે નૃત્યકળાના ઉપાસક હતા તેથી શ્રીમતી રુક્મિણીદેવી તેમનાથી ખુશ હતા. તેમનું કલાક્ષેત્ર, યાની કે રજૂઆતની શૈલીની બાબતમાં તાંજોરની ભારત નાટ્યમ્ 'નૃત્યકળાથી જૂદું પડતું હતું. પોતે કલાક્ષેત્રના ઋણી છે, પોતે ત્યાંથી ઘણું શીખ્યા છે એમ કહીને શ્રી કોઠારી ઉમેરતા કે આઝાદી પછીનાં વર્ષોમાં આપણા દેશમાં વિવિધ ક્ષેત્રે વિવિધ રીતે રાષ્ટ્ર નિર્માણની જે પ્રવૃત્તિ ચાલતી હતી તેમાં શ્રીમતી રુક્મિણી દેવીનો મહત્ત્વનો ફાળો હતો. શ્રી સુનીલભાઈની નૃત્યોપાસનાથી ખુશ થયેલા તત્કાલીન રાષ્ટ્રપતિ શ્રી વેંકટરામનજી પણ તેમના પર કૃપાવંત હતા એમ પણ સુનીલભાઈ કહેતા.

શ્રી સુનીલભાઈ અનેક ગણ માન્ય નૃત્યાંગનાઓ, કળાવંતો તથા નૃત્યના સઘન સંશોધકોના નજીકના સંપર્કમાં રહેતા — તેમની મૈત્રી, સદ્ભાવ, સન્માન મેળવવાના કાયમી અધિકારી બન્યા હતા. પ્રસિદ્ધ અનેક નર્તકો અને નૃત્યાંગનાઓ તેમની કળાપ્રીતિથી પ્રભાવિત થતી. તેઓ આમાં પ્રખ્યાત નૃત્યાગના ચંદ્રલેખા શ્રી યામિની કૃષ્ણમૂર્તિ, સીતારાદેવી, શ્રીકેલુબાબુ (કેલુચરણ મહાપાત્ર), ત્રણેય ઝવેરી બહેનો સાથે તો પ્રારંભથી જ ગાઢ સંબંધ હતો. વળી તેમની સંશોધનવૃત્તિને સતેજ કરે તેવો સંપર્ક, નૃત્યનાં પ્રખર સંશોધક ઉત્તર આશા કુર્લાવાલાની મૈત્રી રૂપે સાંપડ્યો. ડૉ. કપિલાબેન વાત્સયાયનો પ્રેરક સહયોગ તથા ટેકો બહુ જ સહાયભૂત હતો. આ ઉપરાંત ગુજરાતના નાટ્યચાર્ય ચંચી મહેતા, શ્રીમતી મૃણાલીનીબેને ચંદ્રક આપ્યો હતો તે પ્રસંગ કલાકારો તરફથી તેમને મળેલુ પ્રોત્સાહન; નાટ્યગુરુ શ્રી માર્કંડભટ્ટનો પ્રેરક સંપર્ક; શાશ્વતીસેન, સિતારાદેવી, ડૉ. યામિની કૃષ્ણમૂર્તિ, શ્રીમતી બાલા સરસ્વતી, કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાય, વેજયંતીમાલા આદિ સાથેની મુલાકાતો - આ બધું જ ડૉ. સુનીલભાઈ વખતોવખત યાદ કરતા. અમદાવાદમા ઈ.સ. ૨૦૧૪ના સપ્ટેમ્બરની બીજી તારીખે ગુજરાત સાહિત્યસભા દ્વારા શ્રી સુનીલ કોઠારીને ગુજરાતના 'નોબેલ' ઈનામ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ રણજિતરામ સુવર્ણ ચંદ્રક અર્પણ કરીને તેમનું બહુમાન કરવામાં આવ્યું તે પ્રસંગે મોટી સંખ્યામાં ઉપસ્થિત ઉચ્ચકક્ષાના શ્રોતાગણ સમક્ષ શ્રી સુનીલભાઈએ ચિત્રોની મદદથી પોતાના જીવનના અનેક યાદગાર પ્રસંગો, વિશિષ્ટ સંપર્કો, અવિસ્મરણીય ઘટનાઓ, નૃત્યશાસ્ત્ર તથા નૃત્યકારો વિશે ખૂબ જ ઉમળકાપૂર્વક પ્રસ્તુત કરવાનો પ્રશસ્ય પ્રયત્ન કર્યો હતો. જે જોવા-સાંભળવાનો મને પણ લાભ મળેલો. હતો. એ પ્રસંગે મેં એક સચિત્ર વિસ્તૃત લેખ પણ લખ્યો હતો.

ડૉ.સુનીલભાઈ કોઠારીએ એમની સુદીર્ઘ કળાલક્ષી કારકિર્દી દરમિયાન લેખન-વિવેચન ઉપરાંત દસ્તાવેજીકરણની તેમજ વિવિધ દિગ્ગજ કળાકારો અને કળાગુરુઓના ઈન્ટરવ્યૂઝ પણ લીધા હતા. અનેક દેશીવિદેશી કલાકારોની મુલાકાતો કરવાનો અવસર મળ્યો હતો પણ આ સંદર્ભમાં ખાસ ઉલ્લેખ માગે એવું એમનું એક અત્યંત મહત્ત્વનું એ વખતે તત્કાલીન ખ્યાતનામ નૃત્યકાર રામગોપાલનો પરિચય થયેલો તે શ્રી સુનીલભાઈ માટે લાભકર્તા નીવડેલો છે. ભારતના શાસ્ત્રીય નૃત્યના સાત માન્ય પ્રકારોમાં આઠમા નૃત્યપ્રકાર તરીકે જેને થોડા વખત પૂર્વેજ સ્થાન મળ્યું છે તે 'સત્રિય' નૃત્યનો શ્રી સુનીલ કોઠારીએ આસામના વિવિધ આશ્રમો કે ક્ષેત્રોમાં જઈને, રોકાઈને સઘન અભ્યાસ કર્યો હતો; તેના અચ્છા જાણકાર થયા હતા; અને પછી એ નૃત્યપ્રકારને રાષ્ટ્રીય સ્તરે પ્રકાશમાં લાવીને, એ સત્રિય નૃત્યને શાસ્ત્રીય નૃત્યના આઠમા પ્રકાર તરીકે માન્યતા અપાવવામાં મહત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી હતી તે સૌ સ્વીકારે છે. આ કામમાં તેમને ડૉ. ભૂપેન હઝારિકાનો ઘણોજ સહયોગ મળ્યો તેને શ્રી કોઠારી પ્રેમપૂર્વક યાદ કરતા. વળી ખજુરાહો ડાન્સ ફેસ્ટિવલ જે ૧૯૭૧માં થયુ હતું. તેમાં વૈજયન્તીમાલા સામેલ થયાં હતા તેનો પણ શ્રી કોઠારી સંદર્ભ આપતા હતા. તેમણે ચિત્રપટ પર દર્શાવેલાં ચિત્રોમાં પેરિસની મુલાકાતનાં ચિત્રોમાં જમશેદ ભાભાનું ચિત્રપણ હતું; અને તેની સાથે શ્રીમતી કુમુદિનીબેન તેમજ ડૉ. સુનીલભાઈનું જે ચિત્ર છે તે પણ સુંદર છે. શ્રી સુનીલભાઈનું ઘટનાસભર, ધસમસતા પ્રવાહ જેવું, પ્રવૃત્તિથી ધમધમતું, સુગંધર્શી જીવન, તેમની સાહિત્યક્ષેત્રની પણ પ્રશંસાપાત્ર કામગીરીથી વિશિષ્ટ બનેલું.

હજી તો હમણાં જ અમદાવાદની યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડની નાટ્યશાસ્ત્ર વિશેની એક સેમિનારમાં ડૉ. સુનીલ કોઠારીએ અધ્યક્ષપદ શોભાવ્યું હતું તે સેમિનારમાં હું પણ સામેલ થયો હતો તે કેમ ભુલાય ? ૮૦-૮૫ વર્ષની ઉંમરે પણ ૧૮ વર્ષના યુવાન જેવો તરવરાટ ધરાવતા શ્રી સુનીલભાઈ વડોદરાથી જાતે સવારે પાંચ વાગ્યાની બસ પકડી અમદાવાદના કાર્યક્રમમાં પ્રવચન આપવા કે વિવેચન કરવા હાજર થઈ જતા. લખવામાં પણ એવા જ કુશળ અને સિદ્ધહસ્ત. તેઓ એક હાથે લખે છે કે બે હાથે કે... વધારે હાથે ? જે મહત્ત્વનું સામયિક ખોલો, ડૉ. સુનીલ કોઠારીનો લેખ, નૃત્યસમીક્ષા, વક્તવ્ય, વિવેચન નજરે પડે જ પડે.

તમે ચેન્નઈનું 'શ્રુતિ' સામયિક જુઓ કે મુંબઈ હૈદરાબાદનું 'નર્તૃનમ્' જુઓ કે 'ષણમુખ' કે 'નવનીતસમર્પણ' જુઓ કે અન્ય કોઈ અંગ્રેજી-ગુજરાતી સામયિક જુઓ. શ્રી સુનીલભાઈની કલમની પ્રસાદી તમને કાં તો લેખરૂપે

અથવા તો નૃત્ય વિવેચનરૂપે કે કળા સમીક્ષક તરીકે વાંચવા મળશે જ. આ સંદર્ભમાં યાદ આવે છે મુંબઈના ભારતીય વિદ્યાભવનના પ્રતિષ્ઠિત ગુજરાતી સામયિક 'નવનીત-સમર્પણ'માં પ્રગટ થયેલા ડૉ. સુનીલ કોઠારીના બે હૃદયંગમ લેખો પ્રથમ લેખ હતો કંબોડિયાના વિશ્વપ્રસિદ્ધ મંદિરનો તથા Theatre on the bayનો જે એમની ઝીણવટભરી વર્ણનશૈલીને લીધે નખશિખ સુંદર બન્યો હતો; સંગ્રહવાલાયક બન્યો હતો; અને બીજો લેખ હતો. ઇન્ડોનેશિયાના વિશ્વવિખ્યાત ઓડીસી નૃત્યકારકોરિયોગ્રાફર શ્રી રામલી ઇબ્રાહીમની અમર કીર્તિ ગાથાને શબ્દસ્થ કરતો સંગ્રહ કરવા યોગ્ય લેખ. આ બન્ને લેખ શ્રી સુનીલભાઈની આગવી લેખનશૈલીના, ઊંચી સાહિત્યિક મૂલ્યવત્તા. ધરાવતા, ઉગમ લેખો છે જે પાછલાં થોડાક વખતમાં જ પ્રગટ થયા હતા. છાપેલા લેખો તો બરાબર પણ ઇન્ટરનેટ પર પણ તેમની કીર્તિદા કલમે પકડ જમાવેલી હતી. દા.ત. ઇન્ટરનેટ પર ચાલતા, ડૉ. ગીતા ચંદ્રન નામક દિલ્હીનાં પ્રસિદ્ધ નૃત્યાંગના નર્તકી. ડૉટકૉમ એ નૃત્યવિષયક મેગેઝિનમાં પણ Footloose and Fency free globe trotting with Sunil Kothary એ નામે સમીક્ષાત્મક લેખો વાંચવા મળે જ. ખરા અર્થમાં ડૉ. સુનીલ કોઠારી ફરતા ફિરસ્તા હતા, વિશ્વના અનેક દેશોમાં અનેક સ્થળે તેમનું પરિભ્રમણ રહેતું નૃત્યકળા સંદર્ભેસ્તો એક વખત વડોદરાના કવિ-ચિત્રકાર મિત્ર શ્રી ગુલામ મહોમ્મદ શેખ સાથે શ્રી સુનીલભાઈ કોન્સ્ટેન્ટીનોપલના રસ્તે, ટ્રેનમાં, પેરિસ પહોંચ્યા હતા. એક મહત્ત્વના 'કળા'લક્ષી પ્રદર્શનને જોવા માટે. ત્યાર પછી તો સુનીલભાઈ ઊડતા જોયા આજે પેરિસમાં હોય તો કાલે જિનીવામાં ને બીજા દિવસે વેનિસમાં કે લંડન કે ફ્રેંકફર્ટ કે ન્યુયોર્કમાં બ્રોડવેમાં શો માણતા હોય. ત્યાંથી સીધા ચૈન્નઈ, હૈદરાબાદ, બેંગલોર, મુંબઈ થઈને કોલકાતા, આસામ ફરીને પાછા દિલ્હી પહોંચીને નૃત્યો જોતા હોય, કળાકારોને મળતા હોય ને સમીક્ષાઓ લખતા હોય. આમાં તમામ અગ્રગણ્ય નૃત્યાંગનાઓનો સત્સંગ માણતા હોય – બલ્કે, કવિચિત્રકાર ગુલામહોમ્મદ શેખ કહે છે તેમ, અપ્સરાઓ જેવી નૃત્યાંગનાઓની વચ્ચે સુનીલભાઈ નારદમુનિની જેમ વિચરતા હોય !

આવા ખરેખરા વિશ્વપ્રવાસી – Globe Trotter છેલ્લે સુધી પગવાળીને બેઠા નથી. નૃત્ય માટે હંમેશા તૈયાર ખડે પગે. એમાં એમને દેશની, પ્રદેશની કે વિદેશની કોઈ સીમા નડી નથી. કવિ બાલમુકુંદ દવેના શબ્દોમાં સુનીલભાઈ માટે તો, ''આપણે તો દેશ કેવા, આપણે વિદેશ કેવો આપણે પ્રવાસી પારાવારના ! ''સ્થળકાળની સીમામાં બંધાયેલા નૃત્યોપાસક હવે નિઃસીને થઈ ગયા ! પણ સવાલ એ છે કે- એક કવિ કહે છે તેમ ટહુકા છોડીને મોર ક્યાં જશે ? તો આપણેય પૂછીયે કે નૃત્યને છોડીને સુનીલભાઈ કોઠારી ક્યાં જશે ? નખશિખ, અઠંદ નૃત્યઉપાસક સુનીલભાઈ નૃત્યથી અલગ કદી થાય ખરા ? રાતની રાતોના ઉજાગરા કરીને, અનેક નવોદિત કળાકારોને હૃદયપૂર્વક પ્રોત્સાહિત કરીને, નૃત્યવિવેચનની અવનવી કેડીયો કંડારનાર, નૃત્યના પ્રખર અભ્યાસી ઇતિહાસકાર, એક અને અજોડ એવા આપણા ગુજરાતી નૃત્યમાકંડની વિદાય વસમી છે, અસહ્ય છે એમાં શંકા નથી.

ગુજરાત સાહિત્ય સભા
રણજિતરાય સુવર્ણચંદ્રક સમારોહ
ડાબેથી
પદ્મશ્રી કુમારપાળ દેસાઈ,
સ્થપતિ બાલકૃષ્ણ દોશી, ડૉ. સુનીલ કોઠારી
તથા શ્રીમતી કુમુદિની લાખિયા

નૃત્ય અને નાટ્યકલામીમાંસા વિશેના પરિસંવાદના આરંભે બીજલબેન વક્તાઓનો પરિચય કરાવે છે. ચિત્રમાં ડાબેથી ડૉ. સુરેશ દેસાઈ, નૃત્યાંગના પૌશાલી ચેટર્જી, પદ્મશ્રી ડૉ. સુનીલ કોઠારી, નૃત્યગુરુ કુમુદિનીબેન લાખિયા, સંગીતજ્ઞ સુશ્રી નંદિની લોટલીકર અને ડૉ. અમૃત ઉપાધ્યાય

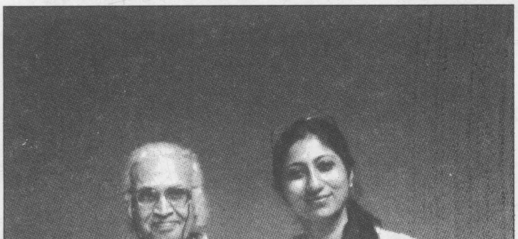

ડૉ. સુનિલ કોઠારી સાથે બિજલ હરીયા

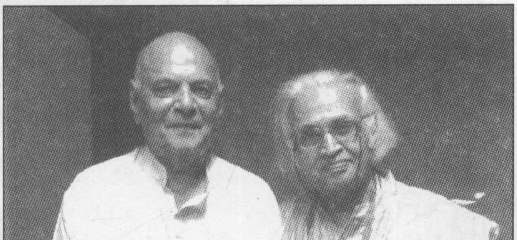

ડૉ. અમૃત ઉપાધ્યાય સાથે ડૉ. સુનિલ કોઠારી

સિદ્ધાર્થ મણકીવાલા પાસેથી મળેલ મેન્યુસ્ક્રીપ્ટના ફોટા

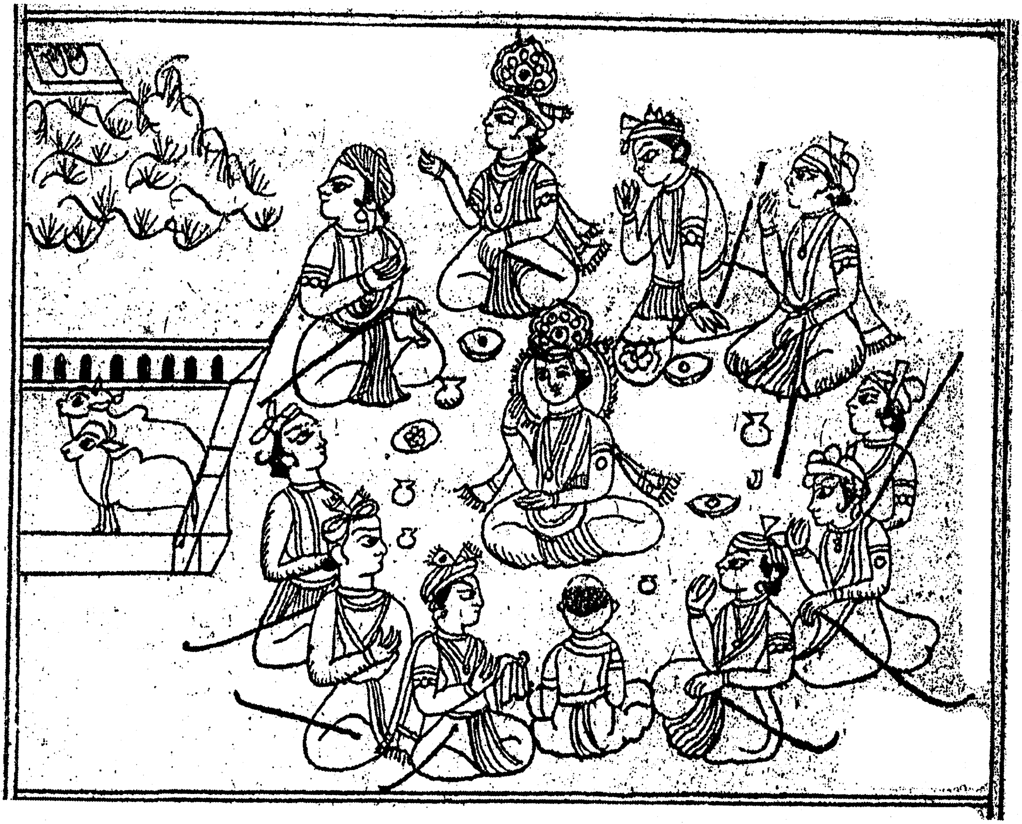

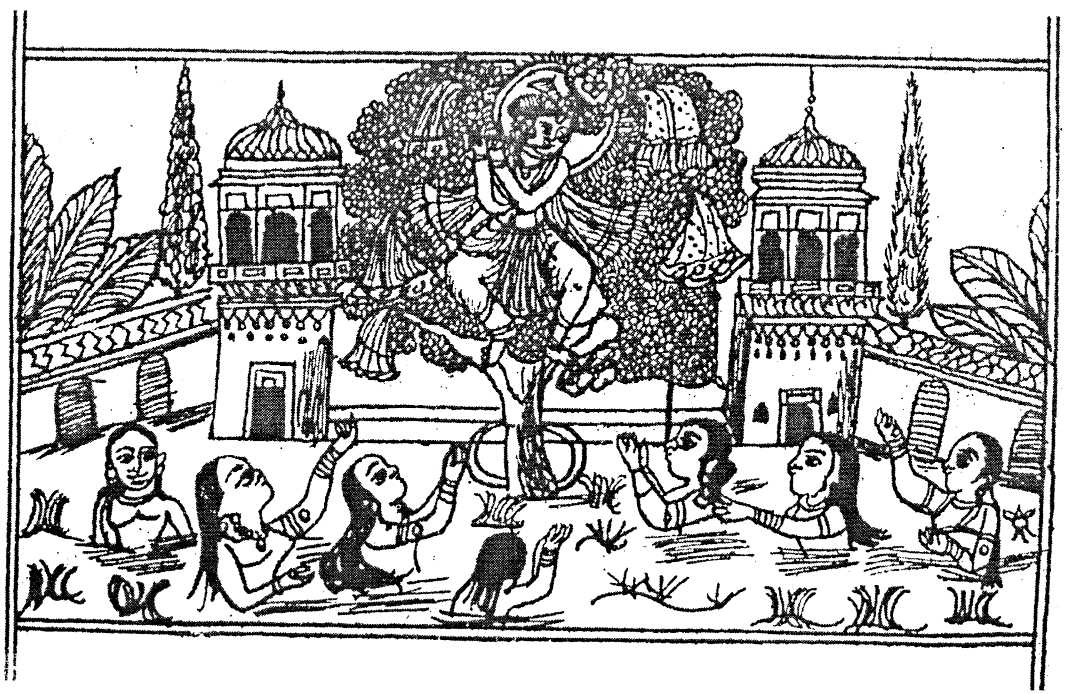

નર્સ હસુબેનના નિવૃત્તિ પ્રસંગે તેમનું અભિવાદન કરતા ડૉ. કિર્તીભાઈ શેલત, અને પૂર્ણિમાબહેન

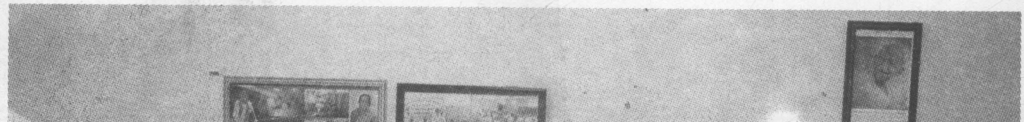

નર્સ હસુબેનના નિવૃત્તિ પ્રસંગે તેમનું અભિવાદન કરતા
ડાબેથી શ્રી જાડેજા, ડૉ. કિર્તીભાઈ શેલત, રાજ્યગુરુ, નર્સ હસુબેન, ચંદ્રકાન્તભાઈ અને રમેશભાઈ

Obverse

Reverse

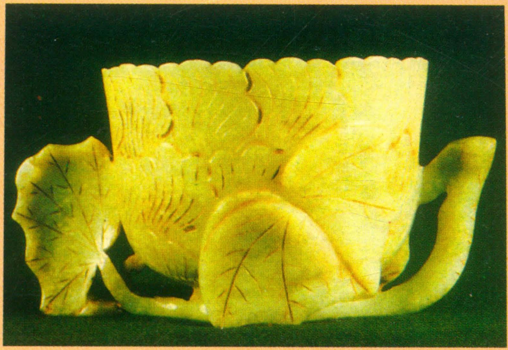

Rama-Siya silver coin
issued by Akbar, 1605 A.D.

Chandragupta IInd (Gold Coin)
5th century A.D.

Wine cup of Jahangir,
his name inscribed, 1617 A.D.

વિશાલ કૃષ્ણ નૃત્ય દરમિયાન (જુઓ સુધા ભટ્ટનો લેખ)

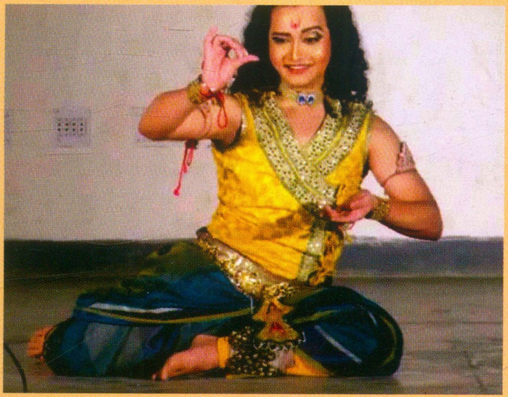

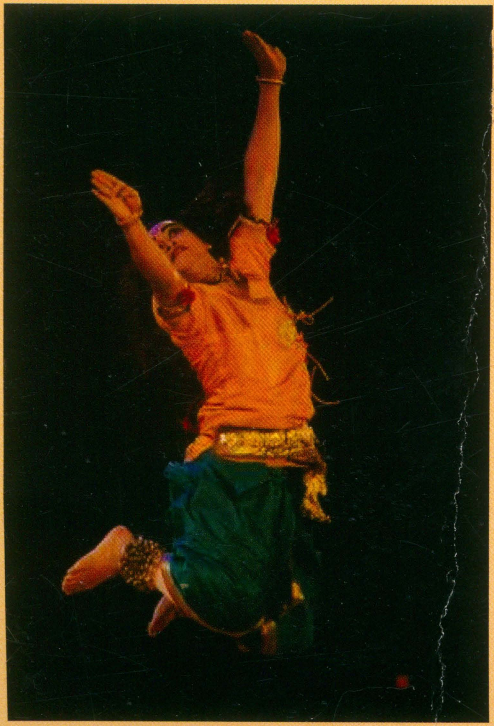

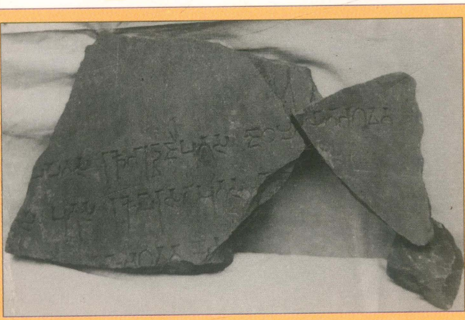

देखिए : डॉ. ओम प्रकाश लाल श्रीवास्तवका लेख

Early Forms of Mother Goddess (See Dr. Vipul Tiwari's Article)

ભદ્ર ક્લૉક ટાવર, વર્ષ ૧૮૪૯
(જુઓ ડૉ. માણેક પટેલ 'સેતુ'નો લેખ)